

Biznes-Эксперт

№ 9, 2022

ХУСУСИЙЛАШТИРИШ

МОЛИЯ

ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР

ИЛМИЙ АМАЛИЁТ

Ушбу сонда:

**Ўзбекистон иқтисодиётида муқобил энергия
манбаларининг роли**

101

В этом номере:

**Информационные системы рынка недвижимости
в условиях развития цифровой экономики
Узбекистана**

117

ПРИВАТИЗАЦИЯ

ФИНАНСЫ

ЦЕННЫЕ БУМАГИ

НАУЧНАЯ ПРАКТИКА

ДИҚҚАТ!

“Бизнес-Daily Медиа” ноширлик уйи МЧЖ ва EBSCO Publishing, Inc. (АҚШ) ўртасида 2017 йил 8 августда тузилган лицензия шартномасига асосан, “Biznes-эксперт” журнали жаҳоннинг энг йирик академик нашрлар электрон тизими ҳисобланган EBSCOhost маълумотлар базасига киритилган ва шу тизим орқали дунё бўйлаб тарқалмоқда.

ВНИМАНИЕ!

Согласно постановлению Президиума Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан №201/3 от 30 декабря 2013 года, журнал «Biznes-Эксперт» внесен в реестр научных изданий Высшей аттестационной комиссии для докторских диссертаций.

Мундарижа

Таҳия

Шоҳиста МУРАТОВА.
Божхона мақсадларида товарларни таснифлаш бўйича
ёндашувларнинг уйғунлигини таъминлаш масалалари

Куи мавзуси

Гузабегим РАХИМОВА.
Электрэнергетикада асосий воситалардан
самарали фойдаланиш таҳлили

Агрокластер

Ширин ФАЙЗИЕВА.
Рақамли иқтисодиётнинг агрокластерлар иқтисодий
самарадорлигини оширишдаги роли

Аудит

Азамат МАХМУДОВ.
Аудиторлик фаолиятида компьютер дастураидан
фойдаланиш истиқболлари

Тўқимачилик

Гуласал МАДРАХИМОВА.
Тўқимачилик корхоналарида ресурс тежамкорлигини
оширишга таъсир этувчи омиллар таҳлили

Иқтисодиёт

Улутбек НУРМАНОВ.
Дебиторлик қарзларнинг назарий жиҳатларини
такомиллаштириш масалалари

Енгил саноат

Азамат МАХМУДОВ.
Ривожланган мамлакатларда таннарх ҳисоблашнинг замонавий
усуллари ва уларни енгил саноат корхоналарида
қўллаш имкониятлари

Туризм

Ортиқжон ХУРРАМОВ.
Туризм соҳасида рақамли маркетинг имкониятларидан
фойдаланиш истиқболлари

Нуктаи назар

Низомжон ХАЖИМУРАТОВ.
Халқаро стандартлар асосида аудиторлик хулосаси
тузишни такомиллаштириш

Стратегия

Сарсенғалий БАЙЖАНОВ.
Ўзбекистон Республикасида стратегик ривожланишнинг
асосий масалалари

Тадқиқот

Шоҳ-Жаҳон ХАМДАМОВ.
Ўзбекистонда Марказий банк қайта молиялаштириш
ставкасининг иқтисодий ўсишга таъсирини аниқлаш

Кичик бизнес

Гульшад КАЙПНАЗАРОВА.
Кичик бизнес корхоналаридаги ишлаб чиқариш омиллари
ўртасидаги муносиблик шаклланишининг
ўзига хос хусусиятлари

Эконометрик таҳлил

Илимдоржон ЖАХОНГИРОВ.
Мамлакатимизда соғлиқни сақлаш соҳасини самарали
бошқаришга таъсир этувчи омилларнинг
эконометрик таҳлили

Инвестиция

Акмал БОБОҚУЛОВ.
Иқтисодиётни трансформациялаш жараёнида
инвестиция фаолиятини муқобил молиялаштириш
усулларини такомиллаштириш

Тенденция

Гульшад КАЙПНАЗАРОВА.
Кичик бизнес корхоналаридаги ишловчилар сонининг
ўзгариши билан боғлиқ тенденциялар

Менежмент

Илимдоржон ЖАХОНГИРОВ.
Соғлиқни сақлаш тизимида молиявий менежмент
самарадорлигини ошириш йўллари

Аграр соҳа

Улутбек ЭШМУРАДОВ.
Қишлоқ хўжалик корхоналарида сотиш жараёни ҳисобини
такомиллаштириш масалалари

Таълим

Мухаббатхон МИРЗАКАРИМОВА.
Мультимедиа масофавий таълим учун
"тараққиёт вақти" платформасини ишлаб чиқиш

Соғлиқни сақлаш

Илимдоржон ЖАХОНГИРОВ.
Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш тизимини
такомиллаштириш масалалари

Чакана савдо

Йигитали ЎРИНОВ.
Ўзбекистонда чакана савдо корхоналарининг ривожланиш
ҳолати ва динамикаси

Инновация фаолияти

Жонибек РАХМОНҚУЛОВ.
Янги Ўзбекистон шароитида саноат корхоналари
инновацион фаолиятини ривожлантириш ва
ташқиқ қилишнинг илмий-назарий асослари

Молия хизматлари

Абдиҳаким РАҲИМОВ.
Яшаш жой ва умумий овқатланиш хизматларининг
тармоқлараро ривожланиш салоҳиятини баҳолаш
(Қаҳқадарё вилояти мисолида)

Экспорт

Зиядулла ХОЛМУМИНОВ.
Мамлакат экспорт салоҳиятини ривожлантиришнинг
амалдаги ҳолат таҳлили

Хориж тажрибаси

Суннатулла НАЗАРОВ.
Соғлиқ назоратини ташқиқ этишнинг хориж тажрибаси

Қишлоқ хўжалиги

Бахтиёр ҚИЛИЧОВ.
Қишлоқ хўжалигида инвестициялардан самарали
фойдаланиш йўллари

Долзарб мавзу

Баходир ҚОДИРОВ.
Ўзбекистон иқтисодиётида муқобил энергия
манбаларининг роли

Тадқиқот ва хулоса

Навроз ТИЛАКОВ.
Давлат олий таълим муассасаларида тўлов-контракт
шакли маблағлари бўйича даромадлар
ҳисобини такомиллаштириш

Бошқарув

Ғиёсиддин РЕЖАБОВ.
Маданий мерос объектларини бошқариш бўйича
хориж тажрибаси ва унинг таҳлили

Жараён

Сандкарим МАХМУДОВ.
Инвестицияларни жалб этиш орқали аграр соҳа тармоғини
жадал ривожлантириш

52

Недвижимость и цифровая экономика

Игорь БУТИКОВ, Фаррух МИРЗАРАХМАНОВ,
Мухаммадали САИДОВ.
Информационные системы рынка недвижимости в
условиях развития цифровой экономики Узбекистана

Эффективность предприятия

Азамат МАТЧАНОВ.
Исследование организационно-экономического
механизма повышения эффективности
деятельности предприятия

Cybersecurity

Nodirjon IBRAGIMOV, Nargiza ASKAROVA,
Akbarshakh AMIROV, Vahid ABDURAKHMANOV.
Penetration testing, vulnerability scanning and
economic evaluation

68

Содержание

ТАҲРИР КЕНГАШИ | РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

ТАҲРИР КЕНГАШИ РАИСИ | ПРЕДСЕДАТЕЛЬ РЕДАКЦИОННОГО СОВЕТА

Қаландар АБДУРАҲМОНОВ

ЎзР ФА академиги, иқтисодиёт фанлари доктори, профессор
академик АН РУз., доктор экономических наук, профессор

ТАҲРИР КЕНГАШИ АЪЗОЛАРИ | ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОГО СОВЕТА

Z. Kliment LAZARASHVILI (Климент ЛАЗАРАШВИЛИ), MBA, JD, PhD.

Georgian international University президенти (АҚШ)

Президент Georgian international University (США)

Gerhard FELDMAYER (Герхард ФЕЛДМАЙЕР)

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор (Германия)

доктор экономических наук, профессор (Германия)

Masato HIWATARI (Масато ХИВАТАРИ)

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор (Япония)

доктор экономических наук, профессор (Япония)

Sung Dong KI (Сунг Донг КИ)

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор (Корея Республикаси)

доктор экономических наук, профессор (Республика Корея)

Нагмет АИМБЕТОВ

ЎзР ФА академиги, иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

академик АН РУз., доктор экономических наук, профессор

Юрий ОДЕГОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор (Россия)

доктор экономических наук, профессор (Россия)

Фармонкул ЭГАМБЕРДИЕВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Игорь БУТИКОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Мухиддин КАЛОНОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Абдурашид ҚОДИРОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Адҳам БЕКМУРОДОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Мухиддин ПЎЛАТОВ

иқтисодиёт фанлари доктори

доктор экономических наук

Дурбек АХМЕДОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Бахтиёр ИСЛОМОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Баҳодир УМУРЗАКОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

УЎТ: 339.543

Божхона мақсадларида товарларни таснифлаш бўйича ёндашувларнинг уйғунлигини таъминлаш масалалари Вопросы обеспечения единообразия подходов к классификации товаров для таможенных целей Issues of ensuring the harmony of approaches to the classification of goods for customs purposes

Шохиста МУРАТОВА,
Ўзбекистон Республикаси ДБҚнинг
Божхона институти профессори,
иқтисодиёт фанлари доктори.

Аннотация

Мақолада божхона амалиётида товарларни таснифлаш юзасидан халқаро амалиётни ўрганиш, таснифлашдаги хатоликларни тадқиқ этиш, амалиётда кўп ҳолларда қўшимча божхона тўловларининг ҳисобланиши ва ундирилишига сабаб бўлаётган товарларни таҳлил қилиш орқали уларни таснифлаш юзасидан ёндашувларни доимий шакллантириб бориш зарурати асосланган.

В основу статьи положена необходимость изучения международной практики классификации товаров, изучения ошибок в классификации и непрерывном формировании подходов к их классификации путем анализа товаров, являющихся причиной исчисления и взимания дополнительных таможенных платежей.

The article is based on the need to study the international practice regarding the classification of goods in customs practice, to study the errors in classification, and to continuously formulate approaches to their classification by analyzing the goods that cause the calculation and collection of additional customs fees in many cases.

Кириш. Божхона амалиётида расмийлаштирув учун тақдим этилган божхона юк декларациялар (кейинги ўринларда – БЮДлар) бўйича товарлар божхона қийматининг тўғри белгиланганлиги, божхона тўловларининг тўғри ҳисобланганлиги ҳамда амалдаги қонунчиликка мувофиқ божхона тўловларидан назарда тутилган имтиёзлар тўғри қўлланилганлигини аниқлаш бевосита товарларнинг Ташқи иқтисодий фаолият товарлар номенклатураси (кейинги ўринларда – ТИФ ТН)га кўра тўғри таснифланганлигига боғлиқ. Шу сабабли, бу бо-

рада хатоликларнинг олдини олиш учун ҳар бир божхона ходимидан товарларни таснифлашнинг умумқабул қилинган қоидаларини мукамал билиш талаб этилади.

Амалиётда фойдаланиб келинаётган мавжуд мезонлар бўйича товарларни рақамли кодлар билан белгилаш имконини ТИФ ТН бериб, кодлар воситасида товарлар юзасидан маълумотларни тўплаш ва уларнинг батафсил таҳлилини ўтказиш, таҳлил натижалари асосида маълум турдаги товарлар бўйича тарифли ва нотариф чораларни қўллаш бўйича кенг имкониятни яратади. Шу

Калит сўзлар: божхона юк декларацияси, Ташқи иқтисодий фаолият товарлар номенклатураси, инновацион ва амалий услублар, таснифлаш мезонлари, таснифлаш бўйича ёндашувлар, Жаҳон божхона ташиклоти, товар позициялари, товарларни таснифлаш муаммолари.

билан бир қаторда, Ўзбекистон Республикасининг халқаро иқтисодий интеграция жараёналаридаги иштирокини эътиборга олиб, миллий иқтисодиётимизнинг ривожланишига эришиш учун товарларнинг савдо жараёнларини халқаро ҳамжамият билан уйғунликда олиб бориш мақсадга мувофиқ. Бу борада Евроосиё иқтисодий иттифоқи (кейинги ўринларда - ЕОИИ) давлатлари, Европа иттифоқи (ЕИ) давлатларида товарларни ТИФ ТН асосида товарларни тўғри таснифлашни ва энг муаммоли товарларни таснифлаш бўйича ёндашувларнинг бир хиллигини таъминлаш масалаларини ўрганиш ва ундан миллий амалиётда фойдаланиш катта аҳамиятга эга.

Адабиётлар шарҳи. Тадқиқот ишимизнинг асосий объекти бўлган – товарларни ТИФ ТН асосида таснифлаш юзасидан ёндашувлар хорижий ҳамда МДҲ давлатлари олимлари, шунингдек, маҳаллий олимлар томонидан илгари сурилган бўлиб, уларда божхона ҳуқуқида товарларни таснифлаш, иқтисодий интеграция жараёнларида ҳамда божхона иттифоқларининг ривожланишида божхона мақсадларида товарларни таснифлаш муаммолари ўрганилган, товарларни кимёвий таркиби асосида идентификациясини ўтказиш, синфлаш ва сертификатлаш тамойиллари яратилган.

Божхона тарифлари тизимини шакллантириш учун фойдаланиладиган товарларни таснифлаш ва кодлаш тизимларини уйғунлаштириш божхона соҳасидаги халқаро ҳамкорликнинг энг муҳим йўналиши ҳисобланади. Мазкур йўналиш, Д.В. Корфнинг фикрича, халқаро божхона ҳамкорлиги соҳасидаги ишларнинг асосий қисmini ташкил қилади [1].

И.Л. Вахтерова эса, божхона мақсадлари учун товарларни таснифлаш мавзуси энг долзарб мавзулардан бири эканлигини таъкидлайди, чунки, божхона органлари билан кўп низолар декларацияланган товарларнинг таснифлаш кодини тасдиқлаш босқичида юзага келади [2].

Яна бир ёндашувлардан бири, хусусан, А.В. Нестеров ва И.В. Бегишева божхона мақсадлари учун товарларни таснифлаш ягона ТИФ ТН бўйича божхона чегараси орқали олиб ўтиладиган товарларнинг юридик аҳамиятга эга таснифи билан ҳуқуқ субъектлари (божхона мансабдор

шахслари ва ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилари) ўртасида юзага келадиган ҳуқуқий муносабатлар сифатида қарайди [3].

Юқорида келтирилган қатор олимларнинг ёндашувларини таҳлил қилсак, тадқиқ этилган ишларда товарларни таснифлаш қоидаларидан фойдаланган ҳолда мезонларни тўғри танлаш ва энг муаммоли товарларни таснифлаш бўйича ёндашувларнинг бир хиллигини таъминлаш механизми келтирилмаганлигига гувоҳ бўламиз. Шунинг учун ҳам мақоламизнинг мақсади – ўрнатилган халқаро амалиётни ҳисобга олган ҳолда айрим турдаги товарларни таснифлаш бўйича умумий ёндашувларни шакллантиришдан иборат.

Таҳлил ва натижалар. Ташқи савдо алоқаларини йўлга қўйишда, товарларни экспорти ва импортини амалга оширишда ҳар қандай савдо объектига айланган товар Уйғунлаштирилган тизимга асосланган ТИФ ТН асосида код рақамларига мувофиқ таснифланади. Товарларнинг кодини тўғри аниқлаш учун ТИФ ТНни талқин этишнинг асосий қоидалари қўлланилиб, бунда товарларнинг барча хусусиятларини ўрганиш, тадқиқ этиш талаб этилади. Натижада, ушбу жараён божхона тўловларини тўғри ва тўлиқ ундирилиши учун асос бўлади.

Ушбу йўналишнинг миллий иқтисодиётимиз, хусусан, божхона тўловлари соҳасида нақадар катта аҳамиятга эга эканлигини тасаввур қилиш учун Давлат божхона қўмитасининг ҳудудий божхона бошқармаларида 2021-2022 йилларда амалга оширилган ишлар статистикасини келтиришнинг ўзи kifоядир. Ҳисоб-китоб натижалари шуни кўрсатмоқдаки, 2021 йилнинг аналогик даври билан солиштирилганда, 2022 йилда ўтказилган экспертизалар сони 713 тага, ТИФ ТНга оид хатоликлар сони эса 371 тага ортиши кузатилган.

2022 йилнинг 8 ойи давомида товарларнинг таркибига аниқлик киритиш юзасидан келиб тушган 254 та мурожаат бўйича ўтказилган тадқиқотлар натижасида 1,4 млрд. сўм қўшимча божхона тўловлари ҳисобланган. Шунингдек, товарларни ТИФ ТН коди бўйича таснифлаш юзасидан келиб тушган мурожаатлари натижасида 284,7 млн. сўм қўшимча божхона тўловлари ҳисобланган. 2022 йилнинг 8 ойи давомида

қабул қилинган дастлабки қарорлар сони ўтган йилнинг шу даври билан солиштирилганда 228 тага, ҳисобланган божхона тўловлари эса 115,36 млн. сўмга кўпайган.

Юқорида келтирилган статистик маълумотлар божхона амалиётида товарларни таснифлаш юзасидан халқаро амалиётни ўрганиш, таснифлашдаги хатоликларни тадқиқ этиш, амалиётда кўп ҳолларда қўшимча божхона тўловларининг ҳисобланиши ва ундирилишига сабаб бўлаётган товарларни таҳлил қилиш орқали товарларни ТИФ ТН асосида таснифлаш юзасидан ёндашувларни доимий шакллантириб бориш заруратини кўрсатмоқда.

Жаҳон иқтисодиётида мамлакатлараро савдо чегараларининг ўз-ўзидан йўқолиб бориши, ташқи савдо маконининг кенгайиб бориш тенденцияси шуни кўрсатмоқдаки, Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётининг жадал суръатлар билан ўсиши ҳамда мамлакатимизнинг иқтисодий интеграцион жараёнлардаги фаол иштирок этиши божхона чегараси орқали кириб келаётган товарларни ТИФ ТН асосида таснифлаш юзасидан ёндашувларни доимий таҳлил этишни назарда тутади.

Бугунги кунда йирик интеграцион бирлашма сифатида ЕОИИ мамлакатлари божхона хизматларининг асосий вазифаларидан бири товарларни тўғри таснифлашни ва энг муаммоли товарларни таснифлаш бўйича ёндашувларнинг бир хиллигини таъминлашдан иборат. ЕОИИ доирасида товарларни таснифлаш бўйича ягона позицияни ишлаб чиқиш учун ЕОИИга аъзо давлатлар божхона хизматларининг қўшма кенгашида ишчи гуруҳ тузилади, унда товарларнинг “оқими” масалалари ҳам муҳокама қилинади.

2017 йилда ЕОИИ аъзо давлатларининг божхона органларида декларациялашда турли хил таснифлаш амалиёти мавжуд бўлган жуда кенг ассортиментдаги товарларни ТИФ ТНга мувофиқ таснифлаш бўйича тушунтиришлар муҳокама қилинди ва бир қарорга келинди. Уларга азот генератори; сув қувурли конструкцияни утилизациялаш қозони; тиббий маҳсулотларни газ билан стерилизация қилиш учун стерилизация конвертлари (пакетлари); қон томирлари ни эмболизация қилиш учун микросфералар, фойдаланишга тайёр шаклда олдиндан шпри-

цлар ёки флаконларда тўлдирилган физиологик эритма; металлга ишлов бериш учун прокат тегиримонлари; текис металл буюмларни (листлар, плиталар ва чизиқли деталлар) қайта ишлаш учун букувчи машиналар; транспорт воситаларининг гидравлик, пневматик ва ёнилғи тизимларини ишлаб чиқариш учун фойдаланиладиган қора металлдан ясалган тўғри чизиқли пайвандланган қувурлар каби товарлар кирган [4].

Жаҳон божхона ташкилоти (кейинги ўринларда – ЖБТ) котибиятига товар позицияларини ажратиш сабаблари ва таснифлаш мезонлари тўғрисида, жумладан, **поршенли двигателларни ишга тушириш учун ишлатиладиган қўргошинли аккумуляторлар**нинг таснифлаш мезонлари ва идентификацион хусусиятлари бўйича сўров юборилган. “Қисқичбақа” ароматизатори” деб номланган товарни таснифлаш масаласи ЖБТ Уйғуналаштирилган тизим қўмитасининг 59-сессиясида муҳокамага қўйилган, натижада ушбу товарни 2106 90 субпозициясида таснифлаш бўйича қарор қўлаб-қувватланган (ЖБТнинг товарларни таснифлаш Компендиумига 2017 йил сентябрь ойида киритилган) [5, 6].

Бироқ, товарларни таснифлаш муаммоларини ҳал қилиш бўйича фаол ишларга қарамай, ЕОИИ аъзо давлатларининг божхона органлари жуда кўп миқдордаги товарларни, биринчи навбатда, робототехника соҳасига тегишли инновацион технологияли товарлар (масалан, “H2S моделдаги NAO Next Gen гуманоид робот” товари)ни таснифлашда қийинчиликларга дуч келишган. Ушбу баҳсли товарнинг расмийлаштирувида, биринчи қарашда, таснифлаш учун ТИФ ТНнинг 8479, 9023 ва 9503 товар позициялари танланган [7].

Умуман олганда, божхона органи ушбу товар таснифини қуйидагича асослади: “гуманоид робот” товари товарларни таснифлаш бўйича Европа дастлабки маълумотлари Binding Tariff Information (BTI) базасида Европа Иттифоқининг аралаш номенклатураси 9503 00 товар позициясидаги робот-кучук сифатида электрон ўйинчоқ бўлган қарорнинг мавжудлиги билан асосланди [8].

Мазкур товарни таснифлаш бўйича юқорида келтирилган ёндашувдан фарқли равишда

робот-ўйинчоқларнинг функциялари тўпламидан фарқ қилувчи ўзига хос функциялар тўпламига эга бўлган “H25 моделдаги НАО Next Gen гуманоид робот” товарининг янада аниқроқ таснифи 8471 41 субпозициясида амалга оширилиши лозим, деб қайд этилади. Робот-ўйинчоқ бўлмаган мазкур товарни таснифлашга бундай ёндашув фойдасига ВТИ маълумотлар базасида визуал ва нутқ интерфейсига эга бўлган, фойдаланувчи турли хил функциялар, жумладан, ўйин бўлмаган ёки тақдимотни амалга ошириш учун илова дастурлаш интерфейси ёрдамида дастурлаши мумкин гуманоид робот бўлган товарни таснифлаш тўғрисидаги қарорнинг мавжудлиги далолат беради [8].

Бугунги кунда турли давлатларнинг божхона хизматларида озиқ-овқат билан бирга қабул қилинадиган ёки маълум озиқ-овқатларга киритилиши учун мўлжалланган фаол элементларнинг бирикмасини ўзида ифода этувчи биологик фаол қўшимчалар (кейинги ўринларда – БФҚ)ни таснифлашда айрим муаммолар мавжуд. Сўнгги пайтларда БФҚлар кўплаб тижорат фирмаларининг тадбиркорлик фаолияти объектига айланган.

Европа иқтисодий комиссияси (кейинги ўринларда – ЕИК) Ҳайъатининг 119-сон қарорида БФҚлар бўйича қайд этилган тавсифдан келиб чиқиб, ТИФ ТНнинг талқин этишнинг 1 ва 6-қоидаларига мувофиқ, улар Божхона иттифоқининг ягона ТИФ ТНнинг 2106909200 подсубпозициясида таснифланади [9]. Шу билан бирга, товар позицияларининг субпозицияларида товарларни таснифлаш субпозиция номларига ва субпозицияларга тегишли изоҳларга мувофиқ амалга оширишни талаб этувчи талқин этишнинг асосий қоидаларининг 6-қоидасини қўлласак, у ҳолда 2106 90 980 3 подсубпозициясининг матни бундай товарни витамин ва минерал моддаларнинг аралашмаси сифатида янада аниқроқ тавсифлайди.

Бу ҳолда ҳар иккала ёндашув ҳам тўғри бўлиб, подсубпозиция матнларида келтирилган дефисларнинг бир хил миқдорига эътибор қаратилмаслиги товарни нотўғри код билан таснифлаб қўйишни келтириб чиқаради. Ушбу фикрни эътиборга олсак, дефисли тизимда бундай товар ЕОИИ ТИФ ТНнинг 2106 90 920 0 подсубпо-

зицияда таснифланади [9].

ЕИК Ҳайъатининг 119-сон қарорига мувофиқ, товарни 2106 90 920 0 подсубпозицияда таснифлаш тўғридан-тўғри сут ёғи, сахароза ёки изоглюкозанинг витамин-минералли комплекс таркибидаги фоизли улушига боғлиқ бўлиб, уни ушбу товарнинг божхона назоратида фақатгина божхона экспертизасини ўтказиш ёрдамидагина аниқлаш мумкин.

Шундай қилиб, ЕОИИга аъзо давлатларнинг божхона хизматлари доимий равишда махсус маълумотлар базасидан фойдаланган ҳолда таснифлашда энг муаммоли бўлган товарларнинг расмийлаштирилишини назорат қилади.

Хулоса ва таклифлар. Товарларни ТИФ ТН асосида таснифлаш юзасидан ЕОИИ ва ЕИ мамлакатлари божхона хизматларидаги юқорида баён этилган мавжуд ёндашувлардан товарларни таснифлашнинг миллий амалиётида самарали фойдаланиш мақсадида, қуйидаги таклифларни ўринли деб ҳисоблаймиз:

- айрим турдаги товарларни таснифлашда ТИФ ТНда жуда яқин ўхшаш позицияларнинг мавжудлиги нотўғри таснифлашни келтириб чиқаради. Шу сабабли, мана шундай чалғитувчи подсубпозицияларни хавфни бошқариш тизимида хавф профилининг индикатори сифатида киритиш мақсадга мувофиқ.

- маълумки, товарлар ички бозорга чиқариб юборилгандан кейин божхона экспертизасини ўтказишнинг имкони йўқ. Бундай ҳолатда БЮД электрон шаклининг 31-графасида “товарлар таркибининг фоизли улуши” (агар шу мезон декларацияланаётган товар учун ўринли бўлса)ни декларант томонидан киритилиши мақсадга мувофиқ;

- божхона тўловларининг тўғри ҳисобланиши ва тўлиқ ундирилишини таъминлаш, ташқи иқтисодий фаолият иштирокчиларига асоссиз зарар етказилишига йўл қўймаслик, шунингдек, салбий суд амалиёти ҳолатларини бартараф этиш мақсадида ўрнатилган халқаро амалиётни ҳисобга олган ҳолда товарларни таснифлаш юзасидан умумий ёндашувларни шакллантиришни давом эттириш зарур ва уларни “товарларни таснифлаш бўйича умумий ёндашувлар банки” номи билан электрон платформа шаклида фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Корф Д.В. Правовая регламентация классификации товаров: на примере Товарной номенклатуры внешнеэкономической деятельности ЕАЭС / Д.В. Корф // Публично-правовые исследования. – 2017. – № 1. – С.32-45.
2. Вахтерова И.А. Проблематика классификации товаров для таможенных целей на современном этапе развития Таможенного союза ЕврАзЭС. / И.А.Вахтерова. – 2011. – Доступ из справ.-правовой системы «Консультант Плюс».
3. Нестеров А.В. Таможенно-классификационные правоотношения. / А.В.Нестеров, И.В.Бегишева // Таможенное дело. – 2015 - №1. – С.23-27.
4. Евроосиё иқтисодий комиссиясининг расмий сайти. URL: <http://www.eurasiancommission.org> (мурожаат санаси 20.08.2022 й.)
5. Актуальные вопросы классификации товаров по единой Товарной номенклатуре внешнеэкономической деятельности Евразийского экономического союза и определения страны происхождения товаров: материалы семинара-совещания. – Минеральные Воды, 2017.
6. Жаҳон божхона ташкилотининг расмий сайти. URL: <http://www.wcoomd.org>
7. Об утверждении единой Товарной номенклатуры внешнеэкономической деятельности Евразийского экономического союза и Единого таможенного тарифа Евразийского экономического союза: решение Совета Евразийской экономической комиссии от 16.07.2012 г. №54.
8. Binding Tariff Information. URL: http://ec.europa.eu/taxation_customs/business/calculation-customs-duties/what-is-common-customs-tariff/binding-tariff-information-bti_en
9. О классификации витаминно-минерального комплекса по единой Товарной номенклатуре внешнеэкономической деятельности Таможенного союза: решение Коллегии Евразийской экономической комиссии от 18.07.2014 №119.

Электроэнергетикада асосий воситалардан самарали фойдаланиш таҳлили Анализ эффективного использования основных средств в электроэнергетике Analysis of the effective use of fixed assets in the electric power industry

Гузалбегим РАХИМОВА
Тошкент молия институти доценти, PhD

Аннотация

Мақолада асосий воситалар ҳисобини халқаро стандартлар асосида ташиқ этиш, асосий воситалар ҳаракати тўғрисида объектив ва аниқ маълумотларга эга бўлиш учун умумий бухгалтерия ҳисоби ва таҳлилий ёрдамдан фойдаланиш таҳлили тадбиқ этилган.

В статье представлен анализ организации учета основных средств на основе международных стандартов, использование общей бухгалтерской и аналитической помощи с целью получения объективной и точной информации о движении основных средств.

The article provides an analysis of the organization of fixed assets accounting based on international standards, the use of General Accounting and analytical assistance in order to obtain objective and accurate information on movement of fixed assets.

Асосий воситалардан самарали фойдаланиш таҳлили

Асосий воситаларни таҳлил қилиш бир неча методларни жамлаб комплекс тартибда амалга оширилади. Асосий воситалар ва узоқ муддатли инвестицияларнинг тузилиши, динамикаси ва улардан фойдаланиш самарадорлигини баҳолашга имкон беради. Асосий воситалар ҳисобини халқаро стандартлар асосида ташкил этишда, асосий воситалар ҳаракати тўғрисида объектив ва аниқ маълумотларга эга бўлиш учун умумий бухгалтерия ҳисоби ва таҳлилий ёрдамдан фойдаланиш етарли бўлмайди. Шу боис, муаллиф асосий воситалардан самарали

фойдаланиш таҳлилини 5-чизмада тақлиф этган.

1-чизмага мувофиқ, хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий воситаларини ривожлантиришда ҳисоб тизимининг муҳим таркибий қисми бўлиб хизмат қилади. Шунингдек, бухгалтерия ҳисоби ва таҳлилий ҳисобнинг тартибли тизими бўлиб, асосий воситалар тўғрисида етарли маълумотни шакллантиришга имкон беради. Хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий воситаларга тегишли бошқарув қарорларини ишлаб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Бир қарашда, тизим турли хил, таққослан-

Калит сўзлар: бухгалтерия ҳисоби, асосий воситалар, асосий капитал, асосий фондлар, амортизация, таҳлил, ишлаб чиқариш самарадорлиги.

Амортизация сиёсати

АВ янгилаш,
модернизациялаш,
реконструкциясига ва
таъмирланишига
амортизация фондини
ташкил этади;
АВ билан боғлиқ
жараёнларни тиклаш

Хўжалик субъекти асосий воситалари таҳлилий

Асосий воситаларни
баҳолаш;
Асосий воситалар
таҳлили;
Асосий воситаларнинг
интеграл хусусиятларни
шакллантиради.

Асосий воситаларни ҳаракати таҳлили

Асосий воситалар
самарадорлигини
ошириш мақсадида;
бошқарув қарорлари
қабул қилишда
ҳисоботларни
асослайди.

1-чизма. Асосий воситалардан самарали фойдаланиш таҳлили¹.

майдиган поғоналар тўпламига ўхшайди, бироқ улар ўртасида кучли мантиқий боғлиқлик мавжуд. Бинобарин, бухгалтерия ҳисоби ва таҳлилий тизимининг асосини хўжалик субъектининг амортизация сиёсати ташкил этади. Айнан амортизация сиёсати асосий воситаларни ҳисобга олиш ва амортизация қоидалари воситасида кейинги босқичларида фойдаланилган ахборот базасининг (бухгалтерия маълумотлари) мазмунини белгилайди. Шунингдек, айнан танланган амортизация сиёсати хўжалик юритувчи субъектнинг асосий воситаларни қайта тикланадиган жараёнлари учун молиялаштириш манбаларининг мавжудлиги ва ҳажмини белгилайди. Ушбу манбаларга амортизация фонди, фойда, инвестицион маблағлар ёки давлат субсидияларини киритишимиз мумкин. Хўжалик юритувчи субъектни бухгалтерия ҳисоби ва таҳлил тизими иқтисодий асосини белгилайдиган давлат амортизация сиёсати билан чамбарчас боғлиқдир.

Асосий воситалардан самарали фойдаланиш таҳлилининг шаклланиш учта поғонани ўз ичига олади – бу хўжалик юритувчи субъект амортизация сиёсати, хўжалик юритувчи субъект асосий воситаларини таҳлилий методологияси ва асосий воситаларни ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот. 2.1.-жадвалга мувофиқ,

“Асосий воситалардан самарали фойдаланиш таҳлили” биринчи босқичда хўжалик юритувчи субъектда асосий воситалар билан боғлиқ бўлган асосий муаммолар ўрганилди. Иккинчи босқичда хўжалик юритувчи субъектнинг асосий воситаларнинг самарадорлигини оширишнинг назарий методологияси ишлаб чиқилган ва тизимлаштириш ишлаб чиқиш амалга оширилди, асосий воситаларнинг концептуал аппарати, амортизация сиёсати ва асосий воситаларни самарадорлигини ошириш методологиясидан иборат; асосий воситалар амортизацияси хўжалик юритувчи субъектлар ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятининг асосий кўрсаткичларига таъсирини ишлаб чиқишдан иборат; таҳлилимизнинг якуний босқичида “Худудий электр тармоқлари” АЖ асосий воситаларини самарадорлигини оширишда муаммоли жиҳатларига комплекс ечимларни шакллантиришга қаратилган. Асосий воситалар самарадорлигини ошириш бўйича услубий тавсиялар (методологияда тадқиқ қилинган) мақсадли молиялаштириш ресурсларини шакллантириш, хўжалик юритувчи субъект томонидан асосий воситаларни янгилашни фаоллаштиришга ҳисса қўшадиган бухгалтерия ҳисобини қўллаб-қувватлашни тартибга солиш, хўжалик

¹ Муаллиф ишланмаси.

Асосий воситалардан самарали фойдаланиш таҳлиliga комплекс ёндашув²

Босқичлари		Мақсади	Вазифалари
Асосий воситалар таҳлиli	Горизантал-вертикаль таҳлиli	- асосий воситаларининг таркиби, ҳолати ва самарадорлиги билан танишиш;	Горизантал ва вертикал таҳлиллари ўтказиш. Асосий воситаларни турдош корхонанинг кўрсаткичлари билан таққослаш
	Коэффициентли анализ	- асосий воситаларининг ривожланиш тенденцияларини баҳолаш, - тузилиши ва динамикасининг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш; - ташкилотнинг асосий воситаларининг миқдорий ўлчовдаги параметрлари ҳисоблаш;	Кўрсаткичларни ҳисоблаш: - янгиланиш коэффициенти; - чиқиб кетиш коэффициенти; - келиш тушиш суръатлари; - эскириш коэффициенти; - янгиланиш суръатлари коэффициенти. Ушбу кўрсаткичларнинг таҳлиli
	Асосий воситалардан фойдаланиш самарадорлиги таҳлиli	асосий воситалар тўғрисидаги маълумотларни тўплаш, ўрганиш, таҳлил қилиш, ўзига хос жиҳатларини аниқлаш, ушбу жиҳатларни чуқурроқ таҳлил қилиш; Амортизация сиёсати ўрганиш.	АВ фонд сизимининг таҳлиli; АВ тежамкорлигининг таҳлиli; Қуйидаги кўрсаткичлар таҳлил қилинади: - энергия харатажати; - таъмирлаш харажатларининг талаблиги; - электроэнергияни етказишдаги йўқотишлар Амортизация сизими
Асосий воситаларни баҳолаш	Асосий воситаларни баҳолаш кўрсаткичлари тизимлаштириш;	асосий воситаларини баҳолаш, уларнинг тузилиши, ҳолати ва фойдаланиш самарадорлигининг ажралмас қийматини олиш.	Қуйидаги усуллардан фойдаланган ҳолда кўрсаткичлар учун хавф чегараларини аниқлаш: - саноат таҳлиli, - асосий воситаларнинг муҳим сегментларида амортизацияси хавфини таҳлил қилиш.
	кўрсаткичлар учун хавф чегараларини аниқлаштириш;		
	3) Тизим кўрсаткичлари учун хавф чегараларини аниқлаштириш;		
	4) Асосий воситалар ҳолатини интеграл кўрсаткичини ҳисоблаш;		
Асосий воситаларни таҳлиli натижаси жамланган маълумотларни умумлаштириш	Асосий воситаларнинг тузилиши, ҳолати ва улардан фойдаланиш самарадорлиги тўғрисида умумий хулосани шакллантириш 2) Асосий воситалардан ҳаракати тўғрисидаги ҳисоботни шакллантириш мақсадида маълумотларни танлаш.	Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги ҳисоботни шакллантириш мақсадида маълумотларни танлаш. асосий воситаларни таҳлил қилиш ва баҳолаш босқичларида олинган маълумотларни танлаш, бирлаштириш ва тўплаш; - компаниянинг асосий воситаларидан фойдаланишнинг тузилиши, ривожланиш тенденциялари, ҳолати ва самарадорлиги тўғрисида хулосани шакллантириш;	

² Муаллиф ишланмаси.

“Ҳудудий электр тармоқлари” акциядорлик жамияти мисолида электр энергияни узатиш фаолиятини узлуксизлигини таъминлаш учун объектларни хавф тоифалари бўйича гуруҳлаш билан асосий воситаларни горизонтал-вертикал таҳлил қилиш учун тавсия этилган шакл.³

Асосий воситаларнинг эскириш хавфи юқори даражадаги	Асосий воситалар турлари	Асосий восита қиймати-нинг тоифаси	Объектлар сони, дона.			Объектларнинг ўртача йиллик бошланғич қиймати, млрд. сум.			Категориядаги ўзига хос вазн, %	
			2020	2021	Δ	2020	2021	Δ	2020	2021
1	Кўтариш ва тушириш ускуналар, циркуляцион ускуналар, чақмоққа қарши ҳимоя ускунаси, портлаш ускуналари	1 млрд. сўмгача	2	3	+1	16,7	16,8	+0,1	36	33
		100 млн.сўмгача	1010	1015	+5	10,1	10,1	10,1	22	20
		10 млн. сўмгача	2 млн	2 млн		20	24	+4	42	47
	Жами:					46,8	50,9	+4,1		
2	Ҳаракат механизм, ёрдамчи лебётка, ёритиш тизимлари	1 млрд. сўмгача	1	1	0	7	7,1	+0,1	18	20
		100 млн. сўмгача	1040	1100	+60	10	9	-1	26	25
		10 млн.сўмгача	2,2 млн	2,1 млн	-0,1	21	20	-1	56	55
	Жами:					38	36,1		-1,9	

юритувчи субъектларнинг амортизация сиёсатини шакллантириш методологияси, хўжалик юритувчи субъект ривожланишининг турли босқичларида хўжалик юритувчи субъектнинг стратегик мақсадларига мос келадиган хўжалик юритувчи субъектнинг асосий воситаларини комплекс таҳлил қилиш ва баҳолаш методологияси, хўжалик юритувчи субъектнинг асосий воситаларининг ҳолатининг ажралмас миқдорий тавсифини олиш имконини беради, шунингдек, кўрсаткичлар тизимини ошкор қилишнинг аналитик ҳисоб шакллари хўжалик юритувчи субъектнинг корпоратив ҳисоботида киритиш учун тавсия этилган.

1-Босқич “Асосий воситалар таҳлили” “Ҳудудий электр тармоқлари” акциядорлик жамиятининг асосий воситаларининг энг муҳим таркибий қисмларини аниқлаб олинди. Яъни, турдаги “Ҳудудий электр тармоқлари” акциядорлик жамиятининг активларнинг актив ва пасив қисмларининг нисбатларини баҳолаш энергетика соҳасида ўртача қиймат билан ўзаро боғлиқлигини тадқиқ этиш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун инвестицияларни таҳлил қилиш механизмдан фойдаланиш – турдош хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий воситаларни актив ва пасив қисмларининг нисбатларини ҳисоблаш энг мақбул ҳисобланди.

³ Муаллиф томонидан тузилган.

Ушбу таҳлилий ёндашув “Худудий электр тармоқлари” акциядорлик жамиятининг турли хил иш шароитлари (ишлаб чиқариш ҳажми, маҳсулот номенклатураси ва бошқалар)-ни олиб ташлаш имконини беради. Ушбу кўрсаткичларнинг sanoat индикаторига таъсирини нейтраллаштиради. Шундай қилиб, таҳлил қилинаётган “Худудий электр тармоқлари” акциядорлик жамияти таркибидаги корхоналар учун асосий воситалар таркиби балансини тахминий баҳолаш учун мос қийматини аниқлашимиз мумкин;

– асосий воситаларнинг ривожланиш динамикасини кузатиш. Динамикада кескин тебранишлар мавжудлиги ҳам кўриб чиқиш лозим, уларнинг табиатини янада аниқлаштириш керак (масалан, кескин сакраш “Худудий электр тармоқлари” акциядорлик жамияти учун янги тенденцияларнинг акси бўлиши мумкин.

Ушбу босқичда асосий воситалар рўйхатини асл қиймати бўйича фойдаланилмаётган объектлардан, яъни консервациядаги асосий воситалар, ўрнатилаётган, таъмирланаётган объектлардан, шунингдек, мўлжалланган ёки аллақачон ижарага олинган асосий воситалардан “тозалаш” фойдалидир. Бундай тузатишлар таҳлилнинг кейинги босқичларида ушбу турдаги активларнинг “фаол” ёки “асосий фаолият”даги қисмини кўриб чиқишга имкон беради. Сабаби бу ҳолат электро энергияни узатиш сифатига таъсир қилади. “Худудий электр тармоқлари” акциядорлик жамияти янги ускуналари мавжуд, аммо улар ижарага берилиш натижасида қисман эскирган, бу ҳолат эскириш коэффициентини ҳисоблаб чиқишда муаммо нуқтасини акс эттирмайди. Ижарага олинган объектлар алоҳида таҳлил қилиниши лозим – бу активлар “Худудий электр тармоқлари” акциядорлик жамияти томонидан электро энергияни узатишга ҳисса қўшади, аммо улар “Худудий электр тармоқлари” акциядорлик жамиятига тегишли эмас, шу сабабли ижарага олинган асосий воситаларнинг ҳолати ҳар доим ҳам таҳлил қилинмайди.

Электроэнергияни ишлаб чиқариш жараёнида маҳсулот ишлаб чиқаришда асосий воситалар самарадорлигини ўрганиш асосида уларнинг самарадорлик кўрсаткичларига баҳо

берилади.

Асосий воситалар самарадорлик кўрсаткичлари бўйича омилли таҳлил асосида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ёки фондлар самарасини ошириш юзасидан ички имкониятлар мавжудлиги ўрганилади ва таҳлил якунида хўжалик юритувчи субъектларда асосий фондлардан фойдаланиш ва самарадорлигини ошириш юзасидан муҳим иқтисодий йўналишлар белгиланади. Асосий воситалар, уларнинг ҳолати, ҳаракати ва самарасига иқтисодий хулоса берилади.

Асосий воситаларни гуруҳлаш натижасида ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этувчи актив асосий воситаларнинг хавф ҳолати ҳақида фойдали маълумотларни олиш мумкин. Яъни, асосий воситаларнинг маълум бир объекти бузилганда “Худудий электр тармоқлари” акциядорлик жамиятининг электр энергия узатишда иш жараёни қанча муддатга тўхтайди. Бундан ташқари, ҳар бир асосий воситалар хавф гуруҳи таркибида асосий воситалар объекти қийматининг турли интерваларига ажратилади ва гуруҳдаги объектлар сони натура шаклида кўрсатилади. Объектларни натура шаклида ҳисобга олиш таҳлиliga кириш, асосий воситаларнинг ҳаракатини инфляцияон ўзгаришларсиз ва асосий воситалар қиймат кўрсаткичларининг сакрашисиз кўриш имконини беради.

Бу ерда “фойдаланиш бирлиги” принципи қўлланилишни муҳим деб биламиз, ушбу принципга асосан биргаликда ишлайдиган асосий воситаларнинг алоҳида қисмлари бир гуруҳга тегишли, яъни, улар битта объектга умумлаштирилади. Бундай гуруҳлаш асосий воситаларнинг эскириши хавфи юқори даражадаги ўз ичига олган сегментларини аниқлашга имкон беради: уларнинг вазни ва тузилишдаги динамикасини аниқлаш. Функционал танқидийлик даражасига кўра асосий воситаларни таҳлил қилишнинг тавсия этилган шакли жадвалда келтирилган:

Ҳисоб-китоблар учун асосий воситаларнинг бошланғич қийматидан фойдаланиш тавсия этилади. “Худудий электр тармоқлари” акциядорлик жамиятининг амортизация сиёсатининг параметрлари, стратегик

Муаллиф томонидан асосий воситаларнинг комплекс таҳлилида қўлланиладиган таҳлил турлари

Асосий воситалар таҳлилининг турлари	Таҳлил вазифаси
Ассий воситалар тузилмаси ва динамикаси таҳлили	Ассий воситаларда капитал қўйилмалар ҳажми ва тузилишини баҳолаш АВ қийматининг электроэнергияга таъсири таҳлили
Анализ эффективности использования ОС Ассий воситалардан фойдаланиш самарадорлиги таҳлили	АВ ҳаракати таҳлили АВ самарадорлиги таҳлили АВ хизмат муддати таҳлили АВдан фойдаланиш самарадорлиги таҳлили
Анализ эффективности затрат по содержанию и эксплуатации оборудования Фойданишлагги асосий воситаларнинг харатлар таркибига кўра қоплаши таҳлили	Капитал таъмир харажатлари таҳлили Жорий таъмир харажатлари таҳлили Узатилаётган электро энергияни ишлаб чиқариш ҳажми, харатлар ва даромаднинг нисбатининг таҳлили
Ассий воситаларда инвестиция самарадорлиги таҳлили	Капитал қўйилмалар самарадорлигининг таҳлили Инвестиция учун займларни жалб қилиш самарадорлиги

мақсадларига мувофиқ, тўпланган амортизация миқдори ва унинг ўсиш суръатларига сезиларли таъсир кўрсатиши мумкин, аммо шу билан бирга асосий воситаларнинг техник ҳолати, уларнинг амортизациясини ҳақиқий даражаси, амортизация ҳисоблаш. Шунинг учун, ушбу босқичда амортизация таъсирини ҳисобга олмаган ҳолда асосий воситаларни таҳлил қилиш афзалроқдир – бу асосий воситаларни таҳлил қилишда бирор бир муҳим жиҳатни ўтказиб юбормасликка имкон беради, амортизация ҳисоблаб қолдиқ қиймат қолган бўлса ҳам, лекин ташкилотнинг балансида бўлишни давом эттиради ва маҳсулот яратади.

Асосий воситалар таркибини юқоридаги шаклга мувофиқ ўзгартиришнинг иложи бўлмаса, уни ҳеч бўлмаганда фаол ва пассив қисмларда бажариш керак: бу асосий воситалар таркибининг ҳаракатсизлиги ва ўзгариши ҳақида кўпроқ визуал тасаввур беради.

Жадвалда муаллиф томонидан “Худудий электр тармоқлари” акциядорлик жамиятининг асосий воситаларини таҳлилида қўлланиладиган йўналишлари келтирилган.

“Асосий воситалар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

Ишлаб чиқариш жараёнида иштирокига кўра: актив асосий воситалар; пассив асосий воситалар.

Фойдаланишига кўра: фойдаланишдаги асосий воситалар; захирадаги асосий

воситалар.

Тури бўйича: ер, бино иншоот, узатиш мосламалари, машина ва ускуналар, мебель ва офис жиҳозлари, компьютер жиҳозлари ва ҳисоблаш техникаси, транспорт воситалари, ишчи ҳайвонлар, маҳсулдор ҳайвонлар, кўп йиллик ўсимликлар ва бошқа асосий воситалар.

Мулкый эгаллигига кўра: ўзига тегишли асосий воситалар; ижарага олинган асосий воситалар.

Ташкил топиш манбаи бўйича: ўз маблағлари ҳисобига; банк кредитлари ҳисобига ва бошқа манбалар ҳисобига”⁴.

Таҳлил асосий воситалар таркиби, тузилиши ва динамикасини кўриб чиқишдан бошланади. Йил давомида асосий воситалар таркибида ўзгаришлар рўй бергани сабабли улар таркибидаги тузилмавий ўзгаришларни атрофлича таҳлил қилиш лозим.

Асосий воситалар ҳар бир турининг жами асосий воситалардаги улуши унинг тузилмасини ифодалайди. Тузилма ишлаб чиқариш хусусияти, ихтисослашув даражаси, технологиясига боғлиқ. Тузилмани таҳлил қилишда асосий воситалардаги актив ва пассив қисмларнинг нисбатига эътибор қаратиш зарур. Ишлаб чиқариш ҳажми асосий воситаларнинг актив қисмига кўп жиҳатдан боғлиқ. Уларнинг пассив қисми эса ишлаб чиқариш билан узвий боғлиқ эмас, улар фақат ишлаб чиқариш учун шароит яратади, холос.

⁴ Шоғиёсов Т. Ш. Комплекс иқтисодий таҳлил. Ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисод-молия, 2009.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Raximova, G. M. (2020). Problems of accounting and audit of fixed assets. ISJ Theoretical & Applied Science, 05 (85), 726-729, P-ISSN: 2308-4944 (print) E- ISSN: 2409-0085 (online).
2. Raximova, G. M. (2020). Problems of accounting and audit of fixed assets. ISJ Theoretical & Applied Science, 05 (85), 726-729, P-ISSN: 2308-4944 (print) E- ISSN: 2409-0085 (online).
3. Рахимова Гузалбегим Мурадовна (2020). Практика учета и аудита основных средств. Проблемы современной науки и образования, (7 (152)), 51-53. doi: 10.24411/2304-2338-2020-10702
4. Raximova, G. M., Abdulxayeva, S., & Pirimkulov, O. M. (2020). Features of audit of small and medium-sized enterprises. Theoretical & Applied Science, №. 6, pp.101-105.
5. Raximova, G. M. (2020). Problems of accounting and audit of fixed assets. International Scientific Journal ISJ Theoretical& Applied Science, Philadelphia, USA, №. 05.
6. Rahimova, G. M. (2020). Praktika ucheta i audita osnovnyh sredstv. Problemy sovremennoj nauki i obrazovaniya, №. 7 (152). 7. Raximova, G., Abdullayev, A., Yusupova, M.. (2020) Buxgalteriya hisobi. Darslik. 494.p.

УЎТ: 330:004.338.5

Рақамли иқтисодиётнинг агрокластерлар иқтисодий самарадорлигини оширишдаги роли Роль цифровой экономики в повышении экономической эффективности агрокластеров The role of the digital economy in increasing the economic efficiency of agroclusters

Ширин ФАЙЗИЕВА,
Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти
“Инновацион иқтисодиёт” кафедраси доценти, и.ф.н.

Аннотация

Мазкур мақолада рақамли иқтисодиёт агрокластерларининг иқтисодий самарадорлигини ошириш ҳамда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлашда агрокластерларнинг аҳамияти, фаолияти ва натижалари тўғрисидаги фикрлар баён этилган.

В данной статье описаны значение, деятельность и результаты агрокластеров в переработке сельскохозяйственной продукции и повышении экономической эффективности агрокластеров цифровой экономики.

This article describes the importance, activities and results of agroclusters in the processing of agricultural products and improving the economic efficiency of agroclusters in the digital economy.

Жамият неъматларини ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш жараёнида электрон ҳамда ахборот-коммуникацион технологияларини кенг жорий этишни кўзда тутадиган иқтисодиёт – бу рақамли иқтисодиётдир. Рақамли иқтисодиётнинг инновацион ғоя эканлиги Жаҳон банки томонидан 2016 йил “Жаҳон тараққиёти ҳақида маъруза – 2016: рақамли дивидендлар” маърузасида маълум қилинган. Рақамли иқтисодиётда бошқарув жараёни – ўзаро алоқаларни бошқаришнинг компьютерли тизими бўлиб, инсониятнинг ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондириш борасида электрон маълумотлардан фаол фойдаланиш бўйича кенг қўламли ишларни олиб боради. Рақамли иқтисодиётнинг белгилари юқори даражада автоматлаштирилганлик, электрон ҳужжат алмашинуви, бухгалтерлик ва бошқарув тизимларининг электрон интеграция-

лашуви, маълумотлар электрон базалари, SRM (мижозлар билан ўзаро муносабат тизими) мавжудлиги, корпоратив тармоқлар кабилардир. Рақамли иқтисодиётда тўловлар учун харажатлар камаёди (масалан, банкка бориш учун йўлқира ва бошқа ресурслар тежалади), товарлар ва хизматлар ҳақида кўпроқ ҳамда тезроқ маълумот олинади, рақамли дунёдаги товар ва хизматларнинг жаҳон бозорига чиқиш имкониятлари катта, фидбек (истеъмолчи фикри)ни тез олиш ҳисобига товар ва хизматлар жадал такомиллаштирилади.

Рақамли маълумотлар қимматбаҳо иқтисодий ресурс ҳисобланса-да, у рақамли тафаккурга айланганидагина фойда келтиради. Рақамли иқтисодиёт кириб келиши билан рақамли платформалар яратиш ва тез суръатларда ўсиб бораётган рақамли маълумотларни монетизация қилиш муаммолари

Калит сўзлар: инновация, қайта ишлаш, рақамли иқтисодиёт, агрокластер, технология, озиқ-овқат маҳсулотлари, нарх, сақлаш, экспорт, фермерлик, тадбиркорлик, ишбилармонлик, электрон ҳужжат.

вужудга келмоқда. Бунда қиймат ярата олиш йўларини, мазкур жараёнлардаги тўсиқларни бартараф этиш воситаларини аниқлаш муҳимдир. Бу қийматни яратиш ва тарқатиш салоҳиятини, қийматни янгилаш, бошқариш ҳамда қийматни қўлга киритиш шакллари тушуниш имконини беради. Замонавий тараққиётнинг кейинги истиқболида катта ҳажмли маълумотлар билан ишлаш технологиялари (Big Data), сунъий интеллект, нейротехнологиялар, квант технологиялари, буюмлар интернет, робототехника ва сенсорика, рақамли электрон платформалар, булутли ва мобил технологиялар, виртуал ва қўшимча реаллик технологиялари, краудсорсинг, блокчейн технологиялари, криптовалюталар, 3D-технологиялари сингари рақамли технологиялар ҳал қилувчи аҳамият касб этмоқда.

Президентимиз Ш.М. Мирзиёевнинг 2020 йил 13 февраль куни ахборот технологияларини ривожлантиришга бағишланган тадбирда келтирган статистик маълумотларига мувофиқ АҚШда рақамли иқтисодиётнинг яппи ички маҳсулотдаги улуши 10,9 фоиз, Хитойда 10 фоиз, Ҳиндистонда 5,5 фоизни ташкил этади. Ўзбекистонда бу кўрсаткич 2 фоиздан ҳам ошмайди [2].

Дунё ҳамжамиятида рўй бераётган бундай жадал ўзгаришлар ва рақобатнинг кескинлашуви жараёнида инновациялар ва рақамли технологияларни кенг жорий этмасдан туриб, яқин ва узоқ келажакда мамлакатимиз иқтисодиётини барқарор ривожлантириш, унинг рақобатдошлигини таъминлай олмаслигимиз айни ҳақиқат бўлиб, бу эса, ўз навбатида, илмий ва амалий ҳаракатларни кучайтиришни талаб этади. Бу борада, сўнгги йилларда миллий иқтисодиётимизни тубдан модернизация қилиш бўйича олиб борилаётган кенг қамровли ислохотлар доирасида мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ва давлат бошқаруви тизимига рақамли технологияларни жорий этиш борасида қатор чора-тадбирлар амалга оширилди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида рақамли иқтисодиётни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2018 йил 3 июлдаги ПҚ-3832-сонли Қарори қабул қилиниши рақамли иқтисодиётни ривожлантиришда муҳим қадам бўлиб, мамлакатимизда рақамли иқтисодиётни янада ривожлантириш бўйича энг муҳим вазифалар белгилаб берилди.

Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва са-

ноат вазирлиги, Қишлоқ хўжалиги вазирлиги, “Ўз-стандарт” агентлиги ва “Ўзбекизоқиқовқатхолдинг” ХК томонидан Ўзбекистон Республикасида 2019 - 2021 йилларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини чуқур қайта ишлаш ва озиқ-овқат саноатини янада ривожлантириш мақсадида ишлаб чиқилган дастур асосида агрокластерлар ташкил қилинмоқда. Қишлоқда кластер тизими – аграр секторнинг асосий ўсиш нуқтаси сифатида белгиланди. Бу янги йўналиш қишлоқ хўжалигига саноатни олиб кириш, хомашёни чуқур қайта ишлаб, рақобатбардош тайёр маҳсулот ва қўшилган қиймат ҳажмини кўпайтириш ҳамда янги иш ўринларини яратишда муҳим роль ўйнайди.

Давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек: “Қишлоқ хўжалигининг барча йўналишларидаги кластерлар жойларда тадбиркорликни ривожлантиришнинг локомотиви бўлиши керак” ҳамда “кластер тизими – бу манфаатдорлик, соҳага илм-фан ва инновациянинг кириб келиши, қишлоқ хўжалигининг келажак ва рақобатбардош бўлиши демакдир”¹ деб таъкидладилар. Юртбошимизнинг қишлоқ хўжалик соҳасидаги кластернинг ўрнини муносиб баҳолаганидан илҳомланиб, деҳқонлар ва чорвадорлар агрокластерлар раҳбарларининг вакилларига мурожаат билан чиқишлари ўзининг амалий ифодасини кўрсатмоқда.

Президентимизнинг коронавирус пандемияси келтириб чиқарган инқирозга қарши кураш шароитида тадбиркорликни, жумладан, агрокластерларни қўллаб-қувватлашга оид қатор фармонлари соҳа вакилларига қаратилган юксак ғамхўрлик ва эътиборнинг яна бир ёрқин намунаси саналади. Ўз вақтида қабул қилинган ушбу ҳужжатларга мувофиқ сув солиғи 50 фоизга қисқартирилди, табиий газ ва электр энергияси учун олдиндан тўлов мажбурияти амалдаги 100 фоиздан 30 фоизга туширилди, олинган кредитлар фоизларини тўлаш муддати узайтирилди. Энг асосийси, пахта-тўқимачилик кластерлари томонидан 2019 йилда пахта етиштириш учун олинган кредитларни қайтариш муддати кечиктирилди. Тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш жамғармаси томонидан ёрдам бериш қўлами янада кенгайтирилди. Пахта хомашёсини етиштиришда давлат буюртмаси тўлиқ бекор қилиниб, қишлоқ хўжалигида эркин бозор тамо-йиллари шакллана бошлади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкама-

¹ Ш.Мирзиёев. “Қишлоқда кластер тизими – аграр секторининг асосий ўсиш нуқтаси”. “Халқ сўзи” газетаси, 2020 йил 15 октябрь.

си томонидан тасдиқланган чорвачилик, паррандачилик, балиқчилик ва асаларичилик дастурлари ижросини таъминлаш борасида тадбирлар амалга оширилиб, ижобий натижаларга эришилмоқда. Республикамиздаги шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва моллари бош сонини кўпайтиришни рағбатлантириш, сервис хизматлари тармоғини ташкил этишга доир чора-тадбирлар дастурининг амалга оширилиши натижасида чорвачилик соҳасида ижобий натижаларга эришилмоқда. Жумладан, қорамолчилик йўналиши бўйича янгидан 1592 та лойиҳалар ташкил этилди ва уларда 62 минг 232 бош қорамолларни парвариши йўлга қўйилди. Ташкил этилган янги лойиҳалар ҳисобига 5648 та янги ишчи ўринлари яратилди. 2616 та зооветеринария пунктлари орқали шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларидаги чорва молларига 14 млрд. 200 млн. сўмлик турли хилдаги зооветеринария сервис хизматлари кўрсатилди. Чорва моллари наслини яхшилаш ва маҳсулдорлигини ошириш мақсадида жорий йилда хориждан 10793 бош юқори маҳсулдор насли қорамоллар олиб келиниб, жами хориждан олиб келинган қорамоллар бош сони 82 минг 435 бошга етди. Олиб келинган насли моллардан жорий йилнинг якунига келиб 330 минг бошга яқин бузоқлар олиниб, бир бош насли сигирдан кунига ўртача 20-22 кг.дан сут соғиб олинмоқда. Қорамолларни сунъий уруғлантириш мақсадида чорвачилик субъектларига “Ўзнасчилик” корхонаси томонидан маҳаллий шароитда ишлаб чиқарилган 3 млн. 667 минг дозадан ортиқ насли буқаларнинг уруғлари етказиб берилди ҳамда 2 млн. 839 минг бош сигир ва ургочи таналар сунъий уруғлантирилди. 217 та қорамолчилик фермер хўжаликлари наслчилик тоифасига ўтказилди ва ушбу тоифадаги хўжаликлар сони 827 тага етказилди ва улар томонидан 9 минг 491 бош насли моллар тайёрланиб деҳқон ва фермер хўжаликларида шартнома асосида етказиб берилди. Қоракўлчилик тармоғида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, қоракўлчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми ва тармоқ экспорт салоҳиятини ошириш мақсадида 36 та наслчилик тоифасидаги қоракўлчилик МЧЖ ҳамда 1100 та қоракўлчилик фермер хўжаликлари ташкил этилди. Шунингдек, чорва молларига мустақкам озуқа базасини таъминлаш мақсадида 326,1 минг гектар ерга асосий майдонларга беда, баҳорги ва кузги беда, маккажўхори ва ҳашаки лавлаги экилди. Чорвачи-

ликка ихтисослашган хўжаликлар томонидан уларни моддий техника базасини кучайтириш мақсадида 66 та косылка, 38 та озуқа ўриш комбайни, 82 та прессбойлагич ва 112 та сут соғиш ускуналари харид қилинди. Эчкичилик соҳасини ривожлантириш бўйича жорий йилда 235 та лойиҳалар ташкил этилди, лойиҳаларни ташкил этиш ҳисобидан 21 минг 815 бош эчкиларни парвариш қилиш йўлга қўйилди ва лойиҳалар доирасида 400 та янги иш ўринлари яратилди. Республикамизга хорижий мамлакатлардан (Франция, Россия) 5 минг бошдан ортиқ сут йўналишидаги заанен ва оқ рус зотидаги насли эчкилар олиб келиб парваришланмоқда.

Паррандачиликни ривожлантириш бўйича 554 та паррандачилик лойиҳалари ташкил этилиб, уларда 8 млн. 44 минг бош парранда боқиш йўлга қўйилиб, улар асосида 2505 та янги иш ўринлари яратилди.

2020 йилда Ўзбекистонга 60 минг бошдан ортиқ қорамол ва 36,6 минг қўй олиб кирилган. 2020 йилда халқ истеъмоли маҳсулотлари орасида гўшт баҳоси кескин ошиши кузатилди ва ҳукумат нархни жиловлаш учун қатъий чоралар кўришга мажбур бўлди. Бир муддат муайян нарх белгиланди, бу эса табиийки маҳсулот сифатига ҳам, тадбиркорлар, қассоблар фаолиятига ҳам таъсир қилди. Ўзбекистонда чорвачиликни ривожлантиришга доир қатор қарорлар қабул қилинган бўлиб, шу билан бирга чорва импорти ҳам катта ҳажмда амалга оширилмоқда. Жумладан, ўтган 2020 йилда Ўзбекистонга жами 60 097 бош қорамол олиб кирилган бўлса, уларнинг 36 584 боши насли, 23513 боши наслсиз қорамоллардир. Ветеринария ва чорвачиликни ривожлантириш давлат қўмитасининг тақдим этган маълумотида кўра бу қорамолларни олиб кириш учун жами 90 млн. АҚШ долларидан кўпроқ маблағ сарфланган. Шунингдек, қиймати деярли 5 млн. долларлик 36 616 бош қўй, 797 минг долларга тенг 3683 бош эчки ҳам импорт қилинган. Ўтган бир йил давомида Ўзбекистон бирор бош чорва экспорт қилмаган. Қорамоллар, қўй ва эчкилар асосан Россия, Беларус, Украина, Қозоғистон, Қирғизистон, Австрия, Германия, Нидерландия, Дания, Чехия ва Венгриядан импорт қилинган. Маълум қилинишича, чорва импорт қилувчи тадбиркорлар дастлаб қўмитага мурожаат қилади ва агар чорва экспорт қилувчи давлат “қизил” ҳудудда бўлмаса, уларга рухсатнома расмийлаштириб берилади. Шу рухсатнома асосида экспортер давлатдан чорва харид қили-

нади ва 30 кун карантиндан кейин Ўзбекистонга олиб кирилади.

Тадбиркорлик субъектлари томонидан товарлар республика ҳудудига олиб кирилганда уларни олиб киришда ҳисобланган қўшилган қиймат солиғини тўлаш муддати 180 кунга узайтирилади, тўланган ҚҚСнинг ҳисобот даври якунидаги салбий фарқ суммаси солиқ тўловчининг аризасига асосан тезлаштирилган тартибда 20 кундан кечиктирмасдан қоплаб берилади. Солиқ суммаси қоплаб берилгандан сўнг камерал солиқ текшируви умумий тартибда амалга оширилади.

Қашқадарё вилоятининг Касби, Нишон, Миришкор ва Косон туманларини чорвачиликка ихтисослаштириш, ушбу туманларда замонавий чорвачилик комплексларини ташкил этиш мақсадида чорвачиликни ривожлантиришга доир чора-тадбирлар, ерларни мелиоратив ҳолатини яхшилаш бўйича прогноз кўрсаткичлари, суғориш каналларини тозалаш ҳисобига қўшимча ер майдонларини ўзлаштириш параметрлари, пичанзор ва яйлов ерларида янгидан қазиладиган қудуқлар дислокацияси тасдиқланди.

Қашқадарё вилоятининг барча туманларида чорвачиликни ривожлантиришга оид лойиҳаларни амалга оширишга АТ “Халқ банки” ва бошқа тижорат банклари томонидан 2021-2022 йилларда хорижий молия институтлари кредит линиялари ҳисобидан 50 млн. АҚШ доллари миқдоридаги маблағлар йўналтирилиши белгиланган. Қашқадарё вилоятига 2021-2022 йилларда чет давлатлардан олиб келинадиган чорва молларини сотиб олиш

учун аҳоли ва тадбиркорлик субъектларига зарур кредитлар ваколатли банклар томонидан оилавий тадбиркорликни ривожлантириш дастурлари доирасида мавжуд ресурслар ҳисобидан ажратиб борилиши таъкидланганлиги ҳамда рақамли иқтисодиёт билан ишлаш жараёнлари ишлаб чиқарувчиларда катта қизиқиш уйғотди.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, инсоният тараққиётининг ҳозирги даври ва яқин истиқболида иқтисодиёт тармоқлари, ижтимоий соҳа ва давлат бошқаруви тизимининг сифат жиҳатдан ривожланиши рақамли технологияларни кенг жорий этиш билан бевосита боғлиқ бўлиб, агрокластерларнинг иқтисодий самарадорлигини оширишда рақамли иқтисодиёт алоҳида ўрин эгаллайди. Ўзбекистонда агрокластерларни барпо этиш заруриятидан келиб чиққан ҳолда, Жанубий Корея тажрибалари ўрганилиб, тегишли хулосалар асосида амалда қўлланилмоқда. Ветеринария ва чорвачиликни ривожлантириш давлат қўмитасига қўшимча равишда республикада гўшт, сут ва бошқа чорвачилик маҳсулотларини етиштирувчи ҳамда қайта ишловчи, тайёрловчи ҳамда реализация қилувчи корхоналар фаолиятини ривожлантиришга, шунингдек, ўзаро ҳамкорлигини таъминлашга кўмаклашиш вазифаси агрокластерлар фаолияти учун ўзига хос тажрибаларни қўллашни кўрсатади ҳамда самарадорликни оширишда рақамли иқтисодиёт муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Аграр соҳани 2022-2026 йилларда рақамлаштириш натижасида эришилиши кутилаётган асосий мақсадли кўрсаткичлар-индикаторлар ишлаб чиқишмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2019 йил 29 июлдаги “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини чуқур қайта ишлаш ва озиқ-ов қат саноатини янада ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг 2020 йил 13 февралдаги ахборот технологияларини ривожлантиришга бағишланган тадбирдаги маърузаси // www.lex.uz
3. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси, Халқ сўзи, 29.12.2020 йил
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 5 октябрдаги “Рақамли Ўзбекистон – 2030” стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6079-сонли Фармони // www.lex.uz
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 ноябрдаги “Рақамли иқтисодиётни ривожлантириш мақсадида рақамли инфратузилмани янада модернизация қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4022-сонли Қарори // www.lex.uz

УЎТ: 336.77.066(575.1)

Аудиторлик фаолиятида компьютер дастурларидан фойдаланиш истиқболлари

Перспективы использования компьютерных программ в аудиторской деятельности

Prospects for the use of computer programs in auditing activities

Азамат МАХМУДОВ,
Тошкент давлат иқтисодиёт университети мустақил изланувчиси,
иқтисодиёт фанлари номзоди, доцент.

Аннотация

Ушбу мақолада аудиторлик фаолияти жараёнларида компьютер дастурларидан фойдаланишнинг халқаро тажрибаси тадқиқ этилган ва уни Ўзбекистонда қўллаш бўйича таклиф ҳамда тавсиялар ишлаб чиқилган.

В данной статье исследован международный опыт использования компьютерных программ в аудиторской деятельности и разработаны предложения и рекомендации по внедрению их в Узбекистане.

This article explores the international experience of using computer programs in auditing activities and develops proposals and recommendations for their implementation in Uzbekistan.

Халқаро амалиётда қўлланилаётган “SoftExpert Audit” компьютер дастури компанияларга аудит жараёнини амалга оширишда ёрдам беришга мўлжалланган. Ягона интеграциялашган платформада аудитни режалаштириш, тайёрлаш, аудит режалари, дастурлари ва назорат варақаларини ишлаб чиқиш, аудитни ўтказиш, кузатиш, ҳисобот бериш ва мониторинг қилишгача бўлган барча босқичларни комплекс бошқаради.

Аудитнинг мазкур компьютер дастури ички аудит, операцион аудит, ИТ-аудити, мол етказиб берувчилар билан муомалалар аудити, риск ва хавф-хатарларни баҳолаш, аудит сифатини назорат қилиш каби барча турдаги функцияларни бажаради.

“SoftExpert Suite”ни бошқариш дастури ижтимоий масъулият, бошқарув, сифат, атроф-муҳит, соғлиқ ва хавфсизлик билан боғлиқ халқаро стандартлар талабларига жавоб бериш учун зарур бўлган назоратни таъминлайди, масалан: ISO 26000,

ISO 9001, ISO 14001, ISO 45001, ISO 19011, ISO 13485, FDA ва бошқалар.

Тўлиқ ва мослашувчан хусусиятга эга бўлган SoftExpert Audit активларни бошқариш, лойиҳалар ва бизнес жараёнлари каби бошқа муомалаларда SoftExpert Suite иловасидан фойдаланилади.

Манфаатдор томонлар аниқ, реал вақтда маълумотга эга интуитив порталлар орқали аудит ҳолатини кузатиши мумкин. Бунда қуйидаги натижаларга эришилади:

- аудитни режалаштириш, амалга ошириш, ҳисобот бериш ва кузатишгача бўлган барча аудит жараёнларини автоматлаштиришга эришилади;
- аудиторларга алоҳида аудиторлик топшириғидан то тўлиқ йиллик аудит дастуригача режалаштириш имконини беради;
- аудит натижаларини қайд этишни оптималлаштиради, қидирув жараёнини автоматлаштиради ва зарур бўлганда тузатувчи ҳаракатлар режалари-

Калит сўзлар: халқаро аудит, ички аудит, трансформация, аудитда муҳимлилик, аудиторлик rischi, аудит жараёни, аудитда танлаш, операцион аудит, дастурлаш.

ни амалга оширади;

- вазифаларни автоматик белгилаш ва амалга ошириш, билдиришномалар ва электрон почта огоҳлантиришлари билан аудит даври ва вақтини оптималлаштиради;

- ҳужжатлар ва қидирув каби аудит билан боғлиқ барча маълумотларни ягона муҳитда бошқариш орқали аудитнинг изчиллигини таъминлайди;

- аудиторлар аудит қўлами ва талабларига тўғри тайинланганлигини таъминлаш учун аудитор профилларини бошқаради;

- жараёнлар, соҳалар, бўлимлар, маҳсулотлар, активлар, лойиҳалар ва бошқалар билан интеграциялашув орқали мослашувчан аудит доирасини белгилайди;

- кўриб чиқиш ва тасдиқлаш жараёнини автоматлаштириш учун иш оқимларини осонгина созлаш имконияти яратилади;

- фойдаланувчига офлайн режимда фойдаланиш учун текшириш рўйхатларини юклаб олиш имконини беради;

- веб-порталлар ёки pdf орқали ҳисобот бериш ва ахборот алмашишни автоматлаштиради.

Мамлакатимиз банк тизимида қўлланилаётган “Audit Sampling” дастури аудиторлик текшируви жараёнида танлаш функциясини амалга оширади, яъни, аудитнинг тўлиқ барча жараёнларини қамраб олишга мўлжалланмаган. Аудитда танлашдан ташқари режалаштириш, дастурлаш, риск, муҳимлилик, таҳлил қилиш, ҳисоботлар тузиш каби бошқа жараёнлар ҳам мавжуд.

Мазкур дастурдан аудиторлик танлашда услубий асос ва қўлланма сифатида фойдаланиш мумкин. Ушбу дастурий таъминот иқтисодиётнинг тармоқ ва ҳудудий хусусиятларини ҳисобга олади. Бу дастур билан ишлаш жараёнида натижалар автоматик равишда ҳужжатлаштирилади. Давом этаётган текшириш натижаларини тезкор кўриб чиқиш, якуний ҳулосаларни яратиш механизмидан фойдаланган ҳолда амалга оширилади. Улар танланган аудит объектлари бўйича ўтказилган аудит натижалари тўғрисидаги умумий маълумотларни акс эттиради. Мазкур дастурий тизим фойдаланувчиларга ҳулоса форматини созлаш, якуний ҳулосага киритиш учун зарурий шарҳ ва тафсилотларни аниқлаштириш имконини беради. Ўтказилган барча текширувлар дастурнинг ахборотлар базасида сақланади, бу эса исталган вақтда таҳлил қилиш учун имконият яратади. Дастур аудиторлик текширувининг барча

босқичларида – тайёрлаш, режалаштириш ва бажаришда фойдаланиладиган ҳужжатлар шакллари-нинг тўлиқ тўпламини хотирасида сақлайди.

Бу дастурий тизимда текширувнинг қуйидаги асосий масалаларини белгилаб олиш мумкин:

- молиявий ҳисоботнинг дастлабки ва қиёсий кўрсаткичларини аудитини ўтказиш;

- аудиторлик текшируви натижалари бўйича аудиторнинг ёзма маълумотлари асосида аудиторлик ҳисоботи ва ҳулосасини тайёрлаш.

Ички аудит хизмати фаолиятини автоматлаштириш тизими сифатида фойдаланиладиган дастурий мажмуанинг асосий вазифаси молиявий ҳисоботларнинг ишончлилиги ва ҳаққонийлигини текширишдан иборат бўлади.

Мазкур дастурдан фойдаланиш нафақат банклар, балки, хўжалик субъектларининг бош бухгалтерлари ва ички аудиторлари учун ҳам фойдали бўлади, бу ерда бухгалтерия ишлари ҳажмининг ошиши туфайли бухгалтерия бўлими муқаррар равишда бухгалтерия бўлимига бўлинади, уларнинг ҳар бирида бир ёки бир нечта ходим ишлайди. Ушбу объектларнинг барчасида корхона танлаган бухгалтерия сиёсатининг умумий тамойиллари сақланиб қолади, лекин шу билан бирга, ҳар қандай алоҳида сайтда унга хос функциялар амалга оширилади: касса операцияларини ҳисобга олиш, асосий воситаларни ҳисобга олиш, ҳисоб-китобларни ҳисобга олиш, мол етказиб берувчи ва пудратчилар билан ҳисоблашишлар.

Бизнингча ички аудит хизмати ишлаб чиқилган аудит дастурида тақдим этилган аудиторнинг иш ҳужжатларини тайёрлаш ва расмийлаштириш шаклларида қўйиладиган талабларни мустақил равишда белгилашга ҳақли. Комплекс, шунингдек, аудит стандартларига мувофиқ ишлаб чиқилган тестлар ёрдамида ички аудит сифатини назорат қилиш имконини беради. Аудит материаллари аудиторлик фаолияти қондалари (стандартлари)нинг тўғри қўлланилишини текшириш натижалари тўғрисидаги гувоҳнома сифатида ҳужжатлаштирилади.

Шундай қилиб, “Audit Sampling” дастури асосий аудит функцияларини автоматлаштириш ва стандартлаштириш функцияларини амалга оширади, хусусан, махсус ишлаб чиқилган саволларга жавоб беришда аудит жараёнларини ўтказиш, шунингдек, аудит бўлимлари бўйича ҳулосаларни шакллантириш имконини берувчи якуний ҳужжатларни тузиш имконини беради. Бундан ташқари, комплекс

аудит ҳужжатларини автоматик равишда яратишни таъминлайди, бланклар, аудит дастурлари, расмий хатлар ва аудитга тайёргарлик кўриш ва унинг натижалари тўғрисидаги бошқа ёзма маълумотлар, аудит стандартларида тавсия этилган барча зарур маълумотларни ўз ичига олган аудиторлик ҳисоботлари вариантлари ҳамда тизимдаги барча шаблонлар, шакллар ва бошқа ҳужжатлар уларни қандай тўлдириш бўйича батафсил кўрсатмалар билан таъминланган.

Хулоса қилганимизда, ушбу дастурий таъминотни биз қуйидаги материаллар билан тўлдиришни тақлиф қиламиз:

- аудитнинг энг мураккаб бўлимлари учун маълумотнома материаллари;
 - энг кўп учрайдиган хатолар рўйхати;
 - “Хулоса – таҳлилий қисми” ва бошқалар.
- Ҳозирги кунда аудитни халқаро стандартларга

трансформация қилиш жараёнида амалга оширилаётган барча саъй-ҳаракатлар иқтисодиётимизнинг ривожланишига қўшилаётган муҳим ҳисса деб ҳисоблаш мумкин.

Мамлакатимизда аудиторлик хизмат кўрсатишдан олинган 206352,4 млн. сўмнинг 67,6 фоизи аудиторлик текширувларидан ва фақат 32,4 фоизи бошқа кўрсатилган хизматлар улушига тўғри келади. Ушбу кўрсаткич Россия Федерациясида қуйидагича: умумий дарамоднинг 58,2 фоизи аудиторлик текширувларидан ва 41,8 фоизи эса бошқа кўрсатилган хизматлар улушини ташкил этади.

Мазкур дастурий маҳсулотларнинг энгил саноат тизими корхоналари фаолиятида қўлланиши келгусида аудиторлик фаолиятини халқаро стандартларга мослаштириш жараёнларини тезлаштиради ва сифатли аудиторлик текширувларини амалга ошириш имкониятини яратади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг 25.02.2021 йилдаги ЎРҚ-677-сонли “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонуни.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021йил 4 августдаги ПҚ-5210-сонли “Аудиторларни сертификатлаштириш тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги ПҚ-4611-сонли “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтишнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 21.01.2022 йилдаги ПФ-53-сонли “Тўқимачилик ва тикув-трикотаж корхоналарида чуқур қайта ишлаш ва юқори қўшилган қийматли тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ҳамда уларнинг экспортини рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони.
5. Авлоқулов А.З. Молиявий натижалар ҳисоби ва аудити методологиясини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. Т.: 2019 й.
6. Калонов М.Б. Корхоналарда даромадлар ва харажатлар ҳисоби ҳамда таҳлили методологиясини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. Т.: 2019 й.

Тўқимачилик корхоналарида ресурс тежамкорлигини оширишга таъсир этувчи омиллар таҳлили Анализ факторов, влияющих на повышение ресурсосбережения на текстильных предприятиях Analysis of factors influencing increasing resource saving in textile enterprises

Гуласал МАДРАХИМОВА,
ТДИУ “Тармоқлар иқтисодиёти”
кафедраси доценти, PhD

Аннотация

Ушбу мақолада саноатнинг Ўзбекистон тўқимачилик корхоналарида ресурс тежамкорлигини оширишга таъсир этувчи омиллар таҳлили келтирилган. Шунингдек, тўқимачилик корхоналарини ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятлари ва асосий йўналишлари кенг ёритилган.

В данной статье представлен анализ факторов, влияющих на повышение эффективности использования ресурсов на текстильных предприятиях Узбекистана. Также широко освещаются особенности и основные направления развития текстильных предприятий.

This article presents an analysis of the factors influencing the increase of resource efficiency in textile enterprises of Uzbekistan. Also, the specific features and main directions of the development of textile enterprises are widely covered.

Ўзбекистон иқтисодиётининг муҳим тармоғи сифатида тўқимачилик тармоғининг сифат жиҳатидан жадал ривожлантириш юзасидан кенг қамровли ва мақсадли дастурий чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Бу борада, Ўзбекистон Республикасининг 2035 йилгача ривожланиш Стратегиясининг концепциясига мувофиқ юқори технологик тўқимачилик саноатини шакллантириш, хомашёларни чуқур қайта ишлайдиган, тайёр тугал маҳсулот ишлаб чиқариш тизимини такомиллаштириш, ноанъанавий хомашё ва иккиламчи ресурсдан янги материалларни ишлаб чиқариш ва мамлакатнинг табиий рақобат афзалликларига асосланган ҳамда меҳнатни тақсимлаш устувор вазифалар сифатида белгиланган.[1] Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги

Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”- ги Фармони қабул қилинди. Фармоннинг 3-бандига кўра, миллий иқтисодиётни жадал ривожлантириш ва юқори ўсиш суръатларини таъминлашда муҳим бўлган устувор вазифалар белгилаб олинган бўлиб, ушбу вазифалар соҳани истиқболли ривожланишини таъминлайди. Мазкур вазифаларнинг самарали ижроси мамлакатимизда тўқимачилик корхоналарида ресурс тежамкорлигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизмлари такомиллаштиришни тақозо этади.

Иқтисодий манбаларда ресурслар тежамкорлигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштиришга оид масалалар хорижлик олимлар J.Womack, D.Jones[3], C.Maia, C.Alves, P.Leao[4]нинг илмий изланишларида ёритиб берилган. Бугунги кунда тўқимачилик корхоналарида ресурс

Калит сўзлар: ресурс тежамкорлиги, маҳсулот рақобатбардошлиги, инновацияга харажат, инновацион маҳсулот, асосий капиталга инвестиция, ижтимоий-экологик омиллар, техник-иқтисодий омиллар, ишлаб чиқариш салоҳияти, йирик саноат корхоналари.

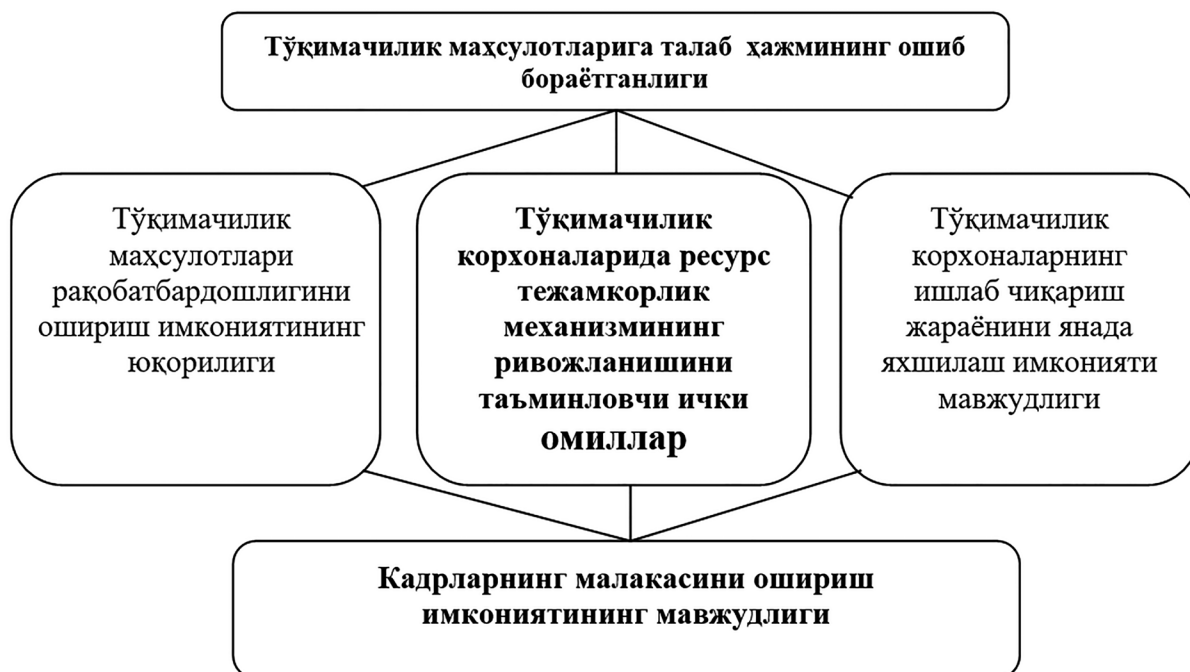
тежамкорлигини оширишнинг иқтисодий механизмини такомиллаштириш билан боғлиқ масалаларни ҳал қилишда тизимли ва функционал ёндашувлар алоҳида аҳамият касб этади. Бунда корхоналарда ресурслар тежамкорлигини оширишга таъсир этувчи ички ва ташқи омиллар чуқур ўрганилиб, ишлаб чиқаришда юз бераётган иқтисодий жараёнлар ва ҳодисаларнинг таҳлилларига асосланиб ресурс тежамкорлигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизми фаолиятини баҳолаб, ушбу механизмга салбий таъсир кўрсатувчи омилларни яхшилаш орқали унинг самарадорлигини ошириш бугунги кунда долзарб масалалардан ҳисобланади.

Таъсир қилувчи асосий омилларни ички (маълум бир корхонанинг иқтисодий фаолияти хусусиятларига кўра) ва ташқи (корхонанинг ташқи муҳитига кўра) омилларга ажратиб таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ. Шу нуқтаи назардан, ташқи омиллар корхонада ресурслар тежамкорлигини ошириш механизмининг такомиллаштиришнинг мақсадли кўрсатмаларини белгилайдиган ўзига хос чекловчи шартлар сифатида кўриб чиқилади. Аммо, ички омиллар ресурсларни тежаш механизми фаолиятига асосий таъсир кўрсатувчи ҳисобланиб, улар ушбу корхонани бошқариш функциялари ва натижаларига қараб шаклланишига имконият яратади.

Тўқимачилик корхоналарининг самарали ривожланиши ички омилларни ишлаб чиқариш жараёнига кенг қўламда жалб этиш, корхоналарда замонавий ишлаб чиқариш технологиялари ва иновациялардан самарали фойдаланиш натижасида рўй беради. Саноат маҳсулот ишлаб чиқаришини самарали ташкил этиш учун соҳанинг ташқи ва ички омилларидан (мавжуд хом ашё ресурслари захираси, меҳнат ресурслари, ишлаб чиқариш технологиялари, молиявий ресурслар ва ҳ.к.) самарали фойдаланиш лозим.

Қўплаб хорижлик иқтисодчи олимлар ички омилларни саноат корхоналарининг рақобатбардошлиги ҳамда самарадорлигини ошириш билан боғлаб тадқиқ этганлар ва “ички омиллардан максимал даражада фойдаланиш – корхонанинг рақобатчиларга нисбатан устунликларини таъминлашнинг асосий омили деган ёндашувни илгари сурганлар. Шунингдек, Ўзбекистонлик олим Д. Ортиқова: “тадбиркорлик фаолиятида илғор йўналишларни белгилаб, стратегияни ўзгартириш корхоналарнинг анъанавий принципларини ўзгартиради ва у корхонанинг ички бозорда мавжуд бўлмаган янги омилларни вужудга келтиради” деган гоя асосида изланиш олиб борган.

Тўқимачилик корхоналарида ички омилларни ўрганиш натижасида маълум бўлдики, мамлакат иқтисодиётида саноат корхоналари асосий ўринлар-

1.1-чизма. Тўқимачилик корхоналарида ресурс тежамкорлик механизмининг ривожланишини таъминловчи ички омиллар¹.

¹ Олиб борилган тадиқотлар асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

дан бирини эгаллайди ва улар жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига кенг қўламда ҳисса қўшиб келмоқда. Тўқимачилик корхоналарида ресурс тежамкорлик механизмининг ривожланишини таъминловчи ички омиллар 1.1-чизмада тизимлаштирилган.

- тўқимачилик маҳсулотларига талаб ҳажмининг ошиб бораётганлиги;
- тўқимачилик маҳсулотлари рақобатбардошлигини ошириш имкониятининг юқорилиги;
- корхоналарнинг ишлаб чиқариш-техник базасини яхшилаш имконияти мавжудлиги;
- тўқимачилик корхоналарнинг ишлаб чиқариш жараёнини янада яхшилаш имконияти мавжудлиги;
- кадрларнинг малакасини ошириш бўйича тайёрлов курсларининг йўлга қўйилганлиги.

Келтириб ўтилган имкониятлар тўқимачилик соҳасини янада ривожлантириш имкониятини ифодалайди. Шунингдек, саноат корхоналарида ички

омиллар таъсири натижасида бир қатор муаммоларни келтириб ўтиш мумкин. Жумладан, ишлаб чиқариш ва бошқарув жараёнида ҳамда бугунги кунда йўлга қўйилган ресурс тежамкорликни ошириш бўйича ташкилий-иқтисодий механизмининг самарали йўлга қўйилмаганлиги. Шу нуқтаи назардан, иқтисодий механизм тизимдаги айрим элементлар ва ички омилларни яхшилаш орқали такомиллаштирилиши талаб этилади.

Ишлаб чиқариш соҳаси бўйича қайта ишлаб чиқариш фаолиятининг ижобий даражада эмаслиги ва саноат корхоналарида фойдаланилмаётган воситаларнинг эскириб бораётганлиги, бошқарув тизимида бошқарув қарорларини қабул қилишда саноат корхоналари муаммоларини бартараф этиш бўйича белгиланган чора-тадбирлар тўлиқ инobatта олинган ҳолда амалга оширилмаслиги, иқтисодий ва ташкилий масалалар бўйича саноат корхоналарига инвестицион жозибadorлигининг пастлиги шу билан бирга, мавжуд

1.2-чизма. Тўқимачилик корхоналарида ресурс тежамкорлигини оширишнинг иқтисодий механизмига таъсир этувчи омиллар².

² Муаллиф ишланмаси.

омилар ва салоҳиятдан юқори даражада фойдаланишнинг ягона тизими ишлаб чиқилмаганлиги кабилар саноат корхоналарида ички омилардан самарали фойдаланиш борасидаги асосий муаммолар ҳисобланади.

Тўқимачилик корхоналарида ресурс тежамкорлигини оширишда унинг иқтисодий механизмига таъсир этувчи омиларни икки гуруҳга, яъни, ички ва ташқи омиларга ажратиш мақсадга мувофиқ бўлиб, ички омилар ташкилий-иқтисодий, техник-технологик ва ижтимоий психологик элементларга бўлинади. Саноат корхоналарида ресурслар тежамкорлигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизмини тақомиллаштиришга таъсир қилувчи асосий омилар тизимлаштирилди (1.1-чизма).

Ташқи омилар ўз таркибига ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш, маъмурий бошқарув билан боғлиқ омилар, табиий иқлимий, инфраструктура ҳолати, ижтимоий-экологик, ташқи иқтисодий фаолият ва илмий техник ишлаб чиқаришнинг ривожланганлиги даражаси кабиларни олади.

Юқоридаги ресурс тежамкорлик механизмига таъсир этувчи ички ва ташқи омиларни баҳолашда ҳар бир оми таркибига кирган элементлар махсус баҳолаш шкаласи асосида баҳоланиб, таъсир кўрсатиш даражалари аниқлаб олинади. Шу тариқа иқтисодий механизмнинг умумий фаолияти баҳоланади.

Тўқимачилик тармоғининг тўқимачилик корхоналарида ресурслар тежамкорлигини оширишнинг иқтисодий механизми фаолиятига омиларнинг таъсир даражаси қуйидаги кетма-кетликда баҳоланади:

1. Танланган омиларни аҳамиятлилик даражаси 3 баллик шкала асосида баҳоланади:

- асосий (ҳал қилувчи) оми - 3 балл;
- аҳамиятли оми - 2 балл;
- аҳамиятсиз (аҳамияти кам) оми - 1 балл;
- таъсир қилмайдиган оми - 0 балл.

2. Тўқимачилик корхоналарида ресурслар тежамкорлигини оширишга таъсир қиладиган асосий омилар аниқлаб олинганидан кейин ҳар бир ўзига хос омиларнинг ресурслар тежамкорлигини оширишга таъсири ўрганиб чиқилиб, бунда “Ўзтўқимачиликсаноат” уюшмасига қарашли тўқимачилик корхоналарида сўровнома ўтказилади.

3. Ҳар бир омили баҳолаган корхоналар сони ҳар бир омига берилган баллар сонига кўпайтирилади.

4. Ҳар бир омининг тўқимачилик корхоналарида ресурс тежамкорлигини оширишга таъсир даражаси қуйидаги формула асосида ифодаланади:

$$C_k = \frac{(m_1 * 1) + (m_2 * 2) + (m_3 * 3)}{(m * 3)}$$

бу ерда:

C_k – тўқимачилик корхоналарида ресурслар тежамкорлигини оширишга таъсир қиладиган маълум бир омининг ўртача таъсир даражаси (коэффициенти);

m – баҳо берган қатнашчиларнинг сони;

m_1 – 1 балл берган қатнашчиларнинг сони;

m_2 – 2 баллга баҳолаган қатнашчиларнинг сони;

m_3 – 3 баллга баҳолаган қатнашчиларнинг сони.

5. Саноат корхоналарида ресурслар тежамкорлигини оширишнинг иқтисодий механизми омиларининг иккиламчи таъсири қуйидаги формула билан изоҳланади:

$$D = \frac{\sum_{k=1}^n C_k}{F}$$

бу ерда:

D (degree) – тўқимачилик саноат корхоналарида ресурс тежамкорлигини оширишнинг иқтисодий механизми омиларининг иккиламчи таъсир даражаси (коэффициенти);

F (number of factors) – омиларнинг умумий сони.

Бундай ҳолда, биз ушбу кўрсаткичнинг интеграл яъни, “min-max” чегараланган қийматларини эътиборга оламиз;

$0.000 \leq D \leq 0.330$ – тўқимачилик саноат корхоналарида ресурслар тежамкорлигини оширишнинг иқтисодий механизмини ривожлантиришга омиларнинг иккиламчи таъсир даражаси паст;

$0.331 \leq D \leq 0.660$ – тўқимачилик саноат корхоналарида ресурслар тежамкорлигини оширишнинг иқтисодий механизмини ривожлантиришга омиларнинг иккиламчи таъсир даражаси ўртача;

$0.661 \leq D \leq 1.000$ – тўқимачилик саноат корхоналарида ресурслар тежамкорлигини оширишнинг иқтисодий механизмини ривожлантиришга омиларнинг иккиламчи таъсир даражаси юқори.

Тўқимачилик саноат корхоналарида ресурслар тежамкорлигини оширишнинг иқтисодий механизмини ривожлантиришга омиларнинг иккиламчи таъсир даражаси ўртача ($D = 0.571$) даражада эканлиги аниқланди.

Тўқимачилик саноат корхоналарида ресурслар тежамкорлигини оширишнинг иқтисодий механизмини такомиллаштиришда ресурслар тежамкорлигини оширишга таъсир этувчи омиллардан фойдаланиш даражаси баҳолаш усулига кўра ижобий эмас.

Бунинг асосий сабаблари:

- саноат корхоналарида ресурслар тежамкорлигини амалга ошириш механизмининг самарали йўлга қўйилмаганлиги;
- ресурсларни тежайдиган лойиҳаларни рағбатлантириш дастурларининг йўқлиги;
- ресурслар тежамкорлигини оширишда иқтисодий-математик моделлардан фойдаланиш даражаси пастлиги;
- тўқимачилик корхоналарига йўналтирилган инвестициялар ўртача рентабеллилик кўрсаткичининг пастлиги.

Юқоридагиларга асосланиб, тўқимачилик корхоналарида ресурслар тежамкорлигини оширишга таъсир этувчи омиллардан фойдаланилганлик даражасини таҳлил қилиш ушбу омиллардан энг катта ва энг кичик фойдаланилганлик даражаларини олган экстремал омиллар таҳлилидан шундай хулоса қилиш

мумкинки, агар ресурслар тежамкорлигини оширишга таъсир этувчи омиллардан фойдаланилганлик даражаси ўртачадан юқори даражага кўтарилса, ана шунда ресурслар тежамкорлигини ошириш механизмини такомиллаштиришга ва саноат корхоналарида ресурслар самарадорлигини ошириш имконияти яратилади.

Тўқимачилик корхоналарида ресурслар тежамкорлигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштиришда ишлаб чиқариш ресурсларини сақлаш, ташиш, тақсимлаш пайтида йўқотишларни бартараф этиш, ресурсларни тежашни рағбатлантиришнинг илғор шакллари жорий этиш орқали ресурслардан фойдаланиш билан шуғулланадиган ходимларнинг жавобгарлик даражаси ва меҳнат унумдорлигини ошириш чора-тадбирларини такомиллаштириш муҳим аҳамиятга эга. Бунда ишлаб чиқариш циклининг барча босқичларида назоратни амалга ошириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Шунинг учун тўқимачилик саноати корхоналарида ресурс тежамкорлигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш юқорида кўриб чиқилган омиллар мажмуасига боғлиқ.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг 2035 йилгача ривожланиш Стратегиясининг концепцияси https://static.norma.uz/official_texts/Концепция-Развития-Узбекистана-UZB.pdf
2. 2022-2026 йилларга мўлжалланган янги ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси https://www.norma.uz/qonunchilikda_yangi/20222026_yillarga_muljallangan_yangi_uzbekistonning_taraqqiet_strategiyasi_tasdiqlandi
3. Womack, J., & Jones, D. (2003). *Lean Thinking: Banish Waste and Create Wealth in Your Corporation* (2e edition ed.). Simon & Schuster UK Ltd.,
4. Laura Costa Maia, Anabela Carvalho Alves and Celina Pinto Leão. 2012, “Design of a Lean Methodology for an Ergonomic and Sustainable Work Environment in Textile and Garment Industry,” Volume 3: Design, Materials and Manufacturing, Parts A, B, and C, ASME, p. 1843.
5. Madрахимова G.R Improving The Use of Investment in Improving The Efficiency of Light Industry Enterprises in Uzbekistan. // International Journal of Research in Management & Business Studies (IJRMBS 2019) ISSN:2348-6503. Volume 6, Issue 2 (April-June 2019). Impact Factor (5) GIF – 0.70. 32-35-p. <http://ijrmbs.com/vol6issue2/madrahimova.pdf>
6. Мадррахимова Г.Р. Мамлакатимиз иқтисодиётида саноатнинг ўрни, аҳамияти ва ривожланиш йўналишлари. // Бизнес-Эксперт. – Тошкент, 2020. 2-сон. 104-109-б. (08.00.00 №3).
7. Madрахимова G.R Analysis of the current status of the textile industry in the economy of Uzbekistan. // Economics and Innovative Technologies. Vol. 2020, No. 1, January-February, 1/2020 (08.00.00; №10). 1-9-p. <https://uzjournals.edu.uz/iqtisodiyot/vol2020/iss1/3>

УЎТ: 336.65(575.1)

Дебиторлик қарзларнинг назарий жиҳатларини такомиллаштириш масалалари Вопросы совершенствования теоретических аспектов дебиторской задолженности Issues of improving the theoretical aspects of accounts receivable

Улугбек НУРМАНОВ,
Тошкент молия институти и.ф.н., доцент.

Аннотация

Ушбу мақолада ҳўжалик юритувчи субъектларда ўзаро ҳисоб-китоблар амалга оширилишида вужудга келадиган дебиторлик қарзларининг назарий асослари ёритилган. Дебиторлик қарзларга нисбатан олимларнинг ёндашувлари ва улар бўйича таклифлар келтирилган.

В данной статье рассматриваются теоретические основы дебиторской задолженности, возникающей при осуществлении взаиморасчетов в хозяйствующих субъектах. Представлены подходы ученых к дебиторской задолженности и предложения по ним.

This article discusses the theoretical foundations of accounts receivable arising from mutual settlements between economic entities. The approaches of scientists to accounts receivable and proposals on them are presented.

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида ҳўжалик субъектларнинг молиявий барқарорлигини таъминлашда жорий активлардан самарали фойдаланиш муҳим вазифалардан бири бўлиб ҳисобланади. Жорий активлар ҳаракатига баҳо бериш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш бўйича ички ҳўжалик имкониятларини аниқлаш ҳамда уларни ҳўжалик жараёнига жалб қилиш бўйича дастурлар ишлаб чиқиш муҳимдир. Жорий активлар қисқа муддатли ишлатиш учун мўлжалланган ва бир ишлаб чиқариш цикл давомида нақд пулга айлантириладиган маблағлар саналади. Шу сабабли уларни самарали ташкил этиш ва бошқариш учун қандай мезонларга кўра туркумлиниши, тузулмаси ҳамда таркибий қисмлари ўртасидаги нисбат қандай бўлишлиги каби жиҳатларини ўрганиш долзарбдир.

“Дебиторлик қарзлари” тушунчаси иқтисодий адабиётларда турлича талқин қилинган. Хусусан, Т.Афанасьева, А.Полунин фикрича “Дебиторлик қарзлари – бу компаниянинг бошқа компаниялар, мижозлар ва ташкилотларга нисбатан пул олиш, маҳсулот етказиб бериш ёки ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш талабларидир”.

И.Павлюк фикрича “Дебиторлик қарзларини компанияга тўланиши керак бўлган, лекин ҳали у томонидан олинмаган маблағлар ёки мижозларнинг (қарздорларнинг) компания олдидаги хизматлар ёки товарлар учун пул тўлаш мажбуриятлари деб аташ мумкин”.

“Дебиторлик қарзлари (англ, accounts receivable) – биринчидан, корхонага юридик ва жисмоний шахслар томонидан ўзаро ҳўжалик муносабатлари натижасида юзага келган қарзлар йигиндисидир; иккинчи-

Калит сўзлар: дебиторлик қарзлар, жорий дебиторлик қарзлар, дебиторлик қарзларни қўллаш соҳалари, дебиторлик қарзларни самарали бошқариш.

дан, кредитга ёки тўловини кечиктириш имконияти билан етказиб берилган товарлар бўйича олинadиган маблағлар”.

7-сон МҲХСда “Молиявий инструментлар: маълумотларни очиб бериш” молиявий активлар ва молиявий мажбуриятларнинг сўндириш саналарини очиб беришни талаб этади. Молиявий активлар савдо бўйича ва бошқа дебиторлик қарзларини ўз ичига олади, шунингдек, молиявий мажбуриятлар савдо бўйича ҳамда бошқа кредиторлик қарзларини ўз ичига олади”.

БҲХСга асосан, “дебиторлик қарзлари (олинadиган счёtlар) счёtl-фактура билан расмийлаштирилган тўлов муддати сотилган вақtdан 30-60 кунни ташкил қиладиган норасмий кредит келишувидир”. (“Accounts receivable are informal credit arrangements supported by an invoice and normally are due in 30 to 60 days after the sale”). Дебиторлик қарзлари аксарият ҳолларда жорий активлар таркибига киритилади, чунки, уни қоплаш даври (бир йилдан ошган ҳолларда ҳам) хўжалик юритувчи субъект операцион циклининг бир қисми ҳисобланади.

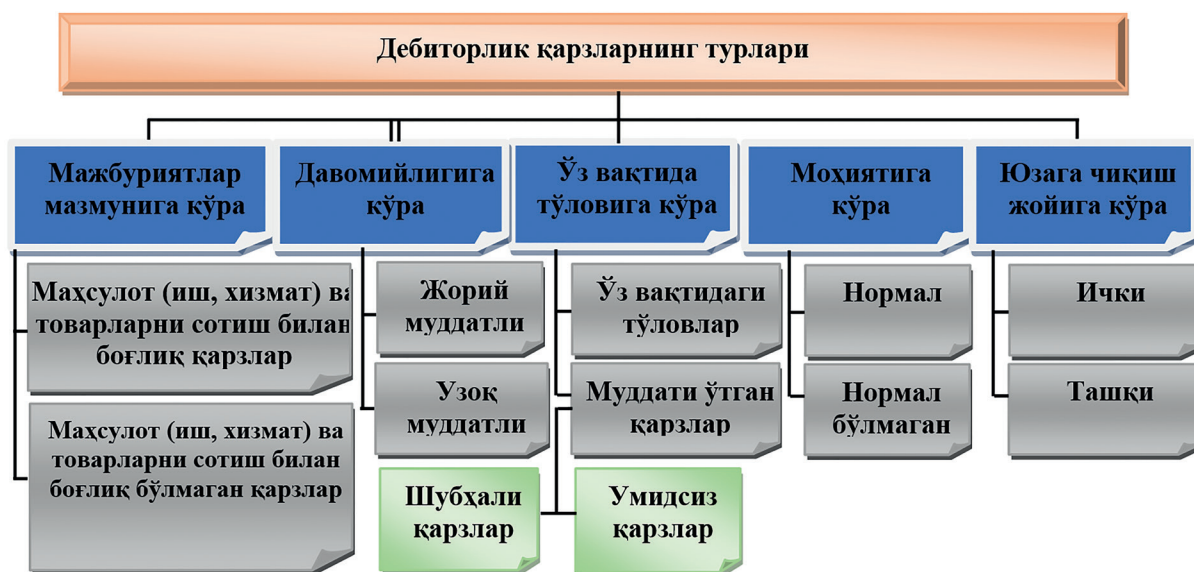
Д. Мавлянова фикрига кўра эса, “Бухгалтерия ҳисоби нуқтаи назаридан, дебитор деб ҳисоб юритилаётган ва таҳлил қилинаётган хўжалик юритувчи субъект олдида савдо ёки носавдо қарзларига (етказилган маҳсулот, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар учун ҳақ тўламаган харидорлар, ходимларнинг маълум мақсадларга олган бўнақлари ва бошқалар) эга бўлган юридик ва жисмоний шахслар тушунилади...”

Юқорида билдирилган иқтисодчи олимларнинг фикрларидан келиб чиқиб ҳамда иқтисодий адабиётларни ўрганган ҳолда дебиторлик қарзларни қуйидаги турларга ажратишимиз мумкин (1-чизма).

Дебиторлик қарзларининг нормал жараён туфайли келиб чиқадиган қарзларига қуйидагилар киради: маҳсулот етказиб берувчиларга шартнома асосида берилadиган бўнақлар (газ, электр энергияси, автотранспорт ва алоқа хизматари, материаллар харид қилиш каби), шунингдек, тўловларнинг товарлар билан қайтарилмаган қисми, ҳисобот бериш шарти билан пул олган (берилган бўнақлар бўйича) шахсларнинг белгиланган ҳисобот топшириш муддатлари доирасидаги қарзлари.

Дебиторлик қарзларининг нормал бўлмаган жараёнлари сабабли вужудга келadиган қарзларига эса қуйидагиларни киритиш мумкин: камомадлар, талон-тарождлар ва ўғирликлар бўйича қарзларни, товарлар (ёки хизматлар) миқдори ёки сифати белгиланган ассортиментга мос келмаслиги туфайли билдирилган ҳамда жавоб берувчилар тан олган ёки ҳакамлар қарор қилган қарзлардир. Дебиторлик қарзларининг тўлов муддатини ошиб кетиши хўжалик субъектлар молиявий аҳволига салбий таъсир ўтказadi. Шу мақсадда хўжалик субъектлар фаолиятини юритишда дебиторлик қарзларини тўғри бошқариш масаласига алоҳида аҳамият берилади.

Муддати ўтган дебиторлик қарзларининг олдини олиш бевосита давлат назорати ва эътиборидаги масала ҳам ҳисобланади. Негаки, хўжалик субъектлар

1-чизма. Дебиторлик қарзларнинг классификацияси¹.

¹ Муаллиф ишланмаси.

ўртасида бўладиган ўзаро муносабатларда мажбуриятларни тартиблаш асосида давлат нақд пул муомаласини бошқариш ва иқтисодий тадбирлар режасини тузиб чиқиш чора тадбирлари белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан 2002 йил 27 декабрдаги 140-сонли буйруғи “Бухгалтерия баланси” тасдиқланган бўлиб, унга кўра жорий активлар таркиби тегишлича таркибланган.

Дебиторлик қарзлари таърифининг моҳияти ва бир қатор талқинлари тўғрисидаги асосий тушунчаларини келтириб ўтамиз:

Ушбу “Дебиторлик қарзлари” тушунчасига хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатлар юзасидан билдирилган иқтисодчи олимларнинг қарашларига нисбатан қуйидаги тақлифларни келтиришимиз мақсадга мувофиқ, яъни:

Дебиторлик қарздорлик хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларнинг ажралмас қисми бўлиб, шартнома ёки қонун асосида бир томоннинг бошқа тараф олдидаги талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган пул мажбуриятидир.

Дебиторлик қарзларнинг келиб чиқиш манбалари ва юзага келиш тартибига кўра қуйидагича тақлифни берамиз:

Дебиторлик қарзлар – бу бухгалтерия ҳисобида акс этирилиб, бошқа бир хўжалик юритувчи субъектнинг мажбуриятлари ҳисобланади.

Дебиторлик қарзларнинг қисқа муддатли кредитлаш учун таъминланиш даражасига кўра эса қуйида-

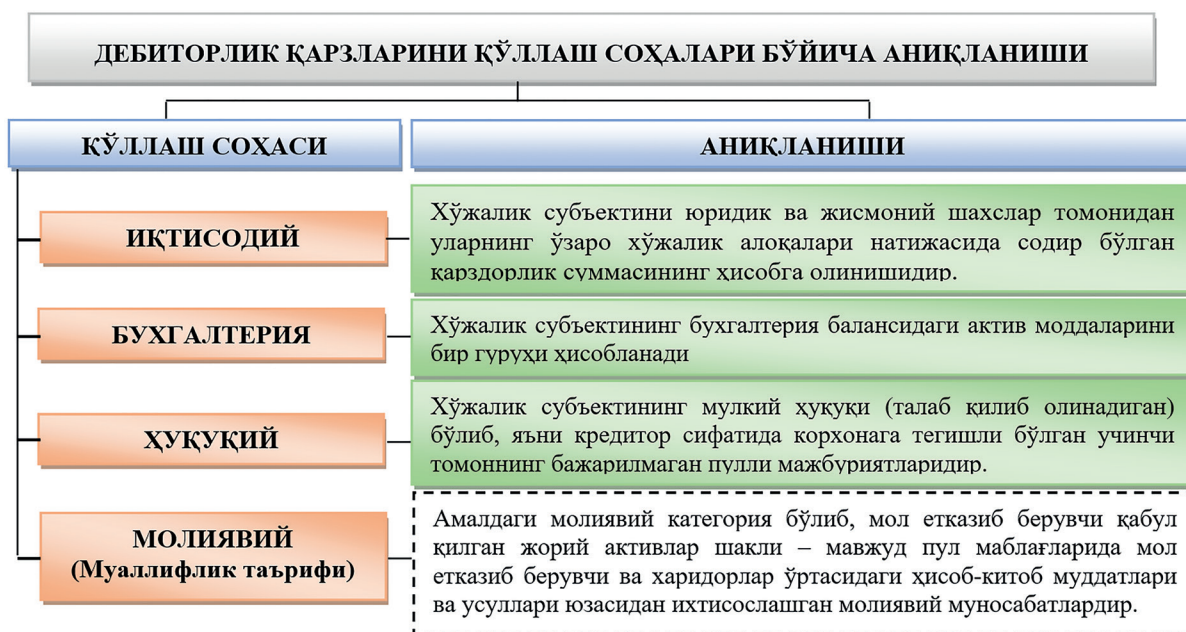
гича таърифлаш мумкин:

Дебиторлик қарзлар – хўжалик юритувчи субъектга кредит бериш мумкин бўлган махсус шакллардан бири ҳисобланади.

Албатта, баъзи ҳолларда турли хилдаги кредит бўлими ва хўжалик юритувчи субъектнинг савдо бўлими ўртасида манфаатлар тўқнашуви бўлиши мумкин, чунки, улар битимлар ҳажмини кенгайтириш ва янги мижозларни жалб қилишдан манфаатдор.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг кўзда тутилган ишлаб чиқариш технологик жараёнда бирон активнинг пул маблағларига айлантирилиш (трансформацияланиш) қобилияти ва узлуксиз муддат ичида ликвидлилик даражасини билдиради. Бундан кўришимиз мумкинки, жорий активлар таркибида дебиторлик қарзларининг бир гуруҳдан иккинчи гуруҳга трансформация қилиниш жараёнида ўз ўрнига эга. Молиявий маблағларни бошқаришда, хусусан, дебиторлик қарзларини бошқариш биринчи навбатда бошқарув объектларининг ўзини аниқлаштириш талаб этилади.

Кўпгина мутахассислар дебиторлик қарзларини аниқлашда қўллаш соҳаси бўйича иқтисодий, бухгалтерия ва ҳуқуқий доираларга боғлиқ ҳолда ўрганган. Мазкур тамойиллар асосида аниқланган дебиторлик қарзлари ва илмий тадқиқотчининг ўзига хос қарашлари қуйидаги 2-чизмада ўзифодасини топган. Ривожланган мамлакатларнинг кўпчилиги иқтисодчи олимлари дебиторлик қарзларини бошқариш тизи-

2-чизма. Дебиторлик қарзларини қўллаш соҳалари бўйича аниқланиш тартиби².

² Муаллиф ишланмаси.

3-чизма. Хўжалик субъектларининг дебиторлик қарзларини самарали бошқариш тартиби³.

мининг мақсадга йўналтирилган муҳим элементларини тақлиф этадилар. Улар томонидан дебиторлик қарзларини бошқаришнинг аниқ тартиблари тавсия этилади.

Бизнингча, улар томонидан тавсия этилган тартиблар дебиторлик қарзларини самарали бошқариш имконини бермайди. Юқоридагиларни ҳисобга олганда ва жаҳон амалиётининг муҳим жиҳатларини умумлаштирган ҳолда дебиторлик қарзларини бошқариш тартибининг илмий асосланган шакли қуйидаги 3-чизмада тавсия этилади.

Шундай қилиб, жорий дебиторлик қарзларининг юзага келиши бўйича қуйидаги сабаб қаторларини таркиблаш ва уларни таҳлил ўтказишда инobatга олиш

зарур деб ҳисоблаймиз: ўзаро ҳисоб-китобларда томонларнинг тўлов лаёқатига эга эмаслиги; товарларни ортиб жўнатиш ва сотишда ҳисоб китобларнинг замонавий шакллариининг чекланганлиги; мулк ва унга эгалик қилишда масъулият ҳиссининг йўқлиги, ўзаро шартномавий муносабатларнинг яхши йўлга қўйилмаганлиги; даромадларни тан олиш юзасидан хўжалик юритувчи субъектлар тармоқ хусусиятидан келиб чиқилмаганлиги; ходимлар ва капитал эгалари билан хўжалик юритувчи субъект ўртасидаги муносабатларда қатъий шартларнинг йўқлиги; кредит ташкилотлари билан мижоз ўртасида бўладиган муносабатларида хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини баҳолашнинг услубий асосларидаги камчиликлар ва бошқалар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Афанасьева Т.В., Полунин А.А. Регулирование дебиторской и кредиторской задолженности в целях укрепления финансовой устойчивости организации / Т.В. Афанасьева, А.А. Полунин // Вестник МичГАУ. 2014. №8. -С. 71-78.
2. Павлюк И.С. Внутренний контроль расчетов с дебиторами и кредиторами // Молодой ученый. 2017. №18. -С. 168-171.
3. Финансово-кредитный энциклопедический словарь / Колл. авторов; Под. общ. ред. А.Г. Грязновой. - М.: Финансы и статистика, 2002. -С. 24-25.
4. Дусмуратов Р.Д., Мавлянова Д.М. Жорий активлар: бухгалтерия ҳисоби, таҳлил ва аудити // Монография. –Т.: Globe edit, 2021. –Б. 33-34.

³ Муаллиф ишланмаси.

УЎТ: 336.77.066(575.1)

Ривожланган мамлакатларда таннарх ҳисоблашнинг замонавий усуллари ва уларни енгил саноат корхоналарида қўллаш имкониятлари

Современные методы калькулирования в развитых странах и их применение на предприятиях легкой промышленности

Modern methods of calculation in developed countries and their application in light industry enterprises

Азамат МАХМУДОВ,
Тошкент давлат иқтисодиёт университети
мустақил изланувчиси,
иқтисодиёт фанлари номзоди, доцент.

Аннотация

Мазкур мақолада ривожланган мамлакатларда маҳсулот таннархини аниқлашнинг замонавий усуллари ва уларни енгил саноат корхоналарида қўллаш имкониятлари тадқиқ этилган. Изланишлар натижалари бўйича илмий таклиф ва амалий тавсиялар берилган.

В данной статье исследуются современные методы определения себестоимости продукции в развитых странах и возможности их применения на предприятиях легкой промышленности. По результатам исследований даны научные предложения и практические рекомендации.

This article explores modern methods for determining the cost of production in developed countries and the possibility of their application in light industry enterprises. Based on the research results, scientific proposals and practical recommendations are given.

2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегиясида миллий иқтисодиёт барқарорлигини таъминлаш ва ялпи ички маҳсулотда саноат улушини оширишга қаратилган саноат сиёсатини давом эттириб, саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 1,4 бараварга ошириш, маҳсулот таннархини ўртача 20 фоизга пасайтириш ҳамда корхоналарнинг молиявий ҳолатини яхшилаш, фойда билан ишлашни таъминлаш масалалари долзарб эканлигини қўришимиз мумкин.

Хориждаги илмий ишларда таннарх масаласини турли жиҳатларда ва турли омиллар билан боғлаган ҳолда ўзгариш тенденцияларини аниқлашга доир

тадқиқотлар салмоқли ўринни эгаллайди. Масалан, Diller G. Dhavale маҳсулот таннархини қарорлар қабул қилишнинг ўзгарувчан технологияларга ҳиссали равишда боғлиқлиги асосида ўрганади.

Проф. Н.Абдусаломова “таннарх ҳисоби – ривожланаётган мамлакатларда бухгалтерия ҳисобининг янги тенденцияси” деб баҳолайди.

Фикримизча, таннархни аниқлашда енгил саноат тизими соҳасида “Таннарх” синтетик счегининг таркибида “Вақтнинг муайян нуқтасида тан олинандиган таннарх”, “Давр мобайнида тан олинандиган таннарх”, “Таннархга тузатиш киритиш” номи субсчегларни очиш орқали таннархни янгича гу-

Калит сўзлар: маҳсулот таннархи, гоал-костинг, таргет-костинг, кайзен-костинг, “CVP-Cost-Volume-Profit” – харажатлар-маҳсулот ҳажми (даромад) – фойда, бизнес бирлиги, трансферт баҳо.

руҳлаштириш ҳамда маҳсулот ва хизматларни таннархини ҳисоблашнинг Гоал-костинг (Goal costing) усулини қўллаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Гоал-костинг (Goal costing) – бу маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархини ҳисоблаш усули бўлиб, у маҳсулотнинг бозор баҳоси билан ялпи фойда ўртасидаги фарқ сифатида, мақсадли таннархни аниқлашга асосланган. Мазкур усул “Таргет-костинг” ва “Кайзен-костинг” усуллариининг комбинациясидан ташкил топади. Зеро, агар “Таргет-костинг” илмий-тадқиқот, тажриба-конструкторлик ишларига қилинадиган инновацион харажатларни ўзида мужассам этса, “Кайзен-костинг” усули харажатларни босқичма-босқич камайтириб боришга мўлжалланган бўлиб, у бюджет(смета) ва мақсадли таннарх ўртасидаги фарқни қисқартиришни назарда тутлади.

Соҳа бўйича энг нуфузли ташкилот СИМА институти Таннархни ҳисоблаш (Costing), Таннарх ҳисоби (Cost accounting) ҳамда Таннарх бухгалтерии (Cost Accountancy) тушунчаларига алоҳида тавсифлар келтирган:

Таннархни ҳисоблаш (Costing) – бу таннархни аниқлашда қўлланиладиган усуллар (techniques and) мажмуаси ҳамда уни ҳисоблашни амалга ошириш жараёнидир (processes). Ушбу усул маҳсулот ва хизматлар таннархини аниқлаш жараёнини тартибга солувчи тамойил ва қоидалардан иборат бўлади.

Тадқиқот ишида “таннарх” атамасига таъриф берилган. Таннарх ҳисобининг бош масалалари ва унинг фаолият доирасига аниқлик киритилган. “Калькуляция” атамасининг ўрнига “костинг” тушунчасини киритиш асосланган. Ушбу ишланманинг амалиётга жорий этилиши корхоналарда таннарх ҳисобини тўғри ташкил этишда муҳим аҳамият касб этади.

Енгил саноат корхоналарида бухгалтерия ҳисоби ва аудит методологиясини такомиллаштиришга оид назарий-методологик махсус илмий тадқиқотларнинг амалий натижаларидан фойдаланиш асосида амалдаги бухгалтерия ҳисоби счётлар режасида “Харажатлар” номли бўлимнинг таркибига киритиладиган калькуляцион ҳамда субконто счётларни БҲХСга адаптация қилиш бўйича тавсиялар шакллантирилди.

Тадқиқот ишида Нобель мукофоти лауреати Василий Леонтьевнинг “CVP-Cost-Volume-Profit” яъни, “Харажатлар-маҳсулот ҳажми (даромад) – фойда” модели бўйича халқаро стандартлар асо-

сида калькуляцион ва транзит счётларни счётлар режасининг алоҳида 7-бўлимида жамлаш бўйича таклифлар ишлаб чиқилган. Натижада, маҳсулот таннархини шакллантириш, тугалланмаган ишлаб чиқаришни баҳолаш бухгалтерия ҳисоби счётларда вақтинчалик, доимий харажатларни туркумлаш ва тузатиш ёзувлари қилиш имконияти туғилган. Таннархни шакллантиришда харажатлар қуйи бўлинмада, даромадлар юқори бўлинмада назорат қилинади.

Халқаро АССА эксперти Кен Гарреттнинг фикрича, агар бизнес бир нечта бўлимларга ёки бўлинмаларга бўлиниб кетган бўлса, таннархга асосланган ички хўжалик баҳолари, яъни, трансферт баҳолар муқаррар равишда зарурдир. Одатда, товарлар ёки хизматлар бўлинмалар ўртасида ҳаракатланади ва уларнинг ҳар бири ўз фаолияти тўғрисида алоҳида ҳисобот беради. Бухгалтерия ҳисоби тизими одатда, бўлинмалар ўртасида ҳаракатланадиган товарлар ёки хизматларни қайд қилади. Бунинг учун бирон бир пул кўринишидаги қиймат ўлчовидан фойдаланиш зарурати туғилади. Ушбу пул қиймати трансферт баҳоси ҳисобланади. Таклифимизча, юқоридаги халқаро тажрибага асосланиб, ҳар бир бизнес бўлинманинг таннархини шакллантиришда, унга ўртача 20 фоиздан фойда нормаси ўрнатилса, маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг ўз фаолиятлари натижасидан моддий манфаатдорлиги ҳамда бошқарувнинг шаффофлиги кучайган бўларди.

Амалдаги “Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги қарорга асосан бухгалтерия ва солиқлар ҳисоби ахборотлари бир-бирига мос бўлиши зарур. Бироқ, бундай мутаносибликнинг мавжуд эмаслиги харажатларнинг солиқ солинадиган базага қайта қўшилишини талаб қилмоқда. Шу боисдан, амалиётда тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдигини ҳисоблаш, баҳолаш, ҳужжатлаштириш ва счётлар режасига мазкур ўзгаришларни киритиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Шу муносабат билан тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдигини баҳолаш учун Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги томонидан тавсия қилинган Намунавий счётлар режасига янги субсчётлар киритиш, уларнинг ўзаро алоқаси бўйича бухгалтерия ёзувлари таклиф этилган. Хусусан, Намунавий счётлар режасидаги 2020-“Тугалланмаган

ишлаб чиқариш сметини” – шу сметлар режасининг 7-бўлимига кўчириш мақсадга мувофиқлиги асосланган.

7010-“Вақтнинг муаян нуқтасида тан олинган таннарх”,

7020-“Давр мобайнида тан олинган таннарх”,

7030-“Таннархга тузатиш киритиш” субсметларида акс эттириладиган харажатлар туркумланган.

Бунда вақтинчалик харажатларга, яъни, асбоб-ускуналар инвестиция қилинса улар уч йилда ишга тушади ва бу харажатлар корхонанинг эксплуатация харажатларига олиб борилади. Бундан ташқари Намунавий сметлар режаси 5 та қисм, 9 та бўлимдан иборат бўлиб, унинг учта бўлимида резерв сметлари мавжуд. Намунавий сметлар режасида актив, пассив контр-актив, контр-пассив ва транзит сметлар киритилган.

Ўзбекистон Республикасидаги енгил саноат корхоналари фаолиятига қўллаш учун илмий таклифлар

ва услубий ишланмалар тақдим этилган.

Хулоса қилганимизда, тадқиқотлар натижасида амалдаги бухгалтерия ҳисоби сметлар режасида “Харажатлар” номли бўлимнинг таркибига киритиладиган калькуляцион ҳамда контрактив сметларни БҲХСга адаптация қилиш бўйича тавсиялар асосланди. Харажатларнинг бошқаруви ҳисобини юритиш, таннарх ҳисоблаш, молиявий натижалар ҳисобини тармоқ хусусиятини инобатга олган ҳолда харажатлар ҳисобини юритиш амалиётида молиявий ҳисоб, бошқарув ҳисоби ва солиқ ҳисобига оид харажатларга бўлиш зарурлиги ва уларнинг тавсифи “Ўзтўқимачиликсаноат” уюшмаси тизимида қарашли корхоналар фаолиятига жорий қилинган. Натижада харажатларни гуруҳларга бўлиб ҳисобини юритиш орқали харажатлар ҳисобини амалга ошириш самарадорлиги ошишига, ахборотларнинг аниқлигини таъминлашга олиб келган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Қонуни, 2016 йил 13 апрель. www.lex.uz
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги ПҚ-4611-сон “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтишнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.
3. Product Costing for Decision Making in Certain Variable-Proportion Technologies //Journal of Management Accounting Research (2007) 19 (1): 51–70. <https://doi.org/10.2308/jmar.2007.19.1.51>
4. Abdusalomova N., 2017. “Cost Accounting and Financial Health: Analysis of Cost Reduction Policy Effect in Selected Enterprises of Metallurgy Industry in Uzbekistan,” International Journal of Management Science and Business Administration, Inovatus Services Ltd., vol. 3(3), pages 33-38, March.
5. Тошназарова Д.С., “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 3, may-iyun, 2021 yil.
6. Ken Garrett is a freelance writer and lecturer. Transfer prices are almost inevitably needed whenever a business is divided into more than one department or division. <https://www.accaglobal.com/sg/en/student/exam-support-resources/fundamentals-exams-study-resources/f5/technical-articles/transfer-pricing>.

Туризм соҳасида рақамли маркетинг имкониятларидан фойдаланиш истиқболлари Перспективы использования возможностей цифрового маркетинга в туризме Prospects for using the possibilities of digital marketing in tourism

Ортиқжон ХУРРАМОВ,
БухДУ доценти.

Аннотация

Ушбу мақолада туризм соҳасида рақамли маркетинг имкониятларидан фойдаланиш истиқболлари тадқиқ этилган. Алоқа воситаси сифатида Интернет доимий равишда ривожланиб борган сари имкониятлар кенгайиб борар экан маркетингнинг янги йўналишларга эҳтиёжи пайдо бўлмоқда. Рақамли маркетинг имкониятлари туризм соҳасини янада юксалишида ўрни беқиёсдир.

В данной статье представлены отзывы о перспективах использования возможностей цифрового маркетинга в сфере туризма. Поскольку интернет как средство коммуникации постоянно развивается, возникает потребность в новых направлениях в маркетинге. Роль возможностей цифрового маркетинга в дальнейшем развитии индустрии туризма неопределима.

This article provides feedback on the prospects for using the possibilities of digital marketing in the field of tourism. Since the Internet as a means of communication is constantly evolving, there is a need for new directions in marketing. The role of digital marketing opportunities in the further development of the tourism industry is invaluable.

Бугунги кунда самарали маркетингсиз ҳар қандай муваффақиятли корхонани тасаввур қилиб бўлмайди. Интернетда тўғри танланган маркетинг стратегияси, ташкилотнинг ташқи ва ички муҳитини самарали таҳлил қилиш, товарларни бозорда самарали реклама қилиш, тадбиркорга ҳар қандай ташкилотнинг асосий мақсадига – даромадни кўпайтиришга имкон беради. Товарларни ва хизматларни ишлаб чиқариш ҳамда сотишга сарфланадиган харажатларни минималлаштиришда, маркетинг стратегиясидан фойдаланган ҳолда фойдани кўпайтиришга эришиш мумкин.

Ҳозирги кунда маркетингни рақамли маркетинг каби йўналишисиз кўриб чиқишнинг ило-

жи йўқ, чунки, бугунги кунда деярли ҳар қандай ташкилотнинг фаолияти шу асосда амалга оширилмоқда. Бу, асосан замонавий бозор шароитида ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотишнинг муваффақияти самарали рақамли маркетинг имкониятлари билан боғлиқдир.

90-йилларнинг бошлари рақамли маркетингнинг бошланиши ҳисобланади. Рақамли маркетинг, биринчи навбатда, гоёлар, маҳсулотлар, хизматлар учун энг кенг аудиторияни қамраб олиш нуқтаи назаридан истеъмолчи ва корхоналар учун мутлақо янги уфқларни очди. Рақамли маркетинг асосан амалга ошириш билан тўғридан-тўғри тескари алоқа механизмлари, Интернет муҳитида ўзига

Калит сўзлар: туризм, рақамли туризм, илғор ахборот технологиялари, телекоммуникацион тизимлар, интернет.

хос хусусиятларга эга бўлган реклама воситалари қўлланила бошланди.

“Internet live stats” маълумотида кўра, бугунги кунда дунёда қарийб 5,3 миллиард киши Интернет-ресурсларидан фойдаланиш имкониятига эга. Улар томонидан бир кунда 178 миллиарддан ортиқ электрон хатлар юборилмоқда, 5,5 миллиарддан ортиқ гугл орқали қидирувлар амалга оширилмоқда, 549,5 миллиондан ортиқ хабар твиттер орқали жўнатилмоқда, 5,2 миллиарддан ортиқ видео ютуб орқали томоша қилинмоқда, 63,7 миллиондан ортиқ расмлар инстаграм орқали юклаб олинмоқда ва эътиборли жиҳати бу рақамлар кун сайин янада ортиб бормоқда¹. Шу билан бирга, Интернет фойдаланувчилари турли ёшдаги, турлича даромадли ва ижтимоий мавқега эга бўлган одамлардир. Шуниси қизиқки, Интернет ресурсларидан фаол фойдаланувчилар орасида ҳар йили ижтимоий тармоқларда мулоқот қиладиган ва маълумот қидириш учун Интернетдан фойдаланадиган кекса одамлар кўпайиб бормоқда.

Жаҳон тенденциясига ҳамоҳанг равишда Ўзбекистонда ҳам интернет фойдаланувчиларининг умумий сони 27,2 миллиондан ошди. Шундан мобиль интернет фойдаланувчилари сони 25,3 миллион кишини ташкил этмоқда. Бугунги кунга келиб 95 фоиз аҳоли масканлари мобиль интернет билан қамраб олинган, 54 фоиз уй хўжаликларида юқори тезликдаги интернетга уланиш имкони яратилган.² Шунингдек, мобиль алоқа база станциялари сони ошириши ва маълумотлар ўтказиш халқаро тармоғининг ўтказувчанлик қобилияти янада тезлашмоқда. Бу мамлакатимиз иқтисодиётидаги рақамлашув кўрсаткичлари Ўзбекистонда рақамли туризмни ривожлантириш заруратини юзага чиқармоқда.

Рақамли маркетинг – бу маркетинг аралашмасининг асосий элементлари: нарх, маҳсулот, сотиш сиёсати ва реклама мавзусига таъсир қилувчи Интернетда анъанавий маркетингнинг барча жиҳатларидан фойдаланиш амалиётидир. Рақамли маркетингнинг асосий мақсади сайтнинг потентциал аудиториясидан максимал фойда олишдир.

Рақамли маркетинг мажмуасининг асосий таркибий қисмларига маҳсулот, нарх, реклама, воситаларнинг барча жабҳаларини ўз ичига олувчи қидирув тизимини оптимallasштириш, контекст-

ли реклама, баннер реклама, вирусли маркетинг, электрон почта орқали маркетинг, мобил маркетинг ҳамда ижтимоий медиа маркетинглари киритишимиз мумкин.

Электрон тижорат ва рақамли маркетинг ҳар қандай маркетинг компаниясининг ажралмас қисмидир. Рақамли маркетинг ва реклама сегменти истеъмол секторида ҳам, B2B ҳамда C2C бозорларида ҳам ўсиб бормоқда. Рақамли маркетингнинг асосий афзалликлари – бу интерфаоллик, энг аниқ мақсадга йўналтириш, веб-сайтлар ўтишлар сонини ошириш ва онлайн рекламадан самарали фойдаланиш каби кўрсаткичларни максимал даражада оширишга олиб келади.

Шу билан бирга, рақамли маркетинг махсус хусусиятларга эга бўлиб, улар асосан янги реклама компаниясининг воситаси пайдо бўлишидан иборат. Электрон маркетинг билан анъанавий маркетинг усуллари ва энг янги ахборот технологияларининг комбинацияси тушунилади.

Анъанавий маркетинг воситаларидан фарқли ўлароқ, Интернет ўзига хос хусусиятларга эга. Интернет муҳитининг асосий хусусиятларидан бири бу ахборотни тақдимнинг юқори самарадорлигидир. Бу корхона ва мижоз ўртасидаги муносабатларни мустаҳкамлашда маркетинг имкониятларини сезиларли даражада оширади.

Бундан ташқари, Интернет глобал алоқа бозорига айланиб бормоқда, бу нафақат алоқа функциялари билан чекланиб қолмай, балки битимлар тузиш, харидларни амалга ошириш ва тўловларни амалга ошириш имкониятларини ҳам ўз ичига олади.

Рақамли маркетинг ва электрон тижоратнинг ҳозирги тенденциялари юқори сифат ва истеъмолчининг компания ҳамда маҳсулотга бўлган эҳтиёжлари ва талабларини ҳар томонлама ўрганиш орқали тасдиқланди. Истеъмолчи билан самарали ишлашга имкон берадиган анъанавий маркетинг ва рақамли маркетингнинг ўзига хос хусусиятларини ажратиш мумкин (1-жадвал). Шундай қилиб, рақамли маркетинг истеъмолчиларни ўрганишга, бозорни тадқиқ этишга ва товарлар ёки хизматларни сотишга қаратилган фаолиятларининг асосий турлари амалга ошириладиган реклама тадбирлари тўпламини умумлаштиради.

¹ <https://www.internetlivestats.com> веб-саҳифаси.

² <https://review.uz/oz/post/ozbekistonda-internet-xizmatidan-foydalanuvchilar-soni-272-milliiondan-oshdi>

Рақамли маркетингнинг ўзига хос хусусиятлари³

Маркетинг	Рақамли маркетинг
Мақсадли аудиторияни аниқлаш	
Корхонанинг мақсадли аудиторияси ҳақида тахминий маълумотларни олиш учун махсус маркетинг тадқиқотида буюртма беришингиз керак.	Мақсадли аудиторияни ўрганиш қўшимча молиявий харажатларни талаб қилмайди. Турли хил онлайн хизматлардан фойдаланиб, мақсадли аудиторияни зарурий хусусиятлар бўйича баҳолаш мумкин.
Маркетинг маълумотларини тезда ўзгартириш қобилияти	
Ҳар қандай тузатиш киритиш қўшимча молиявий харажатларни ва маълум вақтни талаб қилади, чунки, бу ҳолда асосий воситалар: босма маҳсулотлар, билбордлар, телевидение, радиодаги рекламалар ва бошқалар.	Ҳар қандай маркетинг маълумотларини ўзгартириш тезда ҳеч қандай харажатларсиз амалга оширилади, чунки Интернет-ресурслардан фойдаланиш бу имкониятни беради.
Маркетинг тадбирлари самарадорлигини баҳолаш	
Рекламани неча бор кўрилганлиги ва рекламага бўлган қизиқиш ҳақидаги маълумотларни тўғри ва миқдорий жиҳатдан ҳисобга олиш мумкин эмас.	Корхона рақамли маркетингдан фойдаланганда рекламага қизиқишнинг ўсиши ёки пасайишини доимий равишда кузатиб боради. Интернет фойдаланувчи томонидан реклама бўйича хатти-ҳаракатларини кузатиб доимо янгилаш имконини беради.

Шундай қилиб, рақамли маркетингнинг самарадорлиги биринчи навбатда реклама қилинадиган маҳсулотга боғлиқ. Интернетда кенг миқёсли маркетинг компанияси бошланишидан олдин, маҳсулотнинг кучли томонлари ўрганилади ва батафсил тавсифланади, шу билан бирга муаммоли масалалар минималлаштирилади.

Рақамли маркетингнинг асосий воситаларидан фойдаланган ҳолда Интернетда товарларни илгари суриш, ишлаб чиқарувчига мутлақо янги бозорларда потенциал харидорга маҳсулотни намоиш этиш учун ноёб имкониятни тақдим этади. Электрон тижорат ривожланаётган компаниялар ва кичик бизнес учун имкониятлар доирасини кенгайтирмоқда ва рақамли маркетинг воситалари ташкилотнинг ҳар қандай даражаси учун қўлланилиши мумкин.

Электрон тўловлардан фойдаланган ҳолда транзакцияларни амалга ошириш чакана савдо майдони

ва ходимларни сақлаш харажатларини сезиларли даражада камайтиради, бу эса маҳсулот таннархини сезиларли даражада пасайтиради ва шу сабабли бозорда унинг рақобатдошлигини оширади.

Инновацион рақамли технологиялардан фойдаланиш мижозлар учун ноёб шахсий таклифларни яратади, виртуал ёрдамчи хизматларини тақдим этади. Бундай ечимлардан фойдаланиш сайёҳлик хизматларидан фойдаланувчилар сонини ва уларнинг сифатини сезиларли даражада ошириши, мижозлар профилини ўрганиш асосида саёҳат давомида турли тадбирларнинг индивидуал таклифларини ишлаб чиқиши, имтиёзлар ва жойлашув маълумотлари, ҳар хил рақамли платформалар базаси учун комплекс хизматларни тақдим этиши мумкин. Бундай технологияларнинг туризм саноатига таъсири жуда катта бўлади ва бутун саёҳат жараёнини оптималлаштиришга йўналтирилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Navruz-zoda B.N., Khurramov O.K. Features and opportunities of digital tourism and its development in Uzbekistan //European research: innovation in science, education and technology. – 2020. – С. 22-24.
2. Khurramov O.K. The role of the tourism sector in the digitalization of the service economy //Economics and Innovative Technologies. T. 2020. №.1. – С. 6.
3. Хуррамов О.К. Ўзбекистонда рақамли туризмни ривожлантириш истиқболлари. “Сервис” илмий-амалий журнал. 2020 йил 2-сон. Б. 34-39.

³ Интернет маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

УЎТ: 658.1.

Халқаро стандартлар асосида аудиторлик хулосаси тузишни такомиллаштириш

Совершенствование процесса подготовки аудиторских заключений на основе международных стандартов

Improving the preparation of audit conclusions based on international standards

Низомжон ХАЖИМУРАТОВ,
ТДИУ Молиявий таҳлил ва аудит кафедраси мудири, DSc

Аннотация

Мақолада халқаро стандартлар асосида аудиторлик хулосаси тузишнинг аҳамияти ёритилган. Олиб борилган тадқиқотлар натижасида молиявий ҳисоботларни халқаро стандартларга трансформация қилиш жараёнида халқаро стандартлар асосида аудиторлик хулосаси тузишни такомиллаштириш бўйича таклифлар келтирилган.

В статье подчеркивается важность составления аудиторского заключения на основе международных стандартов. В результате проведенного исследования в процессе трансформации финансовой отчетности на международные стандарты вносятся предложения по совершенствованию подготовки аудиторского заключения на основе международных стандартов.

The article highlights the importance of transformation an audit report based on international standards. As a result of the conducted research, in the process of transformation of financial statements to international standards, proposals are made to improve the preparation of an auditor's opinion based on international standards.

Кириш

Сўнгги йилларда мамлакатимизда аудит соҳасида ислохотлар янги босқичга кўтарилмоқда. Хусусан, қонунчиликда аудит фаолияти билан боғлиқ меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар янгиланмоқда.

Аудиторлик ташкилотлари томонидан тақдим этилган ижобий аудиторлик хулосаларининг улуши 2019 йилда 92,4 фоизни, 2020 йилда 89,4 фоизни ташкил этган. Эътиборли жиҳати 2020 йилда 2019 йилга нисбатан салбий аудиторлик хулосалари 0,3 фоизга ва изоҳлар билан берилган аудиторлик хулосалари 2,8 фоизга ошган. Фикр билдиришдан тортиш ҳолатлари 0,3 фоизга камайган. Мазкур хулосаларнинг аксарият қисми миллий стандартлар

асосида тузилган. Бироқ Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 21 февралдаги “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги ЎРҚ 677-сонли қонуни билан энди республикаимиздаги аудиторлик ташкилотлари фақат халқаро стандартлари талаблари асосида аудиторлик текширувларини ўтказиши ва аудиторлик хулосаларини тузади.

Мавзуга оид адабиётлар шарҳи

“Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги ЎРҚ 677-сонли қонунни 39-моддасида аудиторлик хулосасига қуйидагича “Молиявий ҳисоботнинг ишончлилиги ва бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонунчилик талабларига мувофиқлиги тўғрисида аудиторлик ташкилотининг ёзма шаклда ифодалан-

Калит сўзлар: аудиторлик текширувлари, модификация қилинган фикр, бошқа маълумотлар, муҳим ҳолатлар, аудиторлик хулосаси.

ган фикрини ўз ичига олган ҳужжат аудиторлик хулосасидир” [1] деб таъриф берилган.

Таниқли иқтисодчи олим И.Н. Қўзиев томонидан “аудиторлик хулосаси деб молиявий ҳисобот кўрсаткичлари ёки аудиторлик текширувининг бошқа талабларига мос равишда олинган ахборотларни бухгалтерия ҳисоби кўрсаткичларига мос келишини тасдиқловчи очиқ ҳужжат” [2] таъриф берилган.

М.М. Тўлаходжаева ўз асарларида “Аудиторлик хулосаси бухгалтерлик (молиявий) ҳисоботнинг таркибий қисми бўлиб, ундан фойдаланувчилар учун ушбу ҳисобот ишончлилиги ахборот манбаси бўлиб хизмат қилади” [3] деб баён қилган.

Шунингдек, иқтисодчи олим Ш.И. Илҳамов томонидан чоп этилган адабиётларида “Бухгалтерия ҳисоботидан фойдаланувчилар аудиторлик хулосасида баён қилинган фикрга таяниб, аудиторга ёки аудиторлик фирмасига ишонч билдиради” [4] деб баён этилган.

Тадқиқот методологияси

Мазкур тадқиқот ишларида индукция, декдукция, гуруҳлаштириш, таққослаш каби методлардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар

Аудиторлик текширувлари якуни бўйича аудитор хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ҳисоботи унинг молиявий ҳолати ва фаолият натижалари норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга мос тузилганлиги ҳамда ишончли эканлигига амин бўлса, модификация қилинмаган фикрни билдириши мумкин (1-чизма).

Бироқ аудитор молиявий ҳисобот ишончлилиги хусусида мустақил фикрини билдиришдан олдин молиявий ҳисоботда жиддий бузиб кўрсатишлар мавжуд эмаслигига амин бўлиши лозим.

Модификация қилинган фикр шаклини танлашдан олдин аудитор, қуйидаги омилларга боғлиқ ҳолда муҳимлик нуқтаи назаридан молиявий ҳисоботга аниқланган ҳолатлар таъсири ёки эҳтимолий таъсири даражасини баҳолаши зарур:

а) модификация қилинган фикрни билдиришга сабаб бўлган ҳолатларнинг характери: молиявий ҳисоботни жиддий бузиб кўрсатиш натижасида ёки агар етарлича тегишли аудиторлик далиллари олишнинг иложи бўлмаса, эҳтимолий жиддий бузиб кўрсатиш натижасида;

б) аудиторнинг аниқланган ёки эҳтимолий бузиб кўрсатишларнинг молиявий ҳисоботга таъсир

даражаси ҳақида фикрлари.

Аудитор қуйидаги ҳолатларда аудиторлик хулосасида модификация қилинган фикр билдириши лозим, агар:

а) олинган аудиторлик далиллари асосида умуман кўриб чиқиладиган бухгалтерия ҳисоботи жиддий бузиб кўрсатишларга эга бўлса;

б) умуман кўриб чиқиладиган молиявий ҳисобот жиддий бузиб кўрсатишларга эга эмаслигини аниқлаш учун етарлича тегишли аудиторлик далиллари олишнинг имкони бўлмаса.

Молиявий ҳисоботда жиддий бузиб кўрсатишлар қуйидагилар билан боғлиқ бўлиши мумкин:

1) аудит қилинаётган шахсда қабул қилинган ҳисоб сиёсати;

2) аудит қилинаётган шахсда қабул қилинган ҳисоб сиёсати қандай амалга оширилиши;

3) молиявий ҳисоботда маълумотларни ёритиб бериш тўлиқлиги, тўғрилиги ва ўринлилиги.

Молиявий ҳисоботда аудит қилинаётган шахсда қабул қилинган ҳисоб сиёсати билан боғлиқ жиддий бузиб кўрсатишлар қуйидаги ҳолатларда ўринга эга бўлиши мумкин:

а) танланган ҳисоб сиёсати молиявий ҳисоботни тайёрлаш учун белгиланган қоидалар талабларига жавоб бермаса ёки аудиторлик текшируви ўтказиладиган ташкилот ҳисоб сиёсатига ўзгартириш киритган бўлса, аммо бухгалтерия ҳисобида акс эттириш ва молиявий ҳисоботларда ҳисоб сиёсати ўзгаришларини акс эттиришнинг белгиланган тартибига риоя қилмаса;

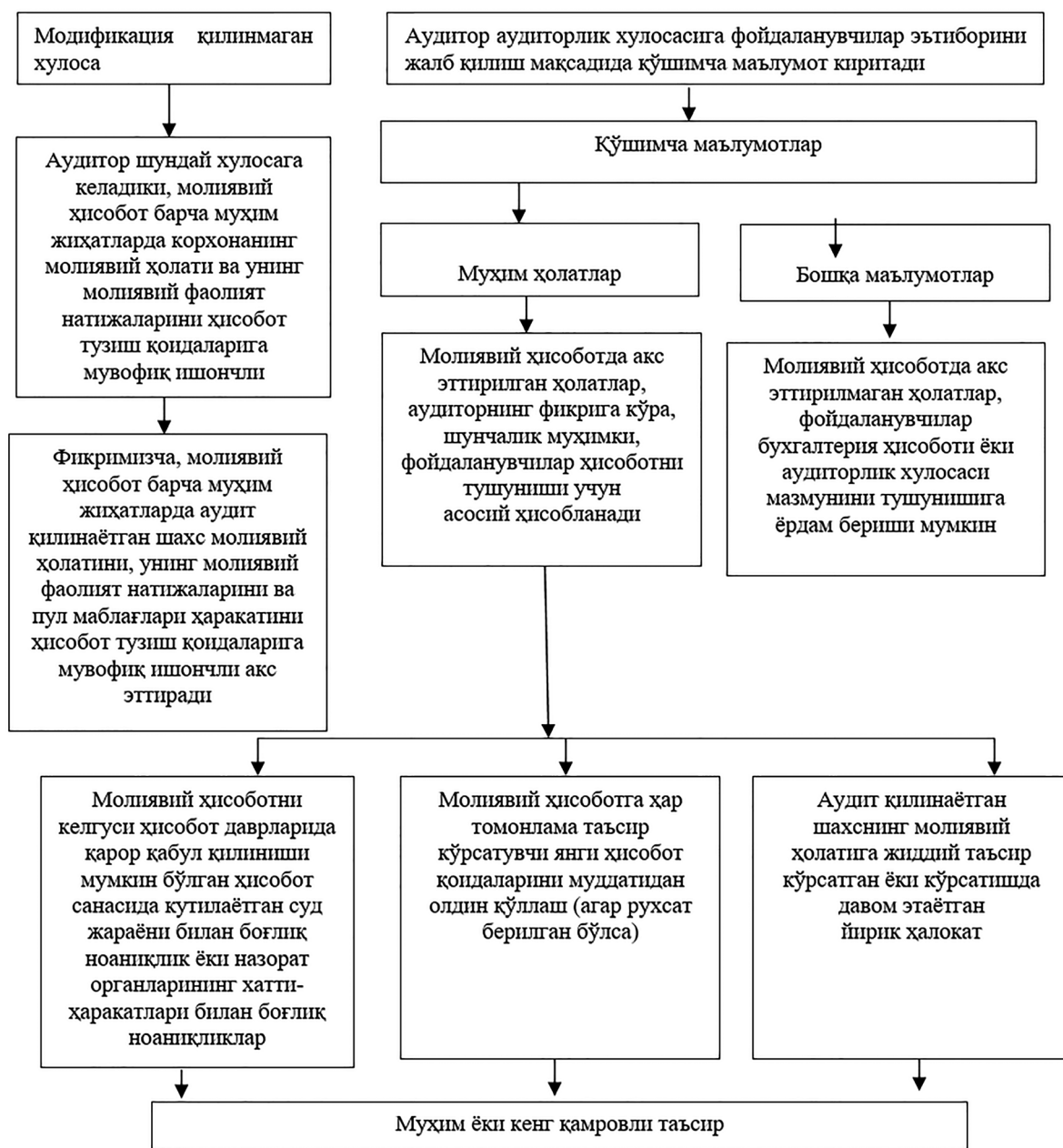
б) мос келувчи изоҳларни ўз ичига олувчи молиявий ҳисобот ҳақиқатда ўринга эга хўжалик операциялари ва ҳодисаларнинг моҳиятини ишончли акс эттирмаса.

Хўжалик юритувчи субъект ҳисоб сиёсатини қай тарзда амалга ошириши билан боғлиқ молиявий ҳисоботни жиддий бузиб кўрсатиш қуйидаги ҳолларда вужудга келиши мумкин:

а) хўжалик юритувчи субъект раҳбариятида мавжуд ҳисоб сиёсати амалдаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари талабларига тўла мос келмайди, молиявий ҳисоботни тузиш қоидалари бухгалтерия ҳисоби стандартлари қоидаларига тўла мос келмайди;

б) қабул қилинган ҳисоб сиёсати нотўғри қўланган (қасддан қилинмаган хато).

Аудиторлик текширувлари давомида молиявий ҳисобот маълумотларининг бухгалтерия ҳисобининг амалдаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларига

1-чизма. Модификация қилинмаган аудиторлик хулосаси ва фойдаланувчилар эътиборини жалб этиш учун аудиторлик хулосасига киритиладиган қўшимча маълумот¹.

мувофиқлиги билан боғлиқ молиявий ҳисоботнинг жиддий бузиб кўрсатилиши қуйидаги ҳолатларда юз бериши мумкин:

а) молиявий ҳисобот ҳисобот шакллари тузиш қоидаларида кўзда тутилган барча маълумотлар ёритиб берилмаганида;

б) хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ҳисоботида бухгалтерия ҳисоби ахборотларини ёритиб бериш ҳисобот тузиш қоидаларига муво-

фиқ амалга оширилмаганда;

в) молиявий ҳисоботда ушбу ҳисоботнинг ишончлилигини таъминлаш учун зарур маълумотни қамраб олмаганда.

Хулоса

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда шундай хулоса қилиб, аудиторлик хулосасига бошқа далиллардан иборат қисмни киритишда қуйидагиларни эътиборга олиш лозим бўлади:

¹ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

а) аудиторлик хулосасининг бу қисмида маълум вазиятни хабар қилиш ўз-ўзидан бу ҳолатларни молиявий ҳисоботда акс эттириш талаб қилинмаслигини кўрсатади;

б) аудиторлик хулосасининг бу қисми уни тақдим этиш аудитнинг халқаро стандартлари ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар (масалан, маҳийлик сабабли) томонидан таъқиқланган, уни тақдим этиш мажбурияти аудит қилинаётган шахс раҳбарияти зиммасида бўлган маълумотдан иборат бўлмаслиги керак.

Агар аудитор аудиторлик хулосасига эътиборни жалб этувчи қисм ёки бошқа далиллардан иборат қисм киритилади деб ҳисобласа, бу ҳақида аудит қилинаётган шахс мулкдорининг вакиллари, шунингдек, бу қисмларнинг тахмин қилинган мазмуни ҳақида хабар бериши лозим. Ҳар бир кейинги аудит

бўйича аудиторлик хулосасига белгиланган ҳолатни кўрсатган ҳолда бошқа далиллардан иборат қисм киритилган барча ҳолларда аудитор ҳар бир топшириқ бўйича бундай хабарни такрорламаслик ҳақида қарор қабул қилиши мумкин.

Фойдаланувчилар аудит молиявий ҳисоботни тушунишига ёрдам бериши мумкин бўлган ҳолатлар шундай камдан-кам ҳолатлар рўй бериши мумкинки, бунда аудитор аудит қилинаётган шахс раҳбарияти аудит ҳажмини чеклаганлиги туфайли етарлича тегишли аудиторлик далиллари олиш имконияти мавжуд эмаслиги сабабли аудит ўтказишни рад эта олмайди. Бу ҳолатда аудитор у аудит ўтказа олмайдиган сабабни изоҳлаш учун бошқа далиллардан ташкил топган қисмдан иборат аудиторлик хулосасини киритиш зарур деб ҳисоблаши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонуни ЎРҚ-677 25.02.2021 й.
2. Илҳамов Ш.И. Амалий аудит. Дарслик. -Т.: Иқтисодиёт нашриёти, 2018 й.
3. Тулаходжаева М.М., Илҳамов Ш.И., Ахмаджонов К.Б., Файзиев Ш., Ходжаева М.Х., Тулаев М.С. “Аудит” дарслик. Иқтисодиёт нашриёти, 2011 й.
4. И.Н. Қўзиев “Аудиторлик текширувлари натижалари бўйича аудиторлик ҳисоботлари ва хулосаларини тузиш масалалари” “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 4, июль-август, 2015 йил.
5. Шкиря Н.Л. Новые подходы к определению и распределению существенности в аудите / Н.Л. Шкиря, Н.В. Зализняк [9]. Андреев В.Д. Практический аудит: справ. пособие / В.Д. Андреев. – М.: Экономика, 2005. – 366 с.
6. Аренс А. Аудит: ученик, пер. с англ. / А. Аренс, Дж. Лоббек; под ред. Я.В. Соколова. – М. Финансы и статистика, 1995. – 560 с. – ISBN 5-279-01213-0.

УЎТ: 338.441

Ўзбекистон Республикасида стратегик ривожланишнинг асосий масалалари

Основные вопросы стратегического развития в Республике Узбекистан

Main issues of strategic development in the Republic of Uzbekistan

Сарсенгалий БАЙЖАНОВ,
КҚДУ “Бухгалтерия ҳисоби ва аудит” кафедраси мудири.

Аннотация

Мақолада Ўзбекистон Республикасининг 2022-2026 йилларга мўлжалланган Инновацион ривожланиш стратегиясини амалга ошириш бўйича давлатимиз раҳбари томонидан белгиланган вазифалар ва бажаралиши керак бўлган ишлар ҳақида сўз этилган. Шунингдек, ишлаб чиқариш тармоқ ва соҳаларида мамлакатимизнинг амалга ошириш механизмлари, мақсадлари, режалари ҳақида баён этилган.

В статье говорится о целях и задачах, поставленных главой нашей страны по реализации Стратегии инновационного развития Республики Узбекистан на 2022-2026 годы. Также описаны механизмы реализации, цели и планы нашей страны в производственных секторах и отраслях.

The article reviews the goals and tasks set by the Head of our country for implementing the Strategy for Innovative Development of the Republic of Uzbekistan for 2022-2026. The implementation mechanisms, goals and plans of our country in the production sectors and industries were also described.

Давлатимиз раҳбари “2022-2026 йилларда Ўзбекистон Республикасининг Инновацион ривожланиш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги фармон ва ушбу ҳужжатда белгиланган вазифалар ижросини таъминлаш, бу учун зарур ҳуқуқий, моддий базани яратишга қаратилган “2022-2026 йилларда Инновацион ривожланиш стратегияси”ни амалга ошириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисидаги қарорини имзолади.

Мазкур, фармон ва қарор билан мамлакатимизда инновация муҳитини тубдан янгиловчи механизм жорий этилмоқда.

Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантиришнинг 2019-2021 йилларга мўлжалланган стратегиясини амалга ошириш натижасида иқтисодий тармоқлари ва ижтимоий соҳада, шу

жумладан, қишлоқ хўжалиги, энергетика, қурилиш, таълим, соғлиқни сақлашда инновацион ва технологик ривожланишни таъминлаш ҳамда рағбатлантириш борасида катта ютуқларга эришилди.

Хусусан, Ўзбекистон “Глобал инновация индекси”да 2015 йилга нисбатан 36 поғонага кўтарилди. Инновация ва илм фан соҳаларига давлат бюджетидан ажратиладиган йиллик маблағ ҳажми 1,5 триллион сўмга, инновацион фаолиятини молиялаштириш бўйича махсус институтлар сони охириги тўрт йилда 28 тага етказилди. Ёш олимлар 2018 йилда 6,5 минг нафар бўлган бўлса, 2022 йилда 10800 тани ташкил этди, яъни, 1,5 баробарга ўсди. Бироқ мавжуд рақам ва кўрсаткичлар мамлакатимиздаги катта илмий салоҳият имкониятларга ҳамоҳанг эмас. Янада юксак натижаларга эришиш учун эса

Калит сўзлар: Ўзбекистон, инновация, стратегия, иқтисодий, технология, экотуризм, инфратузилма, спин-офф, аутсос, драйвер, компания, модернизация.

иқтисодиётнинг реал секторида илмий ва инновацион ишланмаларни тижоратлаштириш, илм, фан, таълим ва саноат ўртасидаги ҳамкорликни янада кучайтириш зарур.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022-2026 йилларда Ўзбекистон Республикасининг Инновацион ривожланиш стратегияси”ни тасдиқлаш тўғрисида”ги фармони, шу каби қатор масалаларни қамраб олган билан янада аҳамиятлидир.

Давлатимиз раҳбарининг 2022-2026 йилларда Инновацион ривожланиш стратегиясини амалга ошириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар қарори эса, ушбу фармонда белгиланган вазифалар ижросини таъминлаш, бу учун зарур ҳуқуқий, моддий базани яратишга қаратилган.

Бугуниги кунда юқорида айтиб ўтилган стратегия инновацион ривожланишни, инновацион технологияларни, энг асосийси иқтисодиётимизга тадбиқ этиш учун янги стратегик йўналишларни белгилаб олиш давр тақозасига айланди ва бу борада олдинги йилларда қўйган қадамларимизни давом эттириб, янада кучайтириб янги йўналишларда ишларни ташкил қилишга қаратилган.

Олдинги амалга оширилган стратегияда асосий масаладан бири инсон капиталини ривожлантириш, инсон капиталининг интеллектуал салоҳиятини оширишга қаратилган бўлса, бу борада охириги йилларда амалга оширилган жуда катта ишлардан бири бу инновацион экотизимнинг ривожланганлигини ҳисобга олиш зарур. Лекин булар етарли эмас ва юқорида айтиб ўтилган ишларни янада давом эттиришни тақоза этади ва янги стратегияда асосий йўналиш қилиб инновация, янги ишчи ўрин тамойили асосида янги мақсадларни белгилаб бериш масалалари қўйилди. Давлатимиз раҳбари томонидан республикада истиқомат қилувчи ҳар бир инсон инновацияларни бутун кўриши кераклигини, яъни, эртанги куни ёки ўн йилдан кейин эмас бутун ҳис қилиш кераклиги ва шу инновациялардан баҳраманд бўлиши кераклигини белгилаб берди.

Ҳужжатлар ижросини таъминлаш мақсадида манфаатдор вазирлик ва идоралар билан биргаликда ҳудуд, тармоқ ва олийгоҳ, илмий ташкилотлар кесимида жами 1751 та инновацион, ҳудудлар кесимида 2507 та иш ўринлари яратиладиган 206 миллиард сўмлик 224 та лойиҳа шакллантирилди. Шунингдек тармоқлар кесимида илмий-инновацион маҳсулотлар ишлаб чиқарилиши белгиланган 26

та тармоқ ташкилотининг 6,6 триллион сўмлик 265 та, иқтисодиёт тармоқларида амалга ошириладиган 33 триллион сўмлик 176 турдаги инновацион маҳсулотларни серияли ишлаб чиқариш ва технологиялар ўзлаштирилиши назарда тутилган драйвер лойиҳалари ишлаб чиқилди.

Республикада иқтисодий тармоқларининг асосий драйвер соҳалари ҳисобланган геология, ёқилги энергетика, кимё, транспорт, қишлоқ хўжалиги, енгил саноат тармоқларида модернизация ва ривожлантириш дастурларида инновацион компонентаси бўлиши кўзда тутилган. Бу инновацион лойиҳаларини амалга ошириш натижасида мамлакатимизда бир қанча янги инновацион маҳсулотлар турлари пайдо бўлади. Мисол учун, шаффоф ёғоч, юқори тозаликдаги мис, юқори қаршиликка эга кокс, лений кукунлари, плакатланган рулон, саноат роботлари ва янги замонавий электромобиллар ишлаб чиқарилиши йўлга қўйилади. Шунингдек, мазкур лойиҳалар натижасида республикада 8 минг мегаваттлик қуёш ва шамол электро станциялари ишга туширилади.

Ҳужжатларнинг муҳим янгиллиги шундаки, эндиликда яратилган илмий янгиллик ва технологияларни тижоратлаштириб хизмат кўрсатувчи, илмий-инновацион маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашган **спин-офф** корхоналар ташкил этилади.

Спин-офф корхона ҳозирда хизмат кўрсатаётган ёки талаб бўлган хизматни ёки бўламаса ишлаб чиқаришни кенгайтиришга, яъни, илмий институтдан ажратиб олиб спин-офф сифатидаги алоҳида компания қилиб ташкил этиш ҳисобланади. Масалан, илмий институтда қайсидир хизмат турига йилига бир марта ёки олий таълим муассасаларида уч-тўрт марта талаб бўлиши мумкин, лекин ҳар бирига алоҳида олиб бергандан кўра биргина спин-офф компания ташкиллаштириш **аутсос** асосида спин-офф хизмат ташкил этиш зарур ҳисобланади. Бу компаниялар келажакда иқтисодиётимиз ривожланишига ўз ҳиссасини қўшиши, яъни, янги хизмат турлари фармацевтика, қишлоқ хўжалиги, нефт-газ, тиббиёт, қурилиш, уруғчилик йўналишларида янги миллий брендларни яратишга ва кадрларни тайёрлашга имконият беради.

Бугунги кунда Республикада фаолият юритаётган 159 та олий таълим муассасалари мавжуд бўлса кейинчалик улар ўз йўналишларини белгилаб олади ва спин-офф компаниялари орқали ҳар битта

ОТМ ўзларини молиявий жиҳатдан бошқариш ва маблағига эга бўлади. Бу дегани ОТМлар томонидан илмий-тадқиқот ишларини олиб боришда, лабораториялар қуриш ва қайта жиҳозлантириш, ёш олимлар ҳамда талабаларни чет эл ИТИ ва ОТМларига стажировка, малака ошириш ва ўқишга юборишга йўл очиб беради.

Шу билан бирга илмий-инновацион маҳсулотлар ишлаб чиқариш бўйича жорий этиладиган тармоқ ҳудуд, олийгоҳ, илмий ташкилот янги тизимига қарайдиган бўлсак, бунда тармоқ ташкилотлари инновацияларга бўлган эҳтиёж портфелини ишлаб чиқиб Инновацион ривожланиш вазирлигига тақдим қилади. Ҳокимликлар ҳудудлардаги тармоқ муаммоларининг илмий ечимини таъминлаш мақсадида илмий ташкилот ёки олийгоҳни танлайди. Илмий ташкилот ва олийгоҳ тармоқ ташкилотлари билан бирга 1+1 принципи асосида ишлаб чиқилган лойиҳаларни молиялаштиради. Инвестициялар ва ташқи савдо вазирлиги ишлаб чиқарилиши мурофакциятли ўзлаштирилган инновацион маҳсулотларни бозорда кўпайтириш ва серияли равишда саноат миқёсида ишлаб чиқарилишини ташкил этади. Жараёнда иштирок этувчи ҳар бир ташкилотнинг аниқ вазифаси ва жавобгарлиги белгиланди.

Тизимнинг молиявий манбалари ҳақида айтадиган бўлсак, бунда инновациялар яратишни молиялаштиришнинг бутунлай янги тизими жорий этилмоқда. Яъни, тармоқ ташкилотларда инновацион фаолиятни қўллаб-қувватлаш жамғармаси очилади. Мазкур жамғармага фойда солиғини тўлагунга қадар фойданинг 10 фоизгача миқдордаги маблағлари йўналтирилади. Бош вазирнинг тегишли ўринбосари томонидан жамғарма маблағлари устидан ўз вақтида назорат ўрнатилади ва тегишли мутасаддиларнинг ҳисоботлари эшитилади.

Демак, мазкур фармон ва қарорни инновация муҳитини тубдан янгиловчи механизм деб аташ мумкин.

Бу стратегиядаги биринчи мақсад:

– илм-фанни, илмий ва инновацион инфратузилмаларимизни ривожлантириш билан биргаликда тубдан ўзгартувчи, иқтисодийетимизни, ҳудудларни, тармоқларни ривожлантиришга тўғридан-тўғри ҳисса қўшувчи ва энг чекка олис ҳудудларда инновацияларни жорий қилиш орқали янги кадрлар учун ишчи ўринлари яратадиган тубдан янгиловчи инновацияларни яратиш;

– иккинчи, юқорида атаб ўтилган тубдан янги-

ловчи инновацияларни бозорга мослаштириш ва шу йўл орқали ҳаммабоп самара келтирадиган капитал ишлаб чиқарадиган, яъни, маблағ яратадиган самарали инновацияларга айлантириш циклини яратиш ҳисобланади.

Ҳозирда мамлакатимизда амалдаги 13 та инновацион ҳудуддаги ижобий кўрсаткичлар сабабли, уларни икки баробарга кенгайтириш, яъни, 28 та туман ва шаҳарлар инновацион ҳудудга айлантирилади ва 204 миллиард сўмлик 226 та инновацион лойиҳалар амалга оширилади. Бунинг натижасида қўшимча қийматга эга бўлган 268 та инновацион маҳсулот турлари ҳамда янги ишчи ўринлари яратилиши режалаштирилган. Ушбу ҳудудлар ҳокимликлар тузилмасида ҳокимнинг инновацион ривожланиш масалалари бўйича ўринбосари лавозими жорий этилади.

Президент топшириғига асосан “Глобал инновация индекси”да давлатимиз поғоносини яхшилаш мақсадида халқаро рейтинг ва индекслар билан ишлаш бўйича Республика Кенгашига 2022-2026 йилларга мўлжалланган чора-тадбирлар режасини ишлаб чиқиш ва халқаро маълумотлар базаларига киритиш вазифалари юклатилмоқда. Фармон билан Инновацион ривожланиш стратегиясини келгуси бир ярим йилда амалга ошириш “Йўл харитаси” тасдиқланди. Унда тегишли молиялаштириш асосида яратилган инновацияларни мулк эгалари билан биргаликда патентлаш ва тижоратлаштиришни йўлга қўйиш, маҳаллий илмий ташкилотларга инновацион маҳсулотларни ишлаб чиқиш, жорий этиш бўйича давлат ташкилотлари билан шартномаларни тўғридан-тўғри имзолаш ҳуқуқини бериш каби чора-тадбирлар ўз ифодасини топган.

Ушбу ҳужжат орқали “Талабалар шаҳарчаси”да жойлашган “Inno” ўқув-ишлаб чиқариш технопаркига бир қатор имкониятлар очиб берилган. Жамиятимизда ҳар куни катта роль касб этиш эҳтимоли юқори бўлган лойиҳаларни турмушимизга тадбиқ этишга инновацион стартаплар, ишланмаларда **резидентлик** мақоми берилади ва ушбу резидентлик мақомини олган вақтда унга маълум имтиёзлар берилади.

Бунинг сабаби, кўп ҳолларда инновацион маҳсулотларга талаб бўлмай қолиши, яъни, янги кириб келган маҳсулотга талабнинг мавжуд бўлмаслиги ёки унга бўлган эҳтиёж ошиши керак бўлади. Айнан шу даврда қарор билан қабул қилинган нормалар катта аҳамиятга эга бўлади. Бу дегани маҳсулотлар-

нинг ҳаётимизга тезроқ кириб келиши ва жорий этилишига ёрдам беради.

Дастлабки ҳисоб-китобларга кўра, стратегияни амалга ошириш натижасида Республика даражасида инновацион фаолият субъектлари сони 613 тадан 2250 тага, инновацион фаолият инфратузилмалар объектлари сони уч баробарга, инновацион тадбиркорлик натижасида яратилган янги иш ўринлар сони тўрт баробарга, ички ва ташқи бозорларда тижоратлаштириш натижасида янги инновацион ишланмалар сони икки баробарга оширилади.

Худудлар кесимида олиб қарайдиган бўлсак технологик инновациялар билан шуғулланувчи маҳаллий саноат корхоналарининг сони ҳозирги 92 тадан 600 тага, худудда яратилган янги технология-

лар сони ҳозирги 69 тадан 384 тага, худудда йиллик рўйхатга олинadиган патентлар сони 184 тага, хорижий ташкилотлар билан ҳамкорликда амалга оширилаётган илмий лойиҳалар сони 183 тага, инновацион стартаплар сони 210 тадан 1437 тага етказилади.

Хулоса қилиб айтганда, инновацияларнинг барча соҳа ва тармоқларга жорий этилиши янги ишлаб чиқариш қувватларини оширишга, халқимиз айниқса ёшларнинг илмий салоҳиятини юзага чиқариш учун янги имкониятлар яратишга, минглаб янги иш ўринларининг пайдо бўлишига, провард натижада эса мамлакатимиз иқтисодий қудратининг юксалишига хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 6 июлдаги “2022-2026 йилларда Ўзбекистон Республикасининг Инновацион ривожланиш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-165-сон Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 6 июлдаги “2022-2026 йилларда Ўзбекистон Республикасининг Инновацион ривожланиш стратегиясини амалга ошириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-307-сон қарори.
3. Карабаева Г.Ш., Ирматова А.Б., Неъматов Ж.А., Таиров С.О., Нажмитдинов А.Ж. HR-менеджмент: трансформация инновационной занятости в Узбекистане. Лидерство и менеджмент. Том 9. Номер 1. Январь-март 2022, стр. 188-199.
4. Кабулов А.А. Развитие и эффективность инновационной политики Республики Узбекистан. “Инновацион иқтисодиёт: муаммо, таҳлил ва ривожланиш истиқболлари” Халқаро илмий-амалий анжуман илмий мақолалар тўплами 20-21 май 2021 й. (1-қисм). 27-34 б.
5. Норов А.Э. “Инновацион фаолият ва унинг натижаларини тижоратлаштиришнинг назарий ва услубий асослари” “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” Ilmiy elektron jurnali. № 1, yanvar-fevral, 2020 yil, 116-131 б.
6. Жиянова Н.Э., Умарова А.И. “Ўзбекистон Республикаси ҳудудларининг инновацион ривожланиши-ни такомиллаштириш йўллари” Иқтисод ва молия. 2019 й., 3(123). 52-57 б.

УЎТ: 330.65.2

Ўзбекистонда Марказий банк қайта молиялаштириш ставкасининг иқтисодий ўсишга таъсирини аниқлаш Определение влияния ставки рефинансирования Центрального банка на экономический рост в Узбекистане The impact of the Central bank's refinancing rate on economic growth of Uzbekistan

Шоҳ-Жаҳон ХАМДАМОВ,
Тошкент давлат иқтисодиёт университети катта ўқитувчиси,
и.ф.ф.д. (PhD)

Аннотация

Барча мамлакатларда Марказий банк монетар сиёсати мамлакатнинг иқтисодий ўсишига хизмат қилиши керак. Ушбу илмий мақолада Ўзбекистонда Марказий банк қайта молиялаштириш ставкасининг ялпи ички маҳсулотга таъсири таҳлил этилган. Тадқиқотда Тау-б Кендалл ва Ро Спирмен корреляция усулларида фойдаланилган. Тадқиқотда 2016-2022 йиллардаги кварталний кўрсаткичлар кузатилди ва кузатувлар сони 26 тани таъкил этди. IBM SPSS Statistics 25 дастуридан фойдаланилди. Тадқиқот натижасида Ўзбекистонда Марказий банк қайта молиялаштириш ставкасининг ялпи ички маҳсулотнинг ўсишига боғлиқ бўлмагани аниқланди.

Мы знаем, что во всех странах денежно-кредитная политика Центрального банка должна служить экономическому росту страны. В данной научной статье анализируется влияние ставки рефинансирования Центрального банка на валовой внутренний продукт Узбекистана. В исследовании использовались корреляционные методы Тау-б Кендалла и Ро Спирмена. В исследовании ежеквартальные показатели наблюдались с 2016 по 2022 годы, а количество наблюдений составило 26. Использовалась IBM SPSS Statistics 25. В результате исследования установлено, что рост валового внутреннего продукта не зависит от ставка рефинансирования Центрального банка в Узбекистане.

We know that in all countries the monetary policy of the Central Bank should serve the economic growth of the country. This scientific article analyzes the impact of the refinancing rate of the Central Bank on the gross domestic product of Uzbekistan. The study used the correlation methods of Tau-b Kendall and Ro Spearman. In the study, quarterly indicators were observed from 2016 to 2022, and the number of observations was 26. IBM SPSS Statistics 25 was used. As a result of the study, it was found that the growth of gross domestic product does not depend on the refinancing rate of the Central Bank in Uzbekistan.

Кириш. Биламизки, барча мамлакатларда Марказий банк пул-кредит сиёсати натижалари мамлакатнинг барқарор ривожланишига, иқтисодий ўсишига хизмат қилиши керак. “Ўзбекистон Республикасининг марказий банки тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни 12-моддасида Ўзбекистон Республикаси Марказий банки пул-кредит сиёсатини, шу жумладан, валюта

сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш вазифаси белгиланган [1].

Мавзуга доир адабиётлар таҳлили. Монетар сиёсат самарадорлигининг мамлакат иқтисодий ўсишига боғлиқ таъсири бўйича қатор изланишлар амалга оширилган. Жумладан, М.Спенс [2] иқтисодий ўсишнинг омиллар аҳамиятини ошириш каби барқарор ўсиш си-

Калит сўзлар: Марказий банк, қайта молиялаштириш ставкаси, ялпи ички маҳсулот, иқтисодий ўсиш, монетар сиёсат.

фатининг мезонларини тадқиқ этган.

Иқтисодий ўсишни ҳисоблашдаги Роберт Солоунинг тадқиқот натижаларига биноан иқтисодий ўсишнинг омиллари Мейнард Кейнсдан фарқли равишда 2 га (капитал ва меҳнат) эмас 3 га бўлинган. Яъни, иқтисодий ўсишни таъминлашда меҳнат ва капиталдан ташқари, яъни, бор омил-қолдиқ бор дея уни техника тараққиёти омили деб изоҳланган[8].

Е.Korso иқтисодий ўсиш ва меҳнат унумдорлигининг ўзгаришини барқарор ўсиш сифатига таъсирини ўз илмий ишларида асослаб берган[3].

Институционал бирликларнинг иқтисодий ўсиш сифатини инклюзив жиҳатларига таъсири К.Sen[4] тадқиқотларида аниқланган.

Марказий қайта молиялаштириш ставкасини ҳисоблаш бўйича янгича услубий ёндашулар P.Vellala, M.Madala, U.Chhattopadhyay[5]ларнинг биргаликдаги илмий ишларида замонавий рақамли иқтисодиёт омиллари ҳам аҳамиятлилиги асосланган.

С.Аюаги, G.Ganelli илмий ишларида ишсизликни камайтириш, меҳнат ва ишлаб чиқариш унумдорлигини оширишга қаратилган пул-кредит сиёсат асосида барқарор ўсиш сифатини ошириш йўллари аниқланган [6].

Макроиқтисодий барқарорлик, инсон капитали, таркибий ўзгаришлар ва ташқи савдо эркинлиги асосида жадал иқтисодий ўсишни ошириш масалалари R.Anand, S.Mishra, S.Peirislar[7] тадқиқотларида ўрганилган.

Асосий капитал ва инсон капиталини жамғариш ҳамда техника тараққиёти асосидаги барқарор ўсиш даражасига эришиш йўллари Ch.Jones, E.Denison, R.Solow, T.Swanлар[8] илмий ишларида кўриш мумкин.

Шу билан бирга монетар сиёсатда техника тараққиётдан фойдаланган ҳолда эндоген омил сифатидаги талқини ва унинг ўзига хос хусуиятлари D.Barro, P.Romer, R.Lucas, S.Rebello[9] изланишларида ёритилган.

Тадқиқот методологияси: Тадқиқотда IBM SPSS Statistics 25 дастури орқали Тау-б Кендалл ва Ро Спирмен корреляция, монографик кузатув усулларида фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбекистон Русспубликаси Марказий банки ва Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси расмий сайтларидан сўнгги 26 чорақдаги (2016 йил 1 чорақдан 2022 йил 2 чорақгача) бўлган Марказий банк(МБ) асосий ставкаси ва ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) кўрсаткичлари олинди (1-жадвалга қаранг).

Юқоридаги статистик кўрсаткичлар жамланди. Кузатувлар сони, яъни, кварталлар сони 26 тани ташкил этди. 2 та кўрсаткичнинг кузатувлар сони 20 тадан ортиқни ташкил этгани корреляцион боғлиқликни аниқ ҳисоблаш имконини яратади. Ушбу маълумотлар корреляцион таҳлил ўтказиш учун IBM SPSS Statistics 25 дастурига юкланди ва дастлаб Ро Спирмен усулида корреляцион боғлиқлик текширилди (2-жадвалга қаранг).

1-жадвал.

Ўзбекистон Республикасида 2016-2022 йилларда Марказий банк асосий ставкаси ва ЯИМ кўрсаткичлари¹

Йил	Чорақ	МБ ставкаси	ЯИМ млрд. сўмда	Йил	Чорақ	МБ ставкаси	ЯИМ млрд. сўмда
2022	II	16	389 631,2	2019	I	16	97 788,8
2022	I	17	162 784,6	2018	IV	16	424 728,7
2021	IV	14	734 587,7	2018	III	16	304 010,8
2021	III	14	520 531,0	2018	II	14	186 203,0
2021	II	14	320 817,8	2018	I	14	77 314,4
2021	I	14	133 905,4	2017	IV	14	317 476,4
2020	IV	14	602 193,0	2017	III	14	221 430,7
2020	III	14	426 971,1	2017	II	9	131 712,5
2020	II	14	265 941,9	2017	I	9	53 985,2
2020	I	16	117 132,3	2016	IV	9	255 421,9
2019	IV	16	529 391,4	2016	III	9	185 109,8
2019	III	16	378 442,1	2016	II	9	114 568,0
2019	II	16	231 713,8	2016	I	9	47 816,2

¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитасининг маълумотлари асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилди.

2-жадвал.

Ро Спирмен усулида корреляцион таҳлили

		Марказий Банк асосий ставкаси
ЯИМ (мил- лиард сўмда)	Корреляция коэффи- циенти	0,317
	кўрсаткич (бир то- монлама)	0,057
	N (кузатувлар сони)	26

Ро Спирмен усулида корреляцион таҳлили натижасига биноан Марказий банк асосий ставкаси ва ЯИМ ўртасидаги бир томонлама корреляцион боғлиқлик 0,317 га тенглиги аниқланди. Аммо, таҳлил натижасининг ишончлилиқ даражаси 0,57 ни, яъни, 0,5 дан юқорини ташкил этди. Бундан келиб чиқадики, ушбу 2 та кўрсаткич ўртасида боғлиқлик йўқлиги аниқланди.

Биз ушбу кўрсаткич орасида боғлиқликни аниқлаш мақсадида Ро Спирмен усулидан бошқа Тау-б Кендалла корреляцион усулида тадқиқот амалга оширилди.

Тау-б Кендалла усулида корреляцион таҳлили натижасига биноан Марказий банк асосий ставкаси ва ЯИМ ўртасидаги бир томонлама корреляцион боғлиқлик 0,247 га тенглиги аниқланди. Аммо, таҳлил натижасининг ишончлилиқ даражаси бу усулда ҳам 0,57 ни яъни, 0,5 дан юқорини ташкил этди. Бундан келиб чиқадики, ушбу 2 та кўрсаткич ўртасида боғлиқлик йўқлиги

аниқланди.

Натижалар муҳокамаси. Марказий банк асосий ставкаси ва ЯИМ ўртасида наҳотки боғлиқлик йўқ? МБ асосий ставка (қайта молиялаштириш ставкаси) ни белгилаш бўйича олиб борган сўнгги 7 йилликдаги сиёсати наҳотки ЯИМнинг ўсишига хизмат қилмаган бўлса?

Хулоса ва таклифлар

Тадқиқот натижасига биноан Марказий банк асосий (қайта молиялаштириш) ставкаси ва ЯИМ ўртасида корреляцион боғлиқлик йўқлиги аниқланди. Бундан келиб чиқиб МБ асосий ставкани белгилаш бўйича олиб борган сўнгги 7 йилликдаги сиёсати ЯИМнинг ўсишига хизмат қилмаганлигини хулоса қилиш мумкин.

Марказий банкнинг қайта молиялаштириш ставкасини белгилаш бўйича илмий кенгаш ташкил қилиш ва илмий асосли пул-кредит сиёсатини такомиллаштириш таклиф этилади.

Иқтисодчи олим профессор Усмановнинг тадқиқот натижаларига биноан инфляция МБ асосий ставкасига эмас, баъзи ҳолларда МБ асосий ставкаси инфляцияга таъсир қилиши изоҳланган. Бундан ташқари мамлакат тараққиёт стратегиясида инфляция даражасини 5 фоизга тушуриш вазифаси қўйилган. Юқоридагилардан келиб чиқиб, мамлакатда инфляцияни пасайтириш учун МБ асосий ставкасини ҳам пасайтириш сиёсатини ўрганиб чиқиш тавсия этилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республика Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 20 октябрдаги “2030 йилгача бўлган даврда барқарор ривожланиш соҳасидаги миллий мақсад ва вазифаларни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 841-сонли қарори, <https://lex.uz/docs/4013356>
2. М.Спенс, Р.Солоу и др. «ВесМир», 2009.
3. E.Korso. Inclusive growth analysis and HRV: a methodological note. 2011 <http://siteresources.worldbank.org/INTDEBTDEPT/Resources/468980-1316457581843/TPIGandHRV.pdf>.
4. K.Sen. Inclusive Growth: When May We Expect It? When May We Not? https://openaccess.adb.org/bitstream/handle/11540/4104/Volume%2031_No%201_2014_05.pdf?sequence=1.
5. P.Vellala, M.Madala, U.Chhattopadhyay. A Theoretical Model for Inclusive Economic Growth in Indian Context // http://www.ijhssnet.com/journals/Vol_4_No_13_November_2014/27.pdf.
6. C.Aoyagi, G.Ganelli. Asia's Quest for Inclusive Growth Revisited. 2015, International Monetary Fund // <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2015/wp1542.pdf>.
7. R.Anand, S.Mishra, and S.Peiris. Inclusive Growth: Measurement and Determinants. 2013, International Monetary Fund // <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2013/wp13135.pdf>.
8. Solow R. Growth Theory: an exposition (2 nd edition). Oxford: Oxford University Press, 2000. -190p.
9. Charles I. Jones. Introduction to economic growth/I.J. Charles. Stanford University. 1997. -200p; ЛукасР. Лекция по экономическому росту/Р. Лукас: пер. сангл. Д.Шестакова. -М.: Изд-во Ин-та Гайдара, 2013. - 288 с.
10. David I. Stern, Economic Growth and Energy, Editor(s): Cutler J. Cleveland, Encyclopedia of Energy, Elsevier, 2004, Pages 35-51, ISBN 9780121764807, <https://doi.org/10.1016/B0-12-176480-X/00147-9>.
11. Жаҳон банки маълумотлари. <https://data.worldbank.org/>
12. Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитасининг маълумотлари. <https://stat.uz/uz/>

Кичик бизнес корхоналардаги ишлаб чиқариш омиллари ўртасидаги мутаносиблик шаклланишининг ўзига хос хусусиятлари

Особенности формирования пропорциональности между факторами производства на предприятиях малого бизнеса

Features of forming proportionality between factors of production at small business enterprises

Гульшад КАЙПНАЗАРОВА,
Қорақалпоқ давлат университети мустақил изланувчиси.

Аннотация

Мақолада кичик бизнес корхоналаридаги ишлаб чиқариш омиллари ўртасидаги мутаносиблик шаклланишининг ўзига хос хусусиятлари очиқ берилиб, ишлаб чиқаришни таъкидлаш этишида уларни ҳисобга олиш ҳамда мақсадга мувофиқ фойдаланиш орқали ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш таклиф этилган.

В статье раскрыты особенности формирования пропорциональности между факторами производства на предприятиях малого бизнеса. Автором предложено повышение эффективности производства путем учета и целесообразного использования факторов при организации процесса производства.

The article discusses the features of the formation of the proportionality of production between production factors at large businesses, the author proposes to increase production efficiency by accounting and rational use of production factors in the organization of the technological process.

Ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этувчи омиللар ўзаро бир-бирини тўлдириш, бир-бирининг ўрнини босиш ёки ўзаро бир-бирини алмаштириш хусусиятларига эга. Яъни, муайян маҳсулотни ишлаб чиқаришда ишлаб чиқариш омиллари турли нисбатларда иштирок этиши мумкин. Бунинг натижасида ишлаб чиқариш омиллари ўртасидаги мутаносиблик тушунчаси юзага келади.

Мутаносиблик – бу муайян буюм, маҳсулот ёки жараённинг таркибий қисмлари ўртасидаги миқдорий нисбат бўлиб, мазкур нисбатнинг меъёрида шаклланиши буюм, маҳсулот ёки жараённинг тўлақонли мазмунини таъминлайди.

Ишлаб чиқариш омиллари ўртасидаги мутаносиблик, бу, ўз мазмунига кўра микродаражадаги

ёки корхона миқёсидаги мутаносибликни намоён этади.

Ишлаб чиқариш омиллари ўртасидаги мутаносибликнинг ўзига хос хусусиятлари сифатида қуйидагиларни таъкидлаб ўтиш мумкин:

- мазкур омиллarning умумий кўринишлари негизида муайян ишлаб чиқариш жараёнига мувофиқлик ва мансублик тавсифининг амал қилиши;
- ишлаб чиқариш омиллари таркибидаги ўрин босувчи буюм ва маҳсулотлар турларининг нисбатан кенглиги;
- омилнинг муайян турини ишлаб чиқариш жараёнидан вақтинчалик чиқариш ёки қўшимча равишда жалб этиш орқали мутаносибликни таъминлаш имкониятининг мавжудлиги ва ҳ.к.

Калит сўзлар: кичик бизнес корхоналари, ишлаб чиқариш омиллари, мутаносиблик, ишлаб чиқариш функцияси, мутаносибликни белгилаб берувчи омил, мутаносиблик талабига бўйсунувчи омил.

Замонавий иқтисодиётда хўжалик фаолияти-ни юритиш корхона шаклида амалга оширилади. Корхона – бу ижтимоий эҳтиёжларни қондириш ва фойда олиш мақсадида маҳсулот ишлаб чиқариш, иш бажариш ва хизмат кўрсатиш учун ташкил этилган мустақил хўжалик юритувчи субъект [1].

Корхона ўз фаолиятини, яъни, маҳсулот ишлаб чиқариш, иш бажариш ва хизмат кўрсатишни амалга ошириши учун тегишли ишлаб чиқариш омиллари-га, яъни, мазкур жараёнларда иштирок этувчи иқтисодий ресурсларга эга бўлиши лозим. Булар қатори-га, олдинги ўринларда кўриб чиқилганидек, асосан, ер, капитал, меҳнат ва тадбиркорлик қобилияти ки-ритилади. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, фан-тех-ника тараққиётининг тобора ривожланиб бориши билан билим, ахборот, технология кабиларни ишлаб чиқаришнинг мустақил омиллари сифатида ажратиб кўрсатиш ҳолатлари ҳам учрамоқда.

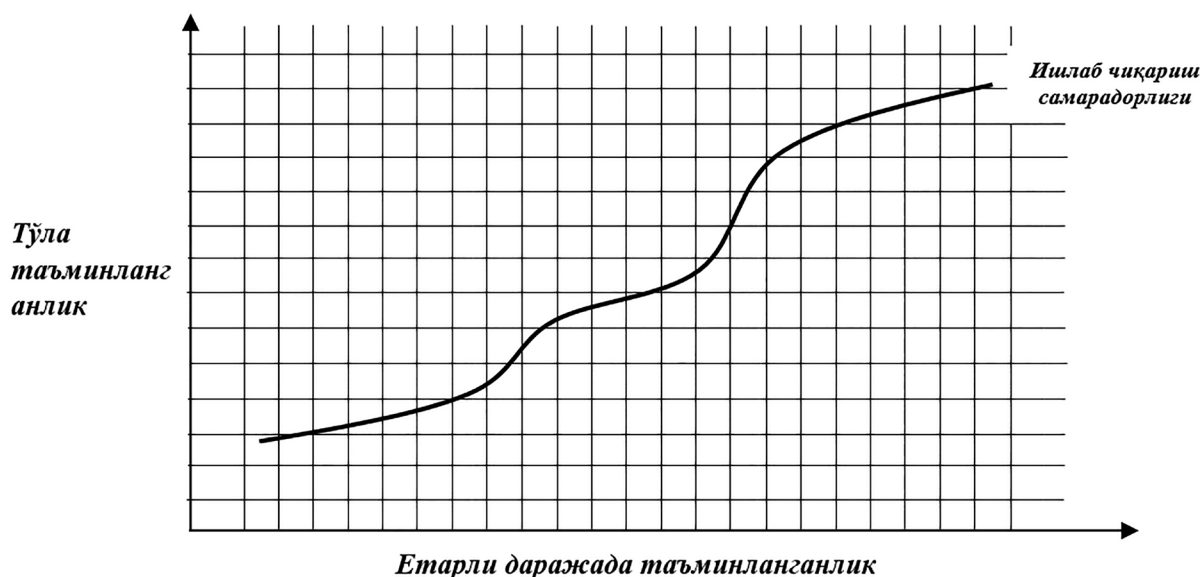
Корхона фаолияти самарадорлигининг муҳим шarti – ишлаб чиқариш омиллари ўртасидаги му-таносиблик ҳисобланади. Шунга кўра, А.А. Григо-рьев, Л.И. Шкалаберда ишлаб чиқаришга “бу мақ-садга мувофиқ фаолият жараёни бўлиб, унда доимо ишлаб чиқариш омиллари ўртасида маълум мутано-сиблик амал қилади” [2], деган таъриф бериб, му-таносибликни ишлаб чиқаришнинг муҳим шarti сифатида кўрсатадилар.

Бундан кўринадики, ишлаб чиқаришни ташкил

этишда унинг омиллари ўртасидаги мутаносиблик-ка алоҳида эътибор қаратиш лозим. Мазкур масала-да А.Е.Иваньков “Ишлаб чиқаришни ташкил этиш барча ишлаб чиқариш омиллариининг уйғунлашган ҳолда амал қилишини, уларнинг мутаносиб нисба-тини, ўзаро бир-бирини алмаштиришини ва ҳ.к.ни таъминлайди” [3], деб таъкидлайди. Ушбу ўринда муаллиф ишлаб чиқаришнинг шунчаки, стихияли эмас, балки самарали ва оқилона тарзда ташкил эти-лиши жараёнини назарда тутди. Яъни, ҳар қандай ишлаб чиқаришни ташкил этиш ҳам уларнинг омил-лари ўртасидаги ўзаро мутаносиб нисбатни табиий ёки автоматик тарзда таъминлай олмайди.

Корхона фаолиятининг самарадорлиги ишлаб чиқариш омиллари билан тўла ва етарли даражада таъминланганликка боғлиқ. Тўла таъминланганлик – бу сифат кўрсаткичи бўлиб, ишлаб чиқаришнинг мазмун-моҳияти ва ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда белгиланувчи омилларнинг турлари бўйича тўлиқ қамраб олиншини англатади. Етарли даражада таъминланганлик эса устун равишда миқ-дор кўрсаткичини ифодалаб, ишлаб чиқаришнинг амалга ошиши ҳамда кўзда тутилган натижага эри-шиши учун ҳар бир омилнинг миқдор жиҳатдан мос-лигини англатади. Ҳар иккала жиҳат шартлари қон-дирилганда ишлаб чиқариш жараёни ўзининг юқори самарадорлигига эришади (1-чизма).

Ишлаб чиқариш омиллари ўртасидаги нисбат

1-чизма. Корхона фаолияти самарадорлигининг ишлаб чиқариш омиллари билан тўла ва етарли даражада таъминланганлигига боғлиқлиги¹.

¹ Муаллиф ишланмалари асосида тузилган.

жуда хилма-хил вариантларда таркиб топиши мумкин. Бу ҳар бир ишлаб чиқаришнинг алоҳида хусусиятларидан келиб чиқади. Мазкур нисбатни илмий манбаларда ишлаб чиқариш функцияси орқали ифодаланади.

Ишлаб чиқариш функцияси (Production function) – бу ишлаб чиқариш омиллари тўплами билан мазкур омиллар тўплами ёрдамида ишлаб чиқарилиши мумкин бўлган маҳсулотнинг энг юқори ҳажми ўртасидаги боғлиқлик. Ишлаб чиқариш функцияси доимо аниқ бўлиб, муайян технологияга мўлжалланган бўлади. Агар янги технология қўлланилса, демак, янги ишлаб чиқариш функцияси пайдо бўлади.

Ишлаб чиқариш функцияси ёрдамида маҳсулотнинг муайян ҳажмини ишлаб чиқариш учун зарур бўлган харажатларнинг энг оз миқдори аниқланади. Ишлаб чиқариш функциялари, улар орқали ишлаб чиқаришнинг қандай тури намоён бўлишидан қатъий назар, қуйидаги умумий хусусиятларга эга бўлади:

- 1) ишлаб чиқариш ҳажмини фақат бир турдаги

бу ерда: Q – ишлаб чиқариш ҳажми; K – капитал; L – ишчи кучи; M – хом ашё, материаллар; T – технология; N – тадбиркорлик қобилияти. [4]

Фикримизча, мазкур ишлаб чиқариш функциясидаги эркин ўзгарувчилар – ишлаб чиқариш омиллари расман тенг куч ёки аҳамиятдаги кўрсаткичлар ҳисобланса-да, бироқ амалда, иқтисодий жараёнлар давомида улар ўртасидаги таъсир кучи ўз даражасига кўра фарқланади. Шартли равишда мазкур омилларни “мутаносибликни белгилаб берувчи” ҳамда “мутаносиблик талабига бўйсунувчи” тоифаларига ажратиш мумкин. Масалан, йирик автоматик линиялар билан жиҳозланган саноат ишлаб чиқаришида кўпинча капитал (K) “мутаносибликни белгилаб берувчи” омил ҳисобланса, ишчи кучи (L) ва хом ашё, материаллар (M) “мутаносиблик талабига бўйсунувчи” омиллар ҳисобланади.

Шу ўринда кичик бизнес корхоналаридаги ишлаб чиқариш омиллари ўртасидаги мутаносибликни шаклланишининг ўзига хос хусусиятларини қуйидаги жадвал орқали кўриш мумкин (1-жадвал).

Жадвал маълумотларидан кўринадики, кичик
1-жадвал.

Кичик бизнес корхоналаридаги ишлаб чиқариш омиллари ўртасидаги мутаносибликни шаклланишининг ўзига хос хусусиятлари

Хусусиятлар	Ишчи кучи (L)	Капитал (K)	Хом ашё, материаллар (M)
Кичик бизнес корхоналарининг миқдорий чегараларини белгилашда асосан ишловчиларнинг ўртача сони мезонидан фойдаланиш	МББО	МТБО	МТБО
Кичик қувватли, ихчам ва автоном ҳолда ишловчи қурилма ва жиҳозлардан устун равишда фойдаланиш	МББО	МТБО	МТБО
Кичик бизнес корхоналарининг молиявий имкониятлари чекланганлиги	МББО	МББО	МТБО

Изоҳ: **МББО** – мутаносибликни белгилаб берувчи омил;

МТБО – мутаносиблик талабига бўйсунувчи омил.

ресурс сарфини ошириш ҳисобига кўпайтириш имконияти чекланган (масалан, битта бинога чексиз сондаги ишчиларни жойлаб бўлмайди, чунки ҳаммага ҳам жой етишмаслиги мумкин);

2) ишлаб чиқариш омиллари ўзаро бир-бирини тўлдирувчи (масалан, ишчилар ва асбоб-ускуналар) ҳамда ўзаро бир-бирини ўрнини босувчи (масалан, ишчилар ва ишлаб чиқаришни автоматлаштириш) бўлиши мумкин.

Нисбатан умумий ҳолда ишлаб чиқариш функциясини қуйидаги тарзда ифодалаш мумкин:

$$Q = f(K, L, M, T, N),$$

бизнес корхоналаридаги ишлаб чиқариш омиллари ўртасидаги мутаносибликни шаклланишининг учта ўзига хос хусусиятини ажратиш кўрсатиш мумкин:

1) кичик бизнес корхоналарининг миқдорий чегараларини белгилашда асосан ишловчиларнинг ўртача сони мезонидан фойдаланганлик сабабли “мутаносибликни белгилаб берувчи” омил сифатида ишчи кучи (L)нинг майдонга чиқиши;

2) кичик бизнес корхоналарида кичик қувватли, ихчам ва автоном ҳолда ишловчи қурилма ҳамда жиҳозлардан устун равишда фойдаланишнинг капитал (K)ни “мутаносиблик талабига бўйсунувчи”

омилга айлантириши;

3) кичик бизнес корхоналарининг молиявий имкониятлари чекланганлиги моддий захирани шакллантириш чегараларини қисқартириб, натижада хом ашё, материаллар (М)нинг ишчи кучи (L) ва капитал (K)га нисбатан “мутаносиблик талабига бўйсунувчи” омил сифатида намоён бўлиши ва ҳ.к.

Юқоридагилардан хулоса қилиш мумкинки, ишлаб чиқаришни ташкил этишда кичик бизнес корхоналардаги ишлаб чиқариш омиллари ўртасидаги мутаносиблик шаклланишининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш ҳамда улардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш пировардида ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга имкон яратади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Предприятие (company). https://economic-definition.com/Business/Predpriyatie_Company__eto.html
2. Григорьев А.А., Шкалаберда Л.И. Теория производства и реалии рыночной экономики. - <https://www.rea.ru/ru/org/managements.pdf>
3. Иванов А.Е. Экономическая теория. 2008. <http://www.tamognia.ru/faq/detail.php?ID=1600348>
4. Производственная функция. https://www.economicportal.ru/ponyatiya-all/production_function.html

Мамлакатимизда соғлиқни сақлаш соҳасини самарали бошқаришга таъсир этувчи омилларнинг эконометрик таҳлили Эконометрический анализ факторов, влияющих на эффективное управление здравоохранением в стране Econometric analysis of factors affecting efficient health management in the country

Илимдоржон ЖАХОНГИРОВ,
Фаргона политехника институти тадқиқотчиси и.ф.ф.д. (Ph.D),

Аннотация

Ушбу мақолада мамлакатимизда соғлиқни сақлаш соҳаси харажатларининг жамига таъсир қилувчи омилларнинг авторегрессив тақсимланган лаг (ARDL estimation) ёрдамида эконометрик моделиштириш назарда тутилган. Соғлиқни сақлаш соҳаси харажатларини ўзгаришига таъсир қилувчи омиллар қилиб қуйидаги омиллар танланиб, амбулатория ва касалхоналар хизматлари учун қилинган жами харажатларнинг таъсири ўрганилган.

В данной статье представлено эконометрическое моделирование факторов, влияющих на общие затраты сектора здравоохранения в нашей стране, с использованием авторегрессионного распределенного лага (оценка ARDL). Были выбраны факторы, влияющие на изменение затрат на здравоохранение, и было изучено влияние общих затрат на амбулаторные и стационарные услуги.

This article presents an econometric modeling of the factors affecting the total costs of the healthcare sector in our country, using an autoregressive distributed lag (ARDL estimate). The following factors were selected as factors influencing the change in health care costs, and the effect of total outpatient costs and total inpatient costs was examined.

Ҳозирги вақтда соғлиқни сақлаш соҳасини ривожлантириш бошқаруви объектив равишда Ўзбекистонда рақамли иқтисодий ёрналиш вазифаларига эътибор қаратиши керак. Рақамлаштириш ўзининг кенг қамрови билан мамлакатимизга хос қатор муаммоларни ҳал қилиш учун янги имкониятлар очмоқда. Улардан бири сифатли тиббий хизмат олишда мамлакат фуқароларининг тенг ҳуқуқлилигини таъминлаш муаммосидир.

Бир қатор тадқиқотчилар [1], масалан, А.Н. Глушченко соғлиқни сақлашни жамият ҳаётининг ижтимоий соҳаси структурасининг ажралмас элементи деб ҳисоблайди, унинг асосий мақсади аҳоли саломатлигини сақлаш ва мустаҳкамлашдир [4].

А.Б. Зудиннинг фикрича, [2] соғлиқни сақлаш тизими давлатнинг миллий хавфсизлигини таъминлайди, чунки, соғлом фуқароларсиз иқтисодий барқарор ўсишга эришиш ҳамда муҳофаза қилиниши таъминлаш мумкин эмас [5].

Тадқиқотимизда инвестиция фондига таъсир қилувчи омиллар орқали авторегрессив тақсимланган лаг (ARDL) моделини шакллантиришда қуйидаги босқичлар амалга оширилди. Биринчи навбатда ўзгаришларнинг ягона илдиз тестини ўтказиш лозим. Биз мазкур тест олдинги параграфда амалга оширганмиз. Шуни инобатга олган ҳолда, биринчи босқичда танлаган ўзгаришлар ўртасида узоқ муддатли боғланишни аниқлаш мақсадида

Калит сўзлар: соғлиқни сақлаш, ARDL модели, эконометрик таҳлил, регрессия корреляция, тиббий хизмат, амбулатория.

авторегрессив тақсимланган лаг ARDL регрессион моделини шакллантираамиз. Ушбу моделга асосан танлаган ўзгарувчилар қуйидагича белгилаб олинган. Эркин ўзгарувчини соғлиқни сақлашга қилинган жами харажат (eh), эрксиз ўзгарувчиларни амбулатория хизматлари учун қилинган жами харажат (eo), касалхоналар хизматлари учун қилинган жами харажат (ehs) ва дамми ўзгарувчи қилиб кассаллар сонини кескин ошиши ($dummy$) қилиб белгиланган. Авторегрессив тақсимланган лаг (ARDL) моделини қуйидагича ифодалаймиз.

$$\Delta lneh_t = \varphi_0 + \beta_1 \Delta lneo_{t-1} + \beta_2 \Delta lnehs_{t-1} + Dummy_{t-1} + \varepsilon_t(1)$$

Бу ерда,

$lneh$ – логарифмланган соғлиқни сақлашга қилинган жами харажат;

$lneo$ – логарифмланган амбулатория хизматлари учун қилинган жами харажат;

$lnehs$ – касалхона хизматлари учун қилинган жами харажат;

$Dummy$ – мамлакатимиздаги касаллар сонининг ортиши.

Юқоридаги (1) формулага асосан эконометрик

таҳлилимизда, соғлиқни сақлашга қилинган умумий харажатларига таъсир қилувчи омилларни таъсири даражасини ARDL моделидан шакллантираамиз. Ушбу шакллантирилган моделнинг натижалари қуйидаги жадвалда ўз аксини топган (1-жадвал).

1-жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, ARDL коэффицентларидан соғлиқни сақлашга қилинган жами харажатга амбулатория хизматлари учун қилинган харажат ва касалхона хизматлари учун қилинган жами харажат ижобий таъсир кўрсатади. Бошқа омиллар ўзгармаган (*ceteris paribus*) ҳолда касалхона хизматлари учун қилинган жами харажат бир фоизга ошса, соғлиқни сақлашга қилинган жами харажат 2,07 фоизга ортишига олиб келади. Амбулатория хизматлари учун қилинган харажат бир фоизга ортса соғлиқни сақлашга қилинган жами харажат 0,48 фоизга ошади. Агарда касаллар сони тўсатдан бир фоизга ошса, касалхона учун қилинадиган харажатлар яна 0,40 фоизга ошишига олиб келади. Бироқ, Амбулатория хизматлари учун қилинган жами харажат бир фоизга ошса, касаллар мурожаати 0,32 фоизга камайишига олиб келади.

2-жадвал маълумотлари асосида коинтеграция шаклида қисқа муддатли боғлиқлик тести амалга оширилганимизда, хатоликлар тўғрилигидан соғлиқни

1-жадвал.

Авторегрессив тақсимланган лаг (ARDL) моделида баҳолаш

Соғлиқни сақлашга қилинган умумий харажат				
Ўзгарувчилар	ARDL(2, 2, 1, 1)			
	Коэффициент	Стандарт хатолик	t-статистика	Эҳтимолилик
$\Delta lneh(-1)$	0.770164	0.534590	1.440663	0.2092
$\Delta lneh(-2)$	1.014072	0.400668	2.530953	0.0525*
$\Delta lnehs$	2.069945	0.551517	3.753182	0.0133**
$\Delta lnehs(-1)$	0.075684	0.505012	0.149866	0.8867
$\Delta lnehs(-2)$	0.869394	0.336855	2.580917	0.0494**
$\Delta lneo$	0.487589	0.381503	1.278074	0.2573
$\Delta lneo(-1)$	0.641039	0.313874	2.042341	0.0966*
DUMMY	0.405266	0.220025	1.841908	0.0248**
DUMMY(-1)	0.328936	0.186450	1.764204	0.0380**
C	0.145714	0.114703	1.270365	0.2599
Моделни мезонлари				
Қолдиқлар квадрати (R)		0.913411		
Ўзгарган қолдиқлар квадрати		0.757550		
F-статистика		5.860433		
Эҳтимолилик (F-статистика)		0.032920**		

***1 фоизда статистик муҳимлигини, **5 фоизда статистик муҳимлигини, *10 фоизда статистик муҳимлигини кўрсатади.

Манбаа: Соғлиқни Сақлаш Вазирлиги маълумотлари Eviews-13.0 программаси ёрдамида муаллиф томонидан тайёрланган.

Коинтеграция боғлиқлик тести

Ўзгариувчилар	Коэффициент	Стандарт хатолик	t-статистика	Эҳтимоллик
$\Delta \Delta \ln eh(-1)$	1.014072	0.400668	2.530953	0.0525**
$\Delta \Delta \ln ehs$	2.069945	0.551517	3.753182	0.0133**
$\Delta \Delta \ln ehs(-1)$	0.869394	0.336855	2.580917	0.0094**
$\Delta \Delta \ln eo$	-0.487589	0.381503	-1.278074	0.0073**
$\Delta DUMMY$	0.405266	0.220025	1.841908	0.0248**
$CointEq(-1)$	-0.756093	0.442754	-1.707702	0.0484**
$Cointeq = \Delta \ln eh + (1.6879 * \Delta \ln ehs + 1.4927 * \Delta \ln eo + 0.1010 * DUMMY + 0.1927)$				

*** 1 фоизда статистик муҳимлигини, ** 5 фоизда статистик муҳимлигини, * 10 фоизда статистик муҳимлигини кўрсатади.

Манбаа: Соғлиқни Сақлаш Вазирлиги маълумотлари Eviews-13.0 программаси ёрдамида муаллиф томонидан тайёрланган.

сақлашга қилинган жами харажатга умумий амбулатория хизматлари учун қилинган харажат ва касалхоналар хизматлари учун қилинган жами харажат эрки ўзгариувчилар ижобий таъсир кўрсатади. Амбулатория хизматлари учун қилинган харажатлар коэффициенти эса, эҳтимоллик қиймати 0,0094 ни ташкил қилиб, ишончлилик даражаси 95 фоиз аҳамиятли эканлигини кўрсатади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, авторрегрессив тақсимланган лаг (ARDL) моделида олиб борилган чуқур эконометрик таҳлил натижаси соғлиқни сақлашга қилинган жами харажатларга таъсир қилувчи амбулатория хизматлари учун ва касалхоналар хизматлари учун қилинган жами харажатлар ҳамда касаллар сонини кескин ортиши ўзгариувчилари қисқа муддатли боғланишга эга бўлиб, касаллар сонини бир фоизга ошиши касалхона хизматлари учун қилинган жами харажатлар 2,07 фоизга ошишига олиб келади. Бунинг натижасида, амбулатория хизматлари учун қилинган харажатларни 0,48 фоизга камайишига олиб келади. Бундан кўриниб турибдики, касалхона хизматлари харажатларининг ортишига касаллар сонини кескин ортиши сабаб бўлмоқда. Шу боисдан, амбулатория хизматлари учун қилинган жами харажатларни

камайиши эса, касаллар сонини ортишига ва касалликни олдини олиш учун қилинадиган профилактик хизматларни пасайишига олиб келмоқда. Тадқиқотимизда соғлиқни сақлашга қилинган жами харажатларни ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни узоқ муддатли ҳолатини ўрганишимизда, касаллар сонининг 0,10 фоизга ошиши касалхона харажатларини 1,68 фоизга ошишига ва амбулатория хизматлари учун қилинган харажатни 1,49 фоизга камайишига олиб келади. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, мамлакатимизда касаллар сонининг ортиши касалхона харажатлари кескин ортишига сабаб бўлади. Натижада, амбулатория хизматлари учун қилинган харажатни камайишига таъсир қилади. Бунинг натижасида, соғлиқни сақлашга қилинган жами харажатларни йилдан йилга ошиш тенденцияси узоқ муддат сақланиб қолади.

Назаримизда, соғлиқни сақлашга қилинган жами харажатлар таркибида амбулатория хизматлари учун қилинадиган харажатларга эътибор бериш мақсадга мувофиқ. Сабаби шуки, амбулатория хизматлари сифатли амалга оширилса, жамиятимизда касаллар сонининг камайишига, натижада узоқ муддатда соғлиқни сақлаш харажатлари пасайиш тенденцияси шаклланишига олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. M.H. Pesaran, R.J. Smith and Y. Shin, Testing for the Existence of a long run Relationship, DAE Working paper No.9622, Department of Applied Economics, University of Cambridge, (1996)
2. S. Johansen and K. Juselius, Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration-With Applications to the Demand for Money. Oxford Bulletin of Economics and Statistics, 52(2), (1990), 169-210.
3. M.H. Pesaran, R.J. Smith and Y. Shin, Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships, Journal of Applied Econometrics, 16, (2001), 289-326.
4. Glushchenko AN. To the discussion on the concept of «the health care system of the Russian Federation»: the administrative and legal aspect. Bulletin of South Ural State University. Series «Law». 2012; 43: 278-286. Russian (Глушченко А.Н. К дискуссии о понятии «система здравоохранения Российской Федерации»: административно-правовой аспект //Вестник ЮУрГУ. Серия «Право». 2012. № 43. С. 80-84.)
5. Zudin AB. Prerequisites for reforming the Russian health care system. Russian dental journal. 2017; 21(3): 157-159. Russian (Зудин А.Б. Предпосылки реформирования Российской системы здравоохранения //Российский стоматологический журнал. 2017; 21(3). С.157-159.)

УЎТ: 535(3.1256.1)

Иқтисодиётни трансформациялаш жараёнида инвестиция фаолиятини муқобил молиялаштириш усуллари тақомиллаштириш Совершенствование альтернативных методов финансирования инвестиционной деятельности в процессе преобразования экономики Improvement of alternative financing methods of investment activity in the process of transforming the economy

Акмал БОБОҚУЛОВ,
ТДИУ, мустақил тадқиқодчиси.

Аннотация

Ушбу мақолада инвестиция фаолиятини муқобил молиялаштириш усуллари ва функционал элементларининг назарий асослари, Ўзбекистон Республикасида инвестиция фаолиятини муқобил молиялаштириш усуллари ва норматив-ҳуқуқий асослари, мамлакатимизда инвестиция фаолиятини муқобил молиялаштириш усуллари ва манбаларини шакллантириш йўллари, Ўзбекистонда инвестиция фаолиятини муқобил молиялаштириш амалиёти ва таҳлили, инвестиция фаолиятини муқобил молиялаштириш усуллари ва таъсир этувчи омилларнинг эконометрик таҳлили баён этилган.

В данной статье рассмотрены теоретические основы необходимости и функциональные элементы альтернативных способов финансирования инвестиционной деятельности, нормативно-правовая база альтернативных способов финансирования инвестиционной деятельности в Республике Узбекистан, способы формирования источников альтернативного финансирования инвестиционной деятельности в нашей стране, Описана практика и анализ альтернативного финансирования инвестиционной деятельности в Узбекистане, влияние на методы альтернативного финансирования инвестиционной деятельности и эконометрический анализ факторов.

In this article, the theoretical basis of the necessity and functional elements of alternative financing methods of investment activities, the regulatory legal basis of alternative financing methods of investment activities in the Republic of Uzbekistan, the ways of forming sources for alternative financing methods of investment activities in our country are reviewed. The practice and analysis of alternative financing of investment activities in Uzbekistan, econometric factors influencing the methods of alternative financing of investment activities analysis are also described.

Қириш. Жаҳонда сўнгги йилларда тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг глобал оқими COVID-19 пандемиясидан жиддий зарар кўрди. 2020 йилда хорижий инвестицияларнинг глобал оқими 3/1 қисмга пасайиб, 1 триллион долларга тушди, бу ўн йил аввалги глобал молиявий инқироздан кейин эришилган энг паст нуқтадан анча кам[1]. Ривожланаётган мамлакатларда ишлаб чиқариш ва янги инфратузилмага оид инвестиция

лойиҳалари айниқса, катта зарар кўрди. Бу катта муаммо, чунки, халқаро инвестицион оқимлар дунёнинг қашшоқ минтақаларида барқарор ривожланиш учун жуда муҳимдир. Пандемиядан барқарор ва инклюзив тикланишни қўллаб-қувватлаш учун инвестицияларни кўпайтириш энди глобал сиёсатнинг устувор йўналиши ҳисобланади. Бу инфратузилма ва энергия алмашинуви, ишлаб чиқаришга ва ижтимоий соҳаларга инвестиция

Калит сўзлар: инвестиция фаолияти, муқобил молиялаштириш усуллари, муқобил молиялаштириш амалиёти, эконометрик таҳлил.

киритишни рағбатлантиришни назарда тутати.

Мамлакатимизда олиб борилаётган фаол инвестиция сиёсати мамлакат миллий иқтисодиётини истиқболдаги рақобатбардошлигини оширишнинг муҳим молиявий омили бўлиб хизмат қилади. Республиканинг саноат ва ишлаб чиқариш салоҳиятини ошириш, иқтисодиёт тармоқларига юқори технологияларни кенг жорий этиш, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилишни кенгайтириш орқали ҳудудларда янги ишлаб чиқариш қувватларини яратиш, экспортни ривожлантириш, аҳоли бандлигини таъминлаш ва камбағалликни қисқартириш, шунингдек, инвестицияларни тизимли режалаштириш ва инвестиция лойиҳаларини самарали бошқариш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг 2022-2026 йилларга мўлжалланган Инвестиция дастурида: марказлашган ва марказлашмаган инвестицияларни ўзлаштиришнинг йиғма мақсадли кўрсаткичлари 2 025 200 млрд. сўмга етказишни, шу жумладан, 714 278 млрд. АҚШ доллари миқдоридаги тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ва кредитлар ўзлаштирилишининг манзили дастури кўрсатилган [2]. Мамлакатимизда амалга оширилаётган бундай кенг кўламли ислохотларни ва фаол инвестиция сиёсати самарадорлигини янада ошириш аввало, инвестиция фаолиятини ривожланган мамлакатлар тажрибаси асосида мукамал тизимли молиялаштириш механизмини ривожлантиришни тақозо этмоқда. Бу эса, ўз навбатида, миллий иқтисодиётимизда инвестиция фаолиятини муқобил молиялаштириш механизмини янада такомиллаштириш тадқиқот ишининг долзарблигини белгилади.

Адабиётлар шарҳи. Хорижлик иқтисодчи олимлардан Ф.Модильяни, М.Миллер, В. Аладьин, Дж. Александр, В. Бэйли, И. Вахрин, С.Валдайцев, П. Воробьев, В. Жданов, В.Игошин, В. Киселева, Я.С. Мелкумов, Я.М. Миркин, Г.И. Иванов, С. Нешиной, Г. Никольская, Д.Тобин, У.Шарп инвестиция фаолияти турлари ва уларни молиялаштириш манбалари, инвестицияларнинг таснифи ва ривожланишининг илмий-амалий асослари, инвестиция фаолияти ва инвестиция муҳитини молиявий-иқтисодий баҳолаш услубиёти ва усуллари баҳолаш билан боғлиқ йўналишларда тадқиқот ишлари олиб борганлар. Жумладан, Я.С. Мелкумов ишлаб чиқариш ва тадбиркорликни ривожлантиришда фойда олиш мақсадида инвестицияларни молиялаштиришда молиявий, мулкый ва интеллектуал қўйилмалардан самарали фойдаланишни таҳлил қилган [3]. Муаллиф бу ерда инвестицияларни даромад манбаи сифатида ўрганиб, инвестиция фаолиятининг турларини кўрсатиб берган. С.В. Валдайцев ва П.П. Воробьев томонидан чоп этилган дарсликда ижтимоий соҳани инвестициялашда молиялаштириш манбалари таҳлил қилинади. Ижтимоий даромад олиш жараёнларига сарфланган пул маблағлари келажакда янада

юқорироқ даромад ёки ижтимоий самара топишдан иборат деган хулосага келинади [4]. Бу ерда муаллифлар инвестицияларни ижтимоий соҳаларга йўналтириш бу реал инвестицияларга нисбатан каттароқ фойда келтириш манбаи эканлигини уқтирмоқчи бўлаяпти. Тўғри, мисол учун таълимга қилинган инвестиция худди шунга мисол бўла олади. Чиненова М.В. томонидан берилган таърифга кўра: “инвестиция фаолияти – бу инвестицияларнинг киритилиши ёки инвестициялаш ва инвестицияларни амалга ошириш бўйича амалий ҳаракатлар йиғиндиси” [5] сифатида қаралган.

Мамлакатимиз иқтисодчи олимларидан Ш.И.Мустафақулов илмий изланишларида инвестицион фаолият, инвестицион салоҳият ва инвестицион жозибadorликка таъсир кўрсатувчи омилларни таҳлил қилади. “Инвестиция фаолиятини тартибга солишда энг муҳим ва ҳал қилиниши лозим бўлган масалалардан бири – чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарни ҳудудлар бўйлаб мақбул даражада бир текис жойлаштиришдир. Ҳудудларнинг табиий шарт-шароити, у ерда яратилган бизнес муҳит, ижтимоий-сиёсий, ташкилий-бошқарув принциплари адолатли йўлга қўйилгани, аҳолининг бизнес юритишга ва тадбиркорликни амалга оширишга иштиёқи, рискка мойиллиги ҳамда меҳнат ресурсларининг малакаси, турли хилдаги институционал тузилмалар мавжудлиги, уларнинг ривожлангани каби омиллар инвестицион жозибadorликни намоён этувчи муҳим шартлардан ҳисобланади”. [6]

Ислом банкчилигига талаб юқори бўлган жойларда анъанавий банклар учун янги имкониятлар тақдим этди. Бироқ “ислом дарчалари”ни очмоқчи бўлган банклар ўз таркибида ислом фикҳи, ислом молияси ва ҳуқуқи бўйича олимлар/экспертлар ҳамда банк иши мутахассислари бўлган мустақил шариат қўмитасига эга бўлиши керак. [7]

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси. Инвестиция фаолиятини молиялаштириш йўли бевосита молиявий дастакларни ишга солиш билан боғлиқ бўлиб, бу, ўз навбатида, инвесторларнинг инвестиция лойиҳасини амалга оширишда манфаатдорлигига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади. Инвестиция фаолиятини ташкил этиш доимо инвесторлар билан боғлиқ бўлиши уларнинг молиявий ва иқтисодий манфаатларини амалга оширадиган лойиҳаларда юзага чиқаришга қаратади.

Ушбу жараёнда инвестициялар ва инвестиция фаолиятининг асосий принциплари муҳим ўрин эгаллайди.

Инвестициялар ва инвестиция фаолиятининг асосий принциплари қуйидагилардан иборат:

- қонунийлик;
- ошкоралик ва очиқлик;
- инвестиция фаолиятини амалга ошириш эркинлиги;

- адолатлилиги ва инвестиция фаолияти субъектларининг тенглиги;
- инвесторларга нисбатан камситишга йўл қўймаслик;
- инвесторларнинг виждонлилиги презумпцияси [8].

Инвестициялар ва инвестиция фаолияти тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг асосий принциплари инвесторларнинг билиш лойиҳага маблағларни самарали бирлаштиришга кўмак берувчи ва юқори натижаларга элтувчи муҳим омил ҳисобланади.

Яратилган қулай инвестиция муҳити иқтисодийётга хорижий инвестициялар жалб этиш ҳажмининг ўсишига таъсир кўрсатди.

Мамлакатимизда фаол инвестиция сиёсатини изчил давом эттиришга халқаро ва хорижлик экспертлар ва му-

1-жадвал.

Инвестиция фаолиятини молиялаштиришнинг анъанавий ва муқобил усуллари [8]

Инвестиция фаолиятини молиялаштиришнинг анъанавий усуллари	Инвестиция фаолиятини молиялаштиришнинг муқобил усуллари
Ўзини – ўзи молиялаштириш	Факторинг
Эмиссиявий молиялаштириш	Форфейтинг
Кредит орқали молиялаштириш	Венчурли молиялаштириш
Давлат томонидан молиялаштириш	Синдикатли молиялаштириш
Лизинг орқали молиялаштириш	Ислом молия инструментлари орқали молиялаштириш
Аралаш шаклда молиялаштириш	Краудфондинг, краудсорсинг, краудинвестинг
Лойиҳавий молиялаштириш	Бизнес фаришталар

тиция қилиш ва инвестиция фаолиятини амалга ошириш жараёнининг барча босқичларида қўлланилади.

Юқоридаги омилларнинг таъсири лойиҳаларнинг бажарилиш муддати бузилишига, ортиқча маблағлар сарфига, талабларнинг бажарилмаслигига, охир-оқибат, фойданинг камайиши ва зарарларнинг кўпайишига олиб келади.

Инвестиция фаолиятини молиялаштиришда анъанавий ва муқобил усуллари ҳамда манбаларининг фарқли жиҳатларига тўхталиб ўтиш лозим. Ушбу фарқли жиҳатлар қуйидаги жадвалда келтириб ўтилган (1-жадвал).

Юқорида келтирилган молиялаштириш усуллари ҳозирги кунда ривожлантириш миллий иқтисодийётимизда инвестиция фаолиятини янада ривожлантиришга туртки бўлиши муҳим аҳамият касб этади. Шу боис бу-гунги кунда инвестицияларни молиялаштиришда ҳам анъанавий ҳам муқобил усуллари ривожлантириш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Инвестицияларни молиялаштириш манбалари инвестиция манбалари сифатида ишлатилиши мумкин бўлган пул маблағларидир. Инвестицион фаолиятнинг нафақат ҳаётийлиги, балки ундан келадиган якуний даромаднинг тақсимланиши, илғор капиталдан фойдаланиш самарадорлиги ва инвестицияларни амалга оширадиган ташкилотнинг молиявий барқарорлиги молиялаштириш манбаларини танлашга боғлиқ.

Инвестицияларни молиялаштиришда қатнашиш имкониятига эга бўлган иштирокчиларнинг, турли маблағ эгаларининг лойиҳани амалга оширишдаги вазифала-

тахассисларнинг муносабатлари ва берган баҳолари ҳам давлатимизнинг иқтисодий ислохотларни тўғри йўлда ва самарали амалга ошираётганлигидан далолат беради.

Хулоса ва таклифлар. Мазкур мавзу бўйича олиб борилган тадқиқотлар натижасида қуйидаги умумий хулосалар шакллантирилади:

1. Олиб борилган тадқиқотлар асосида инвестиция фаолиятининг мазмунига замонавий талқиндаги таъриф ишлаб чиқилди ва унга кўра, инвестиция фаолияти – бу ҳозирги замон талабларига жавоб берувчи, янги илғор инновацион ғояларни ишлаб чиқиш ва уни асослаш, уларни моддий-техник ва молиявий таъминлашдир.

2. Инвестиция фаолиятини бошқариш бевосита инвестиция лойиҳасига боғлиқ ҳолда ташкил этилганлиги сабабли аниқ лойиҳа бўйича инвестиция фаолиятини бошқариш заруриги эса қуйидагилардан иборатдир:

3. Инвестиция сиёсати давлат иқтисодий сиёсатининг таркибий қисми бўлиб, белгиланган мақсадларга эришиш ҳамда иқтисодий сиёсатнинг қисқа муддатли ва узоқ истиқбол учун белгиланган вазифаларини бажаришга хизмат қилади ва у давлат томонидан бошқарилиб турилиши жиҳатидан уни амалга ошириш мақсади, вазифалари, йўналишлари ва механизмга эгаллиги билан хусусиятланади.

Шунингдек, Ўзбекистонда инвестиция фаолиятини муқобил молиялаштириш механизмини такомиллаштириш мақсадида қуйидаги таклиф-тавсиялар ишлаб чиқилди:

Муқобил молиялаштиришнинг норматив-ҳуқуқий асосларини яратиш, жумладан, “Муқобил молиялашти-

риш тўғрисида”ги Низом ишлаб чиқиш зарур.

Иқтисодиётга тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар оқимини фаоллаштириш ва инвестицион муҳит жозибadorлигини ошириш зарур. Бу йирик саноат объектларини муқобил молиялаштириш асосида амалга ошириш имконини беради.

Инвестиция лойиҳаларини муқобил молиялаштиришда банклар тўқнаш келаётган қатор муаммолар қуйидагилардан иборат: инвестиция лойиҳасини экспертиза қилиш босқичида юзага келувчи муаммолар; лойиҳавий молиялаштиришнинг дастлабки босқичида юзага келувчи муаммолар; инвестиция лойиҳаси бўйича молиялаштиришни очиш босқичида юзага келувчи муаммолар; амалда ишлаётган инвестиция лойиҳалари бўйича муаммолар, тижорат банклари депозит базасининг мустаҳкам эмаслиги муаммоси; лойиҳавий молиялаштиришда муддати ўтган кредитларнинг мавжудлиги муаммоси.

Синдициялаштирилган кредитни бир неча хусуси-

ятларига кўра туркумлаш мумкин. Масалан, синдикатнинг амал қилиш муддати билан боғлиқ ҳолда, синдициялаштирилган кредитлар қуйидаги турларга бўлинади: вақтинчалик, яъни, битта йирик инвестицион лойиҳани молиялаштириш учун ташкил этилган; доимий ҳаракатдаги, паритет асосида банклар таъсис этади; таъминланганлик нуқтаи назаридан, синдициялаштирилган кредитлар қуйидаги турларга бўлинади; таъминланган, яъни, қарз олувчи ликвидли гаров ёки кафолатни тақдим этиш мумкин; Синдикатда қатнашиш имкониятига қараб, синдициялаштирилган кредитларни қуйидаги турларга ажратиш мумкин: очиқ тури, яъни, бунда ҳамма хоҳловчи банклар ресурслари билан қатнашиши мумкин; жамоали, бирлашган ҳолда, яъни, кредиторлар таркибига аниқ ва чегараланган банклар кириши мумкин. Ўз навбатида, инвестиция лойиҳаларини синдикатли кредитлаш асосида амалга ошириш ўзига хос мураккаб жараён бўлганлиги сабабли инвестиция лойиҳаси мониторингини ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли Фармони. www.lex.uz.
2. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. www.Lex.uz.
3. Аллаяров Ш.А. (2014) Агросаноат мажмуаларига инвестицияларни жалб этишнинг назарий жиҳатлари. Мақола -Журнал. Молия. Т., - №1, 103-107-б.
4. Аллаяров Ш.А. (2017) Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида аграр соҳага инвестицияларни жалб этиш истиқболлари. Мақола - Журнал. Бизнес-Эксперт. №11, 16-18 бетлар.
5. Аллаяров Ш.А. (2017) Финансовое управление предприятием и меры стабилизации в условиях инновационного развития экономики. Инновационное развитие российской экономики: материалы X Международной научно-практической конференции. 25-27 октября 2017 г. в 5 т.-Москва: ФГБОУ ВО «РЭУ им. Г.В.Плеханова». Стр. 18-20.
6. Бабинцев В., Валиулин Х. (1992) Особые экономические зоны. Российский экономический журнал.. №9. 117 с.
7. Байхонов Б.Т. (2018) Ўзбекистон иқтисодиётида инвестицияларни тармоқлараро тақсимлашнинг эконометрик моделлаштириш услубиятини такомиллаштириш, 08.00.06 – “эконометрика ва статистика” иқтисодиёт фанлари доктори (dsc) диссертацияси автореферати. Т.: 30-б.
8. Голайдо И.М. (2016.), Уварова Е.Е. Инвестиционный климат региона: содержание, структура и проблемы формирования // Образование и наука без границ: фундаментальные и прикладные исследования. №3. – с. 236-242
9. Шарп У. идр. Инвестиции. Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 2001. – С. 9-10.
10. Мустафақулов Ш.И. (2018) Инвестицион муҳит жозибadorлиги. Илмий-амалий қўлланма. Тошкент: Baktria press, 2017.- 33 бет.
11. Гайбуллаев О.Б. (2021 йил) Инвестицион салоҳиятини аниқлашнинг услубий масалалари таҳлили. Мақола - 8 (164)-сон 65-70 б.
12. Ҳайдаров Ў.А. Тижорат банкларида ислом молия тизимидан фойдаланиш йўллари такомиллаштириш. “Иқтисодиёт ва таълим” журналы. 2022 йил. 1-сон. https://doi.org/10.55439/ECED/vol23_iss2/ab

УЎТ: 334:75(575.1)

Кичик бизнес корхоналаридаги ишловчилар сонининг ўзгариши билан боғлиқ тенденциялар

Тенденции, связанные с изменением количества работающих на предприятиях малого бизнеса

Trends associated with changes in the number of employees in small businesses

Гульшад КАЙПНАЗАРОВА,
Қорақалпоқ давлат университети
мустақил изланувчиси.

Аннотация

Мақолада кичик бизнес корхоналарида ишлаб чиқариш омиллари мутаносиблигини таъминлашда ишловчилар сонининг аҳамияти очиқ берилиб, муаллиф томонидан бу борадаги миллий ва халқаро миқёсдаги тенденцияларни ҳисобга олиш таклиф этилган.

В статье раскрыто значение количества работающих в обеспечении пропорциональности факторов производства на предприятиях малого бизнеса. Автором предложен учет тенденций на национальном и международном уровнях в данной сфере.

The article reveals the importance of the number of employees in ensuring the proportionality of factors of production in small businesses, the author proposes to take into account trends at the national and international levels in this area.

Ўзбекистонда узоқ йиллар мобайнида кичик бизнес субъектларининг миқдорий чегаралари ягона мезон – корхонадаги ишловчиларнинг ўртача йиллик сони билан белгиланиб келди. Бугунга келиб мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг кенг қўламдаги ривожланиши бу борадаги ёндашувларнинг ҳам такомиллашувини тақозо этмоқда. Ушбу ҳолатларни эътиборга олган ҳолда Президентимиз Ш.Мирзиёев тадбиркорлар билан очиқ мулоқот чоғида корхоналарни тоифаларга ажратиш, уларни қўллаб-қувватлаш бўйича алоҳида ёндашувлар белгиланишини таъкидлади.

“Хусусан, йиллик айланмаси 1 миллиард сўмгача бўлган корхоналар – микро бизнес, 10 миллиард сўмгача бўлгани – кичик бизнес ва 100 миллиард сўмгача бўлгани ўрта бизнес тоифасига киради.

Шундан келиб чиқиб, 2023 йил 1 январдан бошлаб микро бизнес учун айланмадан олинган солиқнинг амалдаги 4 фоиздан 25 фоизгача бўлган ставкалари ўрнига ягона 4 фоизли солиқ ставкаси жорий этилади.

Йиллик айланмаси 1 миллиард сўмдан ошиб, умумий солиқ тўлаш тартибига ўтган корхоналар бир йил давомида фойда солиғини 2 баробар кам тўлайди. Ушбу имкониятлар 370 минг тадбиркорга енгиллик яратади” [1]. Бундан кўринадики, кичик бизнес субъектлари миқдорий чегараларини белгиловчи яна бир муҳим мезон – йиллик айланма ҳажмининг аҳамияти янада кенгайди.

Шу билан бир қаторда ишловчилар сонининг мезон сифатидаги қўлланилиши ҳам ўз аҳамиятини пасайтирмайди. Чунки, биринчидан, мазкур мезоннинг негизини ишчи-ходимлар, яъни, ишлаб

Калит сўзлар: кичик бизнес корхоналари, кичик корхоналар ва микрофирмалар, ишлаб чиқариш омиллари, ишловчилар сони, рўйхатдаги ходимларининг йиллик ўртача сони.

чиқариш жараёнининг фаол, ташкил этувчи, ҳаракатлантирувчи қисми ташкил этиб, классик иқтисодиётда бу “ишлаб чиқаришнинг шахсий омили” деб тавсифланар эди [2].

Иккинчидан эса, кичик бизнес соҳасини ажратишдан асосий мақсад – бу давлат томонидан қўллаб-қувватланувчи иқтисодий субъектлар фаолият чегарасини белгилаб олиш ҳисобланади. Ҳозирги фан ва технология жадаллик билан ривожланаётган паллада ишлаб чиқаришни моддий ташкил этувчи қисмининг миқдор жиҳатдан ўлчовлари кескин ўзгаришларга юз тутмоқда. Фақат ишловчилар сони билан боғлиқ қисми қўллаб-қувватлашнинг объекти сифатида нисбатан барқарор бўлиб қолмоқда. Бироқ, фикримизча бу барқарорлик ҳам мутлақо ўзгармас эмас.

Шунга кўра, кичик бизнес корхоналаридаги ишлаб чиқариш омиллари мутаносиблиги тўғрисида фикр юритганда, энг аввало, улардаги ишловчилар сони билан боғлиқ ўзгаришларнинг таҳлили

ишловчилар сони жиҳатидан миқёсининг “кичрайиб” бораётганлигини кўрсатади. Рўйхатдаги ҳодимлар йиллик ўртача сонининг ўсиши ҳудудлар бўйича турлича даражада бўлган. Жумладан, Сирдарё (1,98 марта), Навоий (1,93 марта), Наманган (1,86 марта), Жиззах (1,82 марта) вилоятларида нисбатан юқори бўлса, аксинча, Тошкент шаҳри (1,45 марта), Қашқадарё (1,49 марта), Андижон (1,54 марта) вилоятларида нисбатан паст бўлган.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, ҳудудлар бўйича кичик бизнес корхоналарининг ишловчилар сони жиҳатидан миқёсининг ўзгариш тавсифини қуйидаги формула орқали аниқлаш мумкин:

$$\dot{D}_{\text{КБИС}} = \frac{\dot{C}_{\text{КБИС}}}{\dot{C}_{\text{КБИС}},(1)}$$

бу ерда:

$\dot{D}_{\text{КБИС}}$ – таққосланаётган даврда ҳудудлар бўйича кичик бизнес корхоналарининг ишловчилар сони жиҳатидан миқёсининг ўзгариш даражаси индекси;

1-жадвал.

Ўзбекистонда ҳудудлар бўйича кичик корхоналар ва микрофирмалар рўйхатдаги ходимларининг йиллик ўртача сони, минг нафар [3]

Ҳудуд	2016	2017	2018	2019	2020
Ўзбекистон Республикаси	825,2	908	1075,1	1375,2	1350,7
Қорақалпоғистон Республикаси	34,6	37,1	43	55,4	59
Андижон	61,6	67,4	79,9	97,8	94,9
Бухоро	44,2	48	56,4	74	73,5
Жиззах	25,7	27,5	36,1	45	46,9
Қашқадарё	47	49,9	59,1	70,5	69,9
Навоий	25,5	28,5	36	49,7	49,1
Наманган	47,1	54,3	69,7	87	87,7
Самарқанд	63,5	70,1	85,6	115,3	108,5
Сурхондарё	35,6	39,1	46,1	58	61
Сирдарё	19,2	21,5	27,5	33,9	38,1
Тошкент	82	88,4	104	141,9	146,8
Фарғона	71,2	79,7	95,6	108,3	116
Хоразм	38,8	41,7	48,6	58,7	66,5
Тошкент ш.	229,2	254,8	287,5	379,7	332,8

муҳим аҳамият касб этади (1-жадвал).

Жадвал маълумотларидан кўриш мумкинки, 2016-2020 йилларда мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган кичик корхоналар ва микрофирмаларнинг рўйхатдаги ходимлари йиллик ўртача сони 1,64 марта ошган. Бу эса рўйхатдаги ходимлари йиллик ўртача сони ўсишининг кичик корхоналар ва микрофирмалар сони ўсишидан ортада қолаётгани, яъни, ўртача кичик бизнес корхонасининг

$\dot{C}_{\text{КБИС}}$ – таққосланаётган даврда ҳудудлар бўйича кичик бизнес корхоналари рўйхатдаги ходимларининг йиллик ўртача сонининг ўсиш суръати, фоизда;

$\dot{C}_{\text{КБИС}}$ – таққосланаётган даврда ҳудудлар бўйича кичик бизнес корхоналари сонининг ўсиш суръати, фоизда.

Ушбу формула натижаларини асосан 3 та гу-

руҳга ажратиш мумкин:

1-гурӯх: $\dot{U}D_{KBIS} = 1,0$ – ҳудуд бўйича ўртача кичик бизнес корхонасининг ишловчилар сони жиҳатидан миқёсининг ўзгармаслиги;

2-гурӯх: $\dot{U}D_{KBIS} < 1,0$ – ҳудуд бўйича ўртача кичик бизнес корхонасининг ишловчилар сони жиҳатидан миқёсининг кичраиб бориши;

3-гурӯх: $\dot{U}D_{KBIS} > 1,0$ – ҳудуд бўйича ўртача кичик бизнес корхонасининг ишловчилар сони жиҳатидан миқёсининг ўсиб бориши.

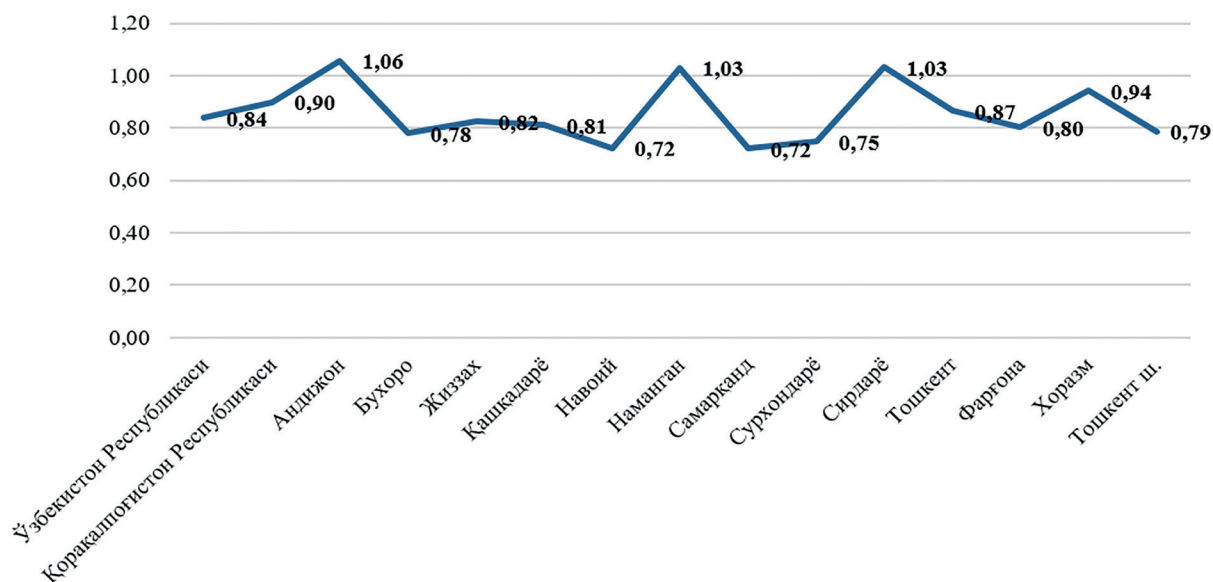
1-формула ёрдамида ҳисобланган 2016-2020 йиллар мобайнида ҳудудлар бўйича кичик бизнес корхоналарининг ишловчилар сони жиҳатидан миқёсининг ўзгариш даражаси индексини қуйидаги диаграмма орқали кузатиш мумкин (1-чизма).

Диаграмма маълумотларидан кўринадики, ўр-

тача кичик бизнес корхонасининг ишловчилар сони жиҳатидан миқёси Андижон (1,06), Наманган (1,03), Сирдарё (1,03) вилоятлари 3-гурӯх таркибига кирса, қолган ҳудудларнинг барчаси 2-гурӯх таркибига киради.

Шуниси эътиборлики, хорижий мамлакатларда ҳам кичик бизнес корхоналарида банд бўлган ходимларнинг ўртача йиллик сони у қадар юқори эмас. Ушбу ҳолатни таҳлил қилиш учун Евроосиё иқтисодий ҳамкорлигига аъзо мамлакатларнинг маълумотларини кўриб чиқамиз (2-жадвал).

Жадвал маълумотларидан кўринадики, Армения, Беларусь, Қозоғистон, Қирғизистон ва Россиядан иборат ЕОИХда кичик ва микрокорхоналар сони 2020 йилда 2005 йилга нисбатан деярли 3 марта кўпайган. Бу кўрсаткич, айниқса, Қозоғистонда (5,5 марта) ва Беларусда (3,3 марта) юқори

1-чизма. 2016-2020 йиллар мобайнида Ўзбекистон ҳудудлари бўйича кичик бизнес корхоналарининг ишловчилар сони жиҳатидан миқёсининг ўзгариш даражаси индекси [3].

2-жадвал.

Кичик корхоналар сони (микрокорхоналарни қўшган ҳолда), бирлик [4]

Мамлакатлар	2005	2010	2015	2020
Евроосиё иқтисодий ҳамкорлиги	1 070 695	1 830 262	2 549 523	3 051 688 ³⁾
Шу жумладан:				
Армения ¹⁾	м/й	23 999	33 193	35 947
Беларусь	33 094	84 164	105 047	109 186
Қозоғистон ²⁾	50 612	66 492	175 679	280 200
Қирғизистон	7 689	11 338	13 232	16 302
Россия	979 300	1 644 269	2 222 372	2 659 943 ³⁾

¹⁾ АР МСХ 2015 йилдан бошлаб саноат статистикасини барча хўжалик юритувчи субъектлар, шу жумладан, яқка тартибдаги тадбиркорларни қўшган ҳолда юритмоқда.

²⁾ 2015 йилдан бошлаб – фаолият юритаётган кичик тадбиркорлик субъектлари сони.

³⁾ 2018 йил маълумотлари.

3-жадвал.

Кичик корхоналарнинг ўртача рўйхатдаги ходимлари сони (микрокорхоналарни қўшган ҳолда),
минг киши [4]

Мамлакатлар	2005	2010	2015	2020
Евроосиё иқтисодий ҳамкорлиги	9 023,0	11 369,0	12 502,4	13 788,6 ⁴⁾
Шу жумладан:				
Армения ¹⁾	м/й	87,1	124,8	117,1
Беларусь	404,6	695,3	762,8	785,9
Қозоғистон ²⁾	533,8	746,2	1 185,2	1 462,4
Қирғизистон	39,4	50,2	52,0	69,0
Россия ³⁾	8 045,2	9 790,2	10 377,6	11 340,5 ⁴⁾

¹⁾ Ташкилот ходимларининг ўртача йиллик сони.

²⁾ Ходимларнинг ўртача йиллик рўйхатдаги сони.

³⁾ 2011-2014 йй., 2016 й. ва кейинги йиллар - ходимларининг ўртача йиллик сони (танланма кузатиш маълумотлари асосида).

⁴⁾ 2019 йил маълумотлари.

бўлган. Россияда 2,7 марта, Қирғизистонда 2,1 марта, Арменияда (2010 йилга нисбатан) 1,5 марта ўсган.

Ушбу мамлакатлардаги кичик корхоналарнинг ўртача рўйхатдаги ходимлари сонини кўриб чиқамиз (3-жадвал).

Жадвал маълумотларидан кўринадики, 2005-2020 йиллар оралиғида ЕОИХ мамлакатларида кичик корхоналарнинг ўртача рўйхатдаги ходимлари сони (микрокорхоналарни қўшган ҳолда) ўсиши корхоналарнинг ўсиш суръатига қараганда пастроқ бўлган: умумий Евроосиё иқтисодий ҳамкорлигида 1,5 баравар, Арменияда (2010 йилга нисбатан) – 1,3, Беларусда – 1,9, Қозоғистонда – 2,7, Қирғизистонда – 1,8, Россияда 1,4 баравар. Бу эса кичик бизнес корхоналаридаги ишловчилар ўртача сонининг пасайиб бориш тенденцияси юз бераётганини англатади. Мазкур ҳолатни соҳада банд бўлганлар сонини амалдаги корхоналар сонига тақсимлаш асосида битта корхонага тўғри келувчи ишловчилар сонини аниқ рақамлар орқали ифодалаш мумкин (4-жадвал).

Жадвал маълумотларидан кўринадики, битта кичик корхонага тўғри келувчи ўртача рўйхатдаги ходимлар сони (микрокорхоналарни қўшган

4-жадвал.

Битта кичик корхонага тўғри келувчи ўртача рўйхатдаги ходимлар сони (микрокорхоналарни қўшган ҳолда), киши [4]

Мамлакатлар	2005	2010	2015	2020
Евроосиё иқтисодий ҳамкорлиги	8,4	6,2	4,9	4,5
Шу жумладан:				
Армения	м/й	3,6	3,8	3,3
Беларусь	12,2	8,3	7,3	7,2
Қозоғистон	10,5	11,2	6,7	5,2
Қирғизистон	5,1	4,4	3,9	4,2
Россия	8,2	6,0	4,7	4,3

ҳолда) 2005 йилга нисбатан 2020 йилда Евроосиё иқтисодий ҳамкорлигида 1,9 марта, Арменияда (2010 йилга нисбатан) 1,1 марта, Беларусда 1,7 марта, Қозоғистонда 2,0 марта, Қирғизистонда 1,2 марта, Россияда 1,9 марта камайган.

Бундан хулоса қилиш мумкинки, жаҳонда кичик бизнес корхоналарида банд бўлганлар ўртача сони ҳам қисқариб бормоқда. Бу эса, Ўзбекистонда истиқболда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни самарали ривожлантиришда мазкур тенденциянинг ҳар томонлама ҳисобга олиниши тақозо этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Президентнинг тадбиркорлар билан очиқ мулоқоти: янги ташаббуслар, қулайлик ва енгилликлар. https://uza.uz/uz/posts/prezidentning-tadbirkorlar-bilan-ochiq-muloqoti-yangi-tashabbuslar-qulaylik-va-engilliklar_401116

2. Петрушина В.В. Экономика организации: учебное пособие. – Курский институт кооперации (филиал) АНО ВО «Белградский университет кооперации, экономики и права». - Курск, 2020 г.

3. Ўзбекистонда кичик тадбиркорлик. 2016-2020 йиллар. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси. – Тошкент, 2021.

4. http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Pages/business.aspx

УЎТ: 338.23

Соғлиқни сақлаш тизимида молиявий менежмент самарадорлигини ошириш йўллари

Пути повышения эффективности финансового менеджмента в системе здравоохранения

Ways to increase the efficiency of financial management in the healthcare system

Илимдоржон ЖАХОНГИРОВ,
Фарғона политехника институти
тадқиқотчиси и.ф.ф.д. (Ph.D),

Аннотация

Мақолада соғлиқни сақлаш тизимида молиявий менежмент самарадорлигини ошириш йўллари тадқиқ этилиб, муаллиф томонидан аҳолига тиббий ёрдам кўрсатишнинг янги модели таклиф этилган.

В статье исследуются пути повышения эффективности управления финансами в системе здравоохранения, а также автор предлагает новую модель оказания медицинской помощи населению.

The article explores ways to improve the efficiency of financial management in the healthcare system; the author proposes a new model for providing medical care to the population.

XXI асрда ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда тиббий хизматлар кўрсатиш нархи сезиларли даражада ошиб бормоқда. Бу аҳолининг қариши, сурункали касалликларга чалинганлар сонининг кўпайиши, тиббий технологияларнинг жадал ривожланиши ва ҳоказолар билан боғлиқ. Ҳозирги шароитда молиялаштиришнинг янги моделлари бўйича тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Бунда биринчи навбатда, даволашнинг инновацион усуллари жорий этиш, натижада, тиббий хизматлар сифатини ошириш ва аҳоли саломатлигини яхшилаш, иккинчидан, соғлиқни сақлаш тизими фаолиятида белгиланган кўрсаткичларга эришиш вазифаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шу сабабли, соғлиқни сақлаш соҳасини молиялаштиришнинг янги моделларини излаш учун мамлакатлар ушбу соҳадаги лойиҳаларда хусусий капитални тобора кўпроқ жалб қилмоқдалар.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 декабрдаги Олий Мажлис палаталарига қилган Мурожаатномасида “Пандемия сабоқларидан келиб чиққан ҳолда, тиббиёт соҳасини рақамлаштириш кўлами янада кенгайтирилади. Жумладан, барча тиббиёт муассасаларида масофавий хизматларни кўпайтириш, поликлиника ва касалхоналарни электрон иш юритишга ўтказиш чоралари кўрилади. Шунингдек, республика ихтисослашган тиббиёт марказлари ва уларнинг филиаллари ўртасида телемедицина йўлга қўйилиб, диагностика ва даволаш учун жойлардаги имкониятлар янада кенгайтирилади” деб таъкидлаб ўтди. Бу эса, соғлиқни сақлаш соҳаси олдида турган вазифаларнинг йилнинг долзарб масалалардан эканлигини акс эттиради. [1]

Замонавий шароитда жамият ҳаётининг деярли барча жабҳаларида рақамли ахборот техноло-

Калит сўзлар: соғлиқни сақлаш, молиявий-иқтисодий моделлар, сифатли тиббий хизмат, аҳолига тиббий ёрдам кўрсатиш, молиялаштириш, самарадорлик.

гиялари ва инновацион фаолиятнинг ўрни ортиб бормоқда. Ахборот технологиялари ва инновациялардан фойдаланиш корхонанинг ижтимоий ва иқтисодий самарадорлигига эришишга ёрдам беради. Тасдиқланган Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини 2019-2025-йилларда ривожлантириш концепциясига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини янада ривожлантиришнинг асосий йўналишларидан бири ахборот-коммуникация технологияларини, хусусан, “электрон соғлиқни сақлаш” тизимини кенг жорий этишдан иборат. [2]

Соғлиқни сақлаш соҳасида юзага келадиган ташкилий-иқтисодий муаммоларнинг хилма-хиллиги рақамли иқтисодиётнинг генезиси билан боғлиқ ҳолда тиббий хизмат кўрсатувчи субъектлар фаолияти бўйича қўшимча назарий ва амалий тадқиқотлар олиб боришни тақозо этади. Тиббий хизмат кўрсатувчи ташкилотларнинг ташкилий шакллари ривожлантириш генезиси Н.И. Вишнякова [3], В.З. Кучеренко, В.И. Лисицина, В.А. Миняева, Н.В. Полунина, А.В. Решетникова, В.И. Стародубова [4], О.П. Шепина ва бошқаларнинг асарларида ўз аксини топган [5].

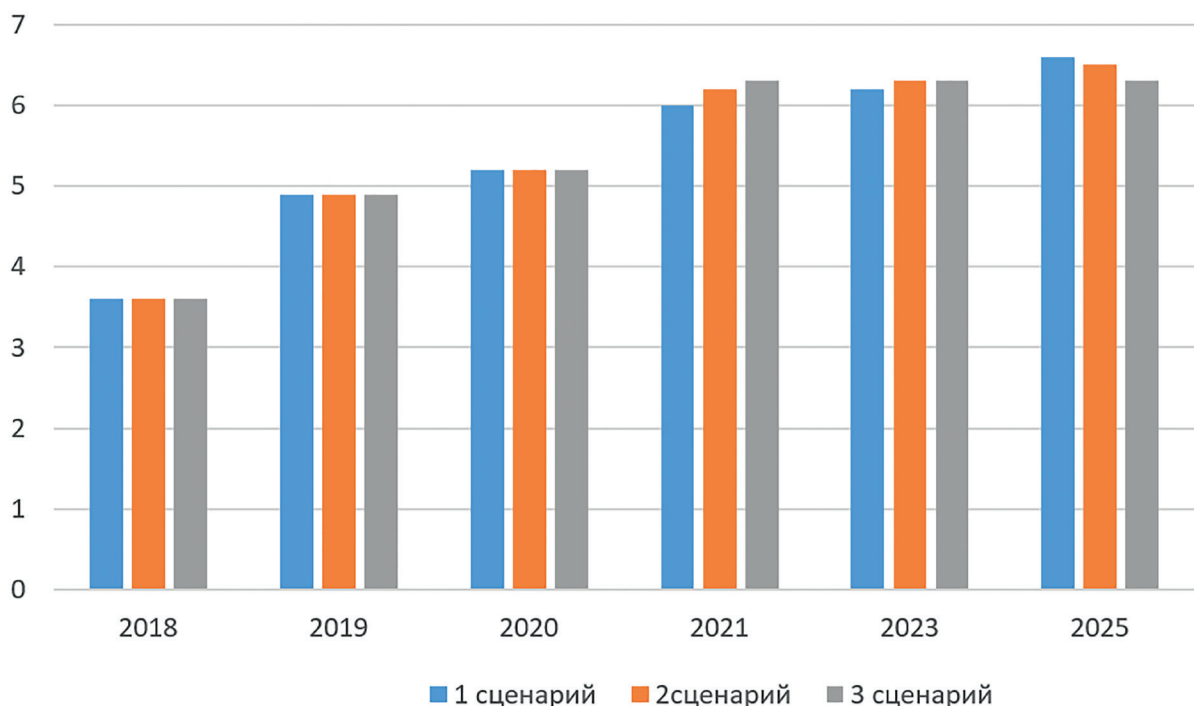
Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш соҳасини ри-

вожлантириш, жумладан, соҳа фаолиятини молиялаштириш ҳамда инновацион жараёнларини бошқариш масалалари С.С. Ғуломов [6], Н.Х. Жумаев, Д.А. Рахмонов, М.М. Ташходжаев, Б.К. Ғайибназаров [7], Ш.Н. Зайнутдинов [8], Б.Маматқулов [9], А.Ў. Султонова [10] каби олимларнинг илмий ишларида ўз аксини топган.

Ўзбекистонлик яна бир олимлардан, Д.Рахмоновнинг [11] илмий хулосаларида ҳам бюджет сиёсатининг йўналишлари тўғрисида фикрлар баён этилган. Хусусан, ижтимоий соҳани бюджетдан молиялаштирилишида устувор йўналишлар сифатида таълим, соғлиқни сақлаш ва фан соҳаларига эътибор берилиши қайд этилган.

Мажбурий тиббий суғурта тизимини жорий қилишга 2025 йилга қадар даромад прогнози учун асос яратиш мақсадида, учта сценарий ўрганилиб, таҳлил қилинди. Биринчи (асосий) сценарий бўйича, мамлакатда жорий солиққа тортиш тизими сақланган ҳолда, давлат бюджети маблағлари соғлиқни сақлашни молиялаштиришнинг ягона манбаи ҳисобланиб, соҳага давлат бюджетидан ажратмалар ЯИМга нисбатан жорий (2019 йил ҳолатига) 2,9 фоиздан 2025 йилга қадар 5 фоизгача оширилади. Иккинчи сценарий бўйича, 2021 йилдан бошлаб

Аҳоли жон бошига харажатлар прогнози

1-чизма. Мажбурий тиббий суғуртага харажатларнинг аҳоли жон бошига миқдори прогнози.

Манба: Соғлиқни сақлаш вазирлиги статистик маълумотлари асосида.

жисмоний шахслар иш ҳақидан даромад солиғига 2 фоиз миқдордаги қўшимча солиқ солишдан олинган даромадлар ҳамда якка тартибдаги тадбиркорлар даромад солиғига қўшимча ушланмалар ҳисобига шаклланадиган умумий солиқлардан маблағлар молиявий манба сифатида ҳисобланиб, таҳлил қилинди. Учинчи сценарий эса, иккинчи сценарийга жуда ўхшаш, бироқ қўшимча ушланмалар миқдори икки баробар кўп бўлиб, кўпроқ даромадлар ва молиявий манбаларга имкон берсада, меҳнат бозори учун жиддий салбий оқибатларга олиб келиши хулоса қилинди.

Техник-иқтисодий асослашнинг уччала сценарийсида ҳам прогнозлар шуни кўрсатдики, солиқ тўловларига қўшимча ушланмалар қўшилишидан қатъий назар, соғлиқни сақлашга давлат харажатлари сезиларли ўсишда давом этади. Биринчи сценарийга кўра, мажбурий тиббий суғуртага давлат бюджети харажатлари 2018 йилдаги аҳоли жон бошига 360 минг сўмдан 2025 йилга келиб 660000 сўмгача ўсиши прогноз қилинди (3.5-чизма). Бу ўсиш икки омига боғлиқ бўлиб, биринчиси умумий иқтисодий ривожланиш (ЯИМ ўсиши) бўлса, иккинчиси ҳукуматнинг давлат дастурлари бўйича соғлиқни сақлашга харажатларни ошириш истагидир.

Бундан ташқари, расмий ишловчи ва даромад солиғи тўловчи аҳоли сони жами аҳоли сонининг атиги 14 фоизини ташкил қилишини кўришимиз мумкин (2-жадвал).

рор қилинди.

Ушбу стратегик мақсадни амалга ошириш учун Жамғарма ташкил этиш таклифи ҳукуматга киритилди ва 2020 йил 12 ноябрдаги ПҚ-4890-сонли Президент қарори билан 2020 йил декабрида Жамғарма ташкил этилди. Дастлаб мажбурий тиббий суғурта деб юритилган ҳамда жорий этилиши режалаштирилган тизим, давлатнинг фуқаролари олдидан бурчи ва вазифаси сифатида аҳолининг барча қатламига бирдек жорий этилиши, ушбу суғурта доирасида қўшимча тўловлар мавжуд эмаслиги ҳамда мажбурийлик характери йўқлиги сабабли мамлакатимиз раҳбари томонидан Давлат тиббий суғуртаси деб номлаш таклиф этилди. Ташкил этилган жамғарма Давлат тиббий суғуртаси жамғармаси деб номланди.

Давлат тиббий суғуртаси механизмлари жорий этилишида асосий эътибор бирламчи бўғинга қаратилиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Таклиф этилаётган янги тизимда оилавий шифокор ҳамда унга бириктирилган 4 та хамширадан иборат “тиббиёт бригада”лари ташкил этилади. Ҳар бир “тиббиёт бригада”сига 2 мингдан 3 минггача бўлган аҳоли бириктирилади. Оилавий шифокор институтини жорий этилиши билан уларни, энг аввало, янги тизимга ўқитиш зарурати пайдо бўлади. Тизимнинг бирламчи бўғинида фаолият олиб бораётган умумий амалиёт шифокорлари (УАШ) ҳамда терапевт шифокорларни оилавий шифокорликка ўқитиш, беморларнинг биринчи мурожаат нуқтасини ай-

2-жадвал.

Расмий статистик маълумотлар асосида таҳлилий кўрсаткичлар

Кўрсаткичлар номи	2017	2018	2019	2020	2021
ЯИМ (номинал, млрд. сўм)	302537	406648.5	511838.11	580203.2	602551.4
ЯИМ ўсиш суръатлари, фоизда	4,5	5,4	5,6	5,5	5,5
Соғлиқни сақлашга харажатлар (ЯИМга нисбатан), фоизда	2,9	2,9	3,2	3,6	3,6
Соғлиқни сақлашга харажатлар (жами бюджет харажатларига нисбатан), фоизда	14,8	12,2	12,5	14,4	13,2
Аҳоли сони	32120463	32656660	33255500	33905800	34500000
Иқтисодий фаол аҳоли сони(минг)	4636	4602	4694	4777	4860

Ишлаб чиқилган техник-иқтисодий асоснома хулосалари натижаларига кўра, ҳукуматимиз аҳоли даромад солиқларига ҳеч қандай қўшимча солиқлар жорий этмасдан, давлат бюджетидан соғлиқни сақлашга ажратиладиган маблағлар сарфининг самарадорлигини ошириш чораларини кўришга қа-

нан улар бўлишини таъминлаш керак. Бунга уларни янги тизимга қайта тайёрлаш, малакасини ошириш билан бирга, уларни ваколатини кенгайтириш орқали эришишимиз мумкин. Яъни, бириктирилган аҳоли тиббий кўрик ва профилактика учун биринчи навбатда ўзининг оилавий шифокорига мурожаат

қилиши, касалхона ва тор доира мутахассисларига бепул кўрик учун йўланма фақат оилавий шифокор орқали берилишини таъминловчи тизими жорий этилиши керак (1-чизма).

Таклиф этилаётган бемор йўналишидан асосий мақсад бирламчи бўғинни кучайтириш, бу орқали аҳолини саломатлиги мутахкамлаш, уни назорат қилиш, тиббий ёрдам билан тўлиқ қамровини таъминлаш ҳамда маблағлар сарфини самарадорлигини оширишдир.

ишлатилган дори воситалари давлат томонидан кафолатланган қисмини ҳисоблаб, Давлат тиббий суғуртаси жамғармасига тақдим этади. Жамғарма белгиланган тарифлар асосида тиббиёт муассасасига бемор учун кўрсатилган тиббий хизмат ва дори воситалари сарфини қоплаб беради. Даволанган бемордан кафолатланган пакетга кирувчи тиббий хизмат ва дори воситалари учун ҳеч қандай маблағ талаб этилмайди. Айтишимиз мумкинки, кафолатланган пакет – беморнинг тиббий суғурта пакети,

1-чизма. Таклиф этилаётган тизим бўйича бемор йўналиши.

Манба: Соғлиқни сақлаш вазирлиги статистик маълумотлари асосида.

Янги жорий этилаётган тизимда стационар тиббиёт муассасалари учун “ҳар бир даволанган ҳолат учун” молиялаштириш тизимини жорий этиш таклиф қилинди. Бунда, тиббиёт муассасалари оилавий шифокор йўланмаси билан келган беморларга кўрсатган тиббий хизматлари ҳамда

суғурта қопламасидир. Жамғарма ҳамда тиббиёт муассасалари ўртасидаги фаолият, тиббиёт муассасаларини кўрсатилган тиббий хизматлар учун молиялаштириш ўзаро тузилган шартномаларга асосан йўлга қўйилади ва Ўзбекистон Республикасини қонунчилиги асосида тартибга солинади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг 2020 йил 29 декабрдаги Олий Мажлис палаталарига қилган Мурожаатномаси. <https://president.uz/uz/lists/view/4057>
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 7 декабрдаги ПФ-5590-сонли “Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича комплекс чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони. <https://www.lex.uz/docs/4096197>
3. Лисицын Ю.П. История медицины: учебник. - 2-е изд. / Лисицын Ю.П. - М.: ГЭОТАР Медиа. - 2008. - 393 с.
4. Дем'янишин В.Г. Модель системи фінансування охорони здоров'я: концептуальні засади й альтернативи / В.Г. Дем'янишин, Т.Д. Сігаш // Фінанси України. – 2011. – №6. – С. 66.
5. Орлов А.М. Страхование дело в схемах – <http://схемо.рф/books/384-orlov-a-m-strahovoe-delo-v-shemah-2005-g.html>.

6. Гулямов С.С., Жумаев Н.Х., Рахмонов Д.А., Ташходжаев М.М. Ижтимоий соҳада инвестицияларнинг самарадорлиги. Монография. –Т: Iqtisodiyot, 2019.
7. Ғайибназаров Б.К., Қутлиев О.А., Абдувалиева Ё.Р. Соғлиқни сақлаш миллий ҳисоблари (ССМХ)ни шакллантириш мақсадида соғлиқни сақлаш тизимини тадқиқ қилиш. Монография. – Т: 2015.
8. Зайнутдинов Ш.Н. Инновационный менеджмент. – Т.: Академия, 2006. – С.267.
9. Маматқулов Б. Жамоат саломатлиги ва соғлиқни сақлашни бошқариш: Тиббиёт олий ўқув юртлири талабалари учун дарслик. – Тошкент, 2011 – 675 б.
10. Султонова А.Ў. Соғлиқни сақлашни бозор муносабатлари орқали тартибга солишнинг халқаро амалиёти: и.ф.н. дисс. автореферати. – Т: ТДИУ, 2001 й.
11. Рахмонов Д.А. Ўзбекистонда ижтимоий соҳани молиялаштиришнинг методологик асосларини тақомиллаштириш: и.ф.д. (DSc) ... автореферати. – Тошкент: ТДИУ, 2018.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида сотиш жараёни ҳисобини такомиллаштириш масалалари Совершенствование учета процесса реализации на сельскохозяйственных предприятиях Improvement of the accounting of the sales process in agricultural enterprises

Улугбек ЭШМУРАДОВ,
Самарқанд давлат ветеринария медицинаси,
чорвачилик ва биотехнологиялар университети
мустақил илмий-тадқиқотчиси.

Аннотация

Мақола қишлоқ хўжалиги корхоналарида сотиш жараёни бухгалтерия счетларида ақс этирилишини та-
комиллаштириш асосида сотилган маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг алоҳида молиявий натижасини аниқлаш маса-
лаларига бағишланган.

Статья посвящена вопросам определения финансового результата по каждой реализуемой продукции (работ,
услуг) на основе совершенствования отражения процесса реализации на счетах бухгалтерского учета на сельскохо-
зяйственных предприятиях.

The article is devoted to the issues of determining the financial result of individual products (works, services) sold on the
basis of improving the reflection of the sales process on the accounts of agricultural enterprises.

Мамлакатимизда қишлоқ хўжалигини жадал ри-
вожлантириш бўйича амалга оширилаётган чаро-тад-
бирлар натижасида, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари
ишлаб чиқариш ҳажми барқарор ўсишига эришил-
моқда (1-жадвал).

1-жадвалдан кўриниб турибдики, Республикамиз
бўйича 2021 йилда 2017 йилга нисбатан экин майдо-
ни 213,8 минг гектарга ёки 6,2 фоизга камайган. Ушбу
йилларда экин майдони камайганига қарамасдан
қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш муттасил
ўсган. Лекин, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари таркиби-
да сезиларли ўзгариш бўлган, яъни 2017 йилда жами
маҳсулотнинг 43,8 фоизи чорвачилик маҳсулоти бўл-
ган бўлса, 2021 йилда 49,9 фоизни ташкил этган.

Ишлаб чиқарилган маҳсулотларни тўлиқ даромад-
га олиш, нобудгарчиликсиз йиғиштириб олиш, сақлаш
жараёнида йўқотишларни камайтириш, ўз вақтида
маҳсулотларни мақбул баҳоларда сотиш корхона бош-
қарувининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Ушбу вазифаларни бажаришда корхона бошқару-
вини олинган ялпи ҳосил, сотилган маҳсулот ҳажми,
таннархи, олинган даромад, молиявий натижаси каби
бухгалтерия ҳисоби ахборотларига эҳтиёжи ортиб
боради.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида хўжалик фаоли-
ти қуйидаги уч жараёндан иборат бўлиб, жараёнларни
бир-бири билан боғлиқлиги қишлоқ хўжалиги корхо-
налари фаолиятини яхши ташкил этилганлигига боғ-

Калит сўзлар: хўжалик жараёни, бошқарув ҳисоби, синтетик счет, аналитик счет, таннарх, сотиш
баҳоси, трансферт баҳо, молиявий натижа.

Ўзбекистон Республикасида 2017-2021 йилларда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш динамикаси [6]*

Т/р	Кўрсаткичлар	Йиллар					2021 йил 2017 йилга нисбатан ўзгариши	
		2017	2018	2019	2020	2021	мўлқ	нисбий, фоизда
1.	Қишлоқ хўжалиги экин-лари экин майдони, минг га.	3474,5	3396,0	3309,4	3396,1	3260,7	- 213,8	- 6,2
	Ўтган йилга нисбатан ўзгариши	-6,3	-2,3	-2,6	2,6	-1,4	-	-
2.	Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, тран. сўм	148,2	187,4	216,3	250,3	303,4	155,2	204,7
	Ўтган йилга нисбатан ўсиш суръати, фоизда	101,0	100,2	103,3	102,7	103,9	-	-
	шу жумладан:							
3.	Дехқончилик	83,3	98,4	111,9	123,9	152,1	68,8	182,6
	Ўтган йилга нисбатан ўсиш суръати, фоизда	98,2	95,8	104,8	103,2	104,3	-	-
4.	Чорвачилик	64,9	89,0	104,4	126,4	151,3	86,4	233,1
	Ўтган йилга нисбатан ўсиш суръати, фоизда	104,1	105,7	101,6	102,1	103,5	-	-

*Йиллик статистик маълумотлар асосида муаллиф ҳисоб-китоби.

лик бўлади.

Бу жараёнларни амалга оширилишини қуйидаги 1-чизмада кўришимиз мумкин.

Сотиш жараёни хўжалик юритувчи барқарор фаолият юритишларида муҳим роль ўйнайди. Иқтисодий адабиётларда ва меъёрий ҳужжатларда сотиш (реализация) жараёнини ҳисобга олиш масалалари таҳлили, сотиш (реализация) атамасининг моҳияти тўлиқ очиб берилмаганлигини кўрсатмоқда. “Реализация (lot. realis - real) – 1) ишлаб чиқарилган ёки қайта сотилган товарлар ва хизматларни нақд пул олиш билан бирга сотиш; 2) режани бажариш, натижани олиш” [7] – деб таъкидланган.

Баъзи манбаларда ушбу атаманинг қуйидаги таърифларини ҳам кўришимиз мумкин: “товар, иш, хизматларни реализация қилиш – мулкни, ишлаб чиқарилган товар ва хизматларни сотиш ёки уларни пул тушумлари билан бирга қайта сотиш, компенсация учун мулкни бегоналаштириш” [8], “Реализация – ишлаб чиқарилган ёки қайта сотилган товарлар ва хизматларни тушум олиш билан бирга сотиш” [9].

Реализация жараёни рус олими В.Ф. Палий томонидан қуйидагича тавсифланган: “Реализация жараёни икки томонлама тартибдир. Бир томондан, бу харидорга сотиш ёки ишларни бажариш ва

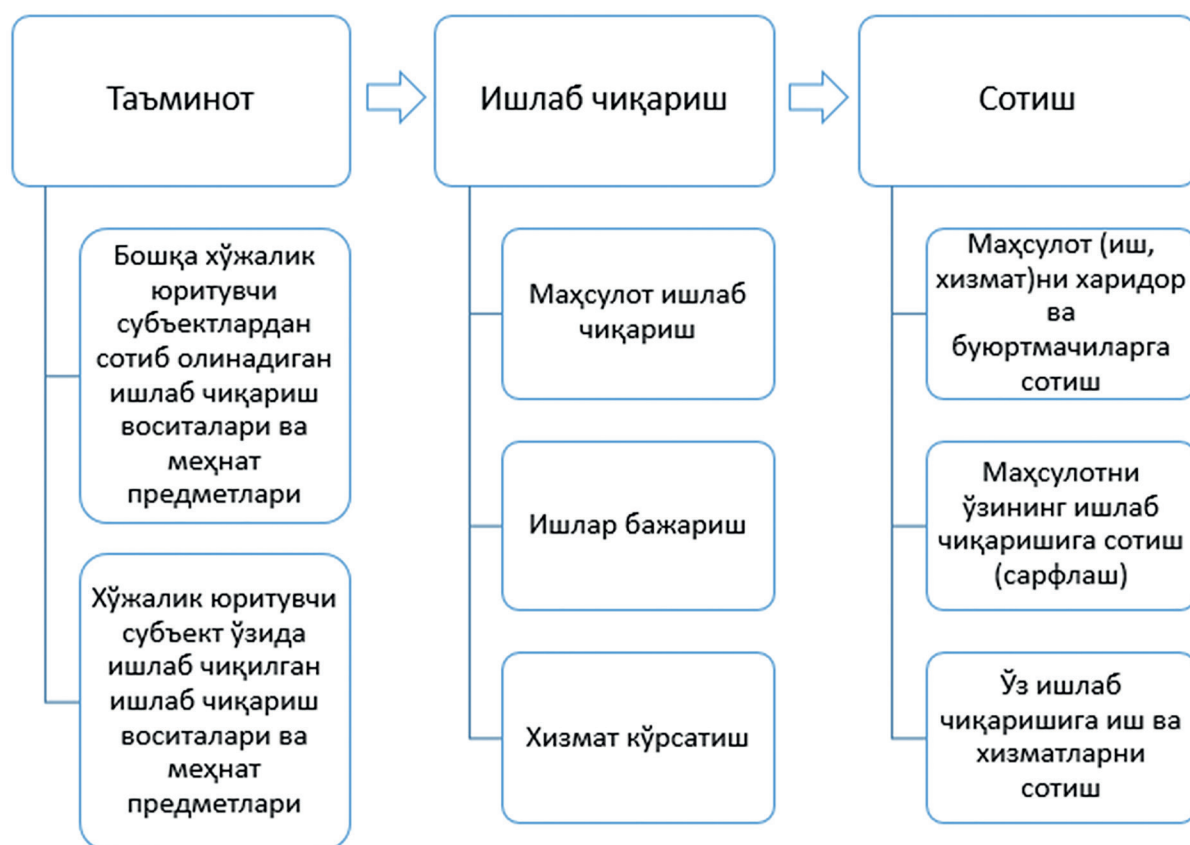
хизматлар кўрсатиш объектини топширишнинг аниқ жараёнидир” [3.1776.].

Л.А. Бернштейн реализация жараёнини қуйидагича таърифлайди: “Реализация – бу пул бўлмаган ресурслар ва ҳуқуқларни пулга айлантириш жараёни бўлиб, у бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботда сотиш ҳажмига нисбатан энг аниқ қўлланиладиган, пул учун активлар ёки пул олиш даъволаридир” [2. 556.].

Энтони Р. ва Райс Ж. томонидан реализация концепциясида даромад тушунчасидан фойдаланган ҳолда, реализация талқини “...сотишдан тан олинган даромад суммаси. Сотилган товар ёки хизматларни сотишдан тушган пул тушумлари ёки даъволар (дебиторлик қарзлари) тушунилади” [1. 696.] – деб кўрсатиб ўтилган.

Б.А. Хасанов, А.А. Хашимов, З.А. Пардаевалар таъкидлашча, “...сотиш (реализация) жараёнида ишлаб чиқарилган товар маҳсулотлари харидорларга жўнатилади ва улар қабул қилиб олган маҳсулотлари учун шартнома нархида мол етказиб берувчиларга пул тўланади” [4. 46-б.].

К.Б. Уразов, М.Э. Пўлатовлар эса сотиш жараёнига қуйидагича таъриф беришган: “Сотиш жараёни деганда, ишлаб чиқариш жараёнида яратилган тайёр

1-чизма. Хўжалик жараёнининг кетма-кетлиги.

маҳсулотларни, бажарилган ишларни, кўрсатилган хизматларни харидорларга сотиш тушунилади” [5. 20-21-б.].

Юқоридаги адабиётлар таҳлили шуни кўрсатади-ки, илмий-услубий адабиётларда кўпроқ сотиш жараёни ўзининг моҳияти, маҳсулот сотишнинг бухгалтерия ҳисобини методологик муаммоларни ҳал этилишига қаратилган бўлиб, бошқарув ҳисобининг вазифаси бўлган ҳар бир сотилган маҳсулотлар бўйича молиявий натижани аниқлаш ва иқтисодий самарасини аниқлаш масалаларига эътибор қаратилмай қолган.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида сотиш жараёнини қуйидаги икки гуруҳга ажратишимиз мумкин:

1. Бошқа хўжалик юритувчи субъектлар ва шахсларга сотиш.
2. Хўжаликнинг ўз ички бўлинмалари ўртасида ва ходимларига сотиш.

Маҳсулотлар ҳисобини бухгалтерия счетларида ҳисобга олишнинг таҳлили шуни кўрсатадики, хўжаликларда сотилган ҳар бир маҳсулот тури бўйича молиявий натижаларни аниқлаш, уларни ҳар бирининг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш имконини бермайди, натижада маҳсулот ишлаб чиқаришда маҳсулот таннархини бошқариш бўйича қарорлар қабул қилиш

имкониятини чеклайди.

Шунинг учун, маҳсулотлар сотишда бошқарув ҳисобининг тамоийилларидан келиб чиққан ҳолда, 9410–“Сотиш харажатлари” смети бўйича ҳар бир маҳсулотни сотиш харажатлари ҳисоби бўйича алоҳида аналитик счетлар очиш, умумий бўлган сотиш харажатларини эса ҳисобот даврининг охирида сотилган маҳсулотлар таннархига мутаносиб равишда тақсимлаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида ўз ички бўлинмаларига маҳсулотлар сотиш жараёнида сотиш харажатларини алоҳида ҳисобга олиб бормайди, бундай харажатлар бўлса, ишлаб чиқариш бўлинмаси харажатлари таркибида ҳисобга олади. Ўз ишлаб чиқариш бўлинмаларига маҳсулотлар таннархда ўтказилади ва фойда ёки зарар кўрмайди.

Бундай ҳолатда, ишлаб чиқариш бўлинмалари фаолиятини баҳолаш муаммоли бўлиб, ушбу муаммони ҳал этиш учун, қишлоқ хўжалик корхоналарида ўз ички бўлинмалари ва ходимларига маҳсулотлар сотиш жараёнида сотиладиган маҳсулотни трансферт баҳода сотишни таклиф қиламиз. Бунда, субъект ўзининг ички бўлинмаларига сотиладиган маҳсулотларга трансферт баҳо ўрнатиши ва буни ўзининг “Ҳисоб

сиёсатида” акс эттириши лозим.

Шунингдек, қишлоқ хўжалик корхоналарини ўз ички бўлинмаларига маҳсулотлар сотиш жараёнида, сотилган маҳсулотлар бухгалтерия счетларида қуйидагича акс эттириш таклиф этилади:

1. Дебет 9110 – “Сотилган тайёр маҳсулотларнинг таннархи” счети.

Кредит 2810 – “Омбордаги тайёр маҳсулотлар” счети – Сотилган маҳсулот таннархи ҳисобдан чиқарилганда.

2. Дебет 2010 – “Асосий ишлаб чиқариш” счети.

Кредит 9010 – “Тайёр маҳсулотларни сотишдан даромадлар” счети – Сотилган маҳсулотнинг ўрнатилган трансферт баҳодаги қийматига.

3. Дебет 9010 – “Тайёр маҳсулотларни сотишдан даромадлар” счети.

Кредит 9910 – “Якуний молиявий натижа” счети - Сотилган маҳсулотдан олинган даромад якуний молиявий натижага ўтказилганда.

4. Дебет 9910 – “Якуний молиявий натижа” счети.

Кредит 9110 – “Сотилган тайёр маҳсулотларнинг таннархи” счети - Сотилган маҳсулот таннархи якуний молиявий натижага ўтказилганда.

5. Сотилган маҳсулот бўйича молиявий натижа аниқланганда:

а) Фойда бўлса: Дебет 9910 – “Якуний молиявий натижа” счети.

Кредит 8710 – “Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)” счети.

б) Зарар бўлса: Дебет 8710 – “Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)”

счети.

Кредит 9910 – “Якуний молиявий натижа” счети.

Хулоса. Маҳсулотлар сотиш ҳисобида, бухгалтерия счетлари асосида сотилган ҳар бир маҳсулот тури бўйича молиявий натижалар ва иқтисодий самарадорлигини аниқлаш, ҳар бир маҳсулот ишлаб чиқаришда маҳсулот ҳажми ва таннархини бошқариш бўйича тегишли қарорлар қабул қилиш имконини беради.

Шунинг учун, маҳсулотлар сотишда бошқарув ҳисобининг тамойилларидан келиб чиққан ҳолда, 9410–“Сотиш харажатлари” счетида ҳар бир маҳсулотни сотиш харажатлари ҳисоби бўйича алоҳида аналитик счетлар очиш, ҳар бир маҳсулот бўйича молиявий натижани аниқлашда ушбу аналитик счетларнинг ахборотларидан ҳам фойдаланиш таклиф қилинади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида ўз ички бўлинмалари ва ходимларига маҳсулотлар сотиш жараёнида сотиладиган маҳсулотни субъект томонидан белгиланган трансферт баҳода сотишни таклиф қиламиз. Бунда, субъект ўзининг ички бўлинмаларига сотиладиган маҳсулотларга трансферт баҳо ўрнатиши ва буни ўзининг “Ҳисоб сиёсатида” акс эттириши лозим.

Таклифларимизни амалиётда қўлланилиши, ҳар бир маҳсулот ишлаб чиқаришда маҳсулот таннархини бошқариш бўйича қарорлар қабул қилиш имконияти яратилиб, маҳсулот таннархини пасайтиради ва хўжалик юритувчи субъектни барқарор ривожланишига олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Anthony Robert N., S. Reece James. Accounting Principles (6 th Edition) // A.I.T.B.S. Publishers, 2005. - 696 pages. ISBN: 81853860802.
2. Бернштейн Л.А. Анализ финансовой отчетности// Пер. с англ. / научн. ред. перевод чл. корр. РАН Елисеева И. И. Гл. редактор серии проф. Соколов Я. В. - М.: Финансы и статистика, 2003. -623 с. ISBN: 5-279-01555-5
3. Палий В.Ф. Теория бухгалтерского учета: современные проблемы. - М.: ИНФРА-М, 2007. -512 с. ISBN (EAN): 5-85428-177-5
4. Б.А. Хасанов, А.А. Хашимов, З.А. Пардаева. Бухгалтерия ҳисоби назарияси. Мустақил таълим учун кўргазмалӣ ўқув қўлланма. –Т.: “YANGI NASHR”, 2011. – 46 б.
5. Уразов К.Б., Пўлатов М.Э. Бухгалтерия ҳисоби. Дарслик. –Т.: “Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи”, 2020 й. – Б. 20-21.
6. <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/agriculture-2>
7. www.google.com/search
8. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_61748
9. <http://www.glossary.ru/cgi-bin/g>

Мультимедиа масофавий таълим учун “Тараққиёт вақти” платформасини ишлаб чиқиш Разработка платформы “Taraqqiyot vaqti” для мультимедийного дистанционного образования Development of the “Taraqqiyot vaqti” platform for multimedia distance education

Мухаббатхон МИРЗАКАРИМОВА,
Тошкент давлат иқтисодий университети
таянч докторанти.

Аннотация

Бугунги кун таълим тизимини ахборот коммуникацион технологияларисиз тасаввур этиб бўлмайди. Бунда масофавий таълим тушунчаси алоҳида аҳамият касб этади. Замонавий технологиялар асосида масофавий таълимни таъкил этиш орқали кишилар қаерда бўлишларидан қатъий назар ўзларига қулай вақтда билим олиш ва малака ошириш имконига эга бўдилар. Дарс жараёнини мультимедиа воситалар асосида таъкил этиш сифат ва самарадорликни бир неча баробар юқори бўлишига сабаб бўлади. Агар мультимедиа воситалар асосида таълим платформаси ишлаб чиқилса ва фойдаланиш йўлга қўйилса бир вақтнинг ўзида катта аудиторияни қамраб олиш ва сифатли мустақил таълимни таъкил этиш имкони яратилади.

Современную систему образования невозможно представить без информационных и коммуникационных технологий. В связи с этим особое значение приобретает понятие дистанционного образования. Организовав дистанционное образование на основе современных технологий, люди имеют возможность учиться и повышать квалификацию в удобное для них время, независимо от того где они находятся. Формирование учебного процесса на основе мультимедийных средств повышает качество и эффективность в несколько раз. Если будет разработана и внедрена образовательная платформа на основе мультимедийных средств, то можно одновременно охватить большую аудиторию и организовать качественное самостоятельное образование.

The modern education system cannot be imagined without information and communication technologies. In this regard, the concept of distance education acquires special significance. By organizing distance education based on modern technologies, people have the opportunity to study and improve their skills at a time convenient for them, regardless of where they are. The formation of the educational process based on multimedia tools increases the quality and efficiency several times. If an educational platform based on multimedia tools is developed and implemented, then it is possible to simultaneously reach a large audience and organize high-quality independent education.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, ахборот оқимининг кенглиги ва уларни қайта ишлашда замонавий ахборот-коммуникацион технологиялар (АКТ)дан фойдаланиш замон талаби бўлиб турган бир шароитда, барча соҳалар ривожини АКТларсиз

тасаввур қилиб бўлмайди. Айниқса таълим соҳасида АКТдан кенг қўламда фойдаланиш бу соҳанинг ривожига асосий омил бўлиб қолди.

Дунёнинг ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларида таълимни ахборотлаштиришга алоҳида эъ-

Калит сўзлар: масофавий таълим, мультимедиа, платформа, таълим платформаси, АКТ, сифат, самарадорлик, замонавий технологиялар.

тибор қаратилмоқда. Research and Markets тадқиқотларига кўра онлайн таълим шиддат билан ривожланиб бораётган соҳа ҳисобланиб, 2022 йилга келиб дунё бозоридаги улуши 243 млрд. доллар, 2026 йилга келиб эса 374 млрд. долларга етиши прогноз қилинмоқда.

АҚШда ўртача 64 фоиз мактаб ўқувчилари ҳар куни рақамли таълимга мурожаат қилмоқдалар, 98 фоиз олий таълим муассасалари масофавий таълим учун керакли жиҳозлар билан таъминланган аудиторияларга эга¹.

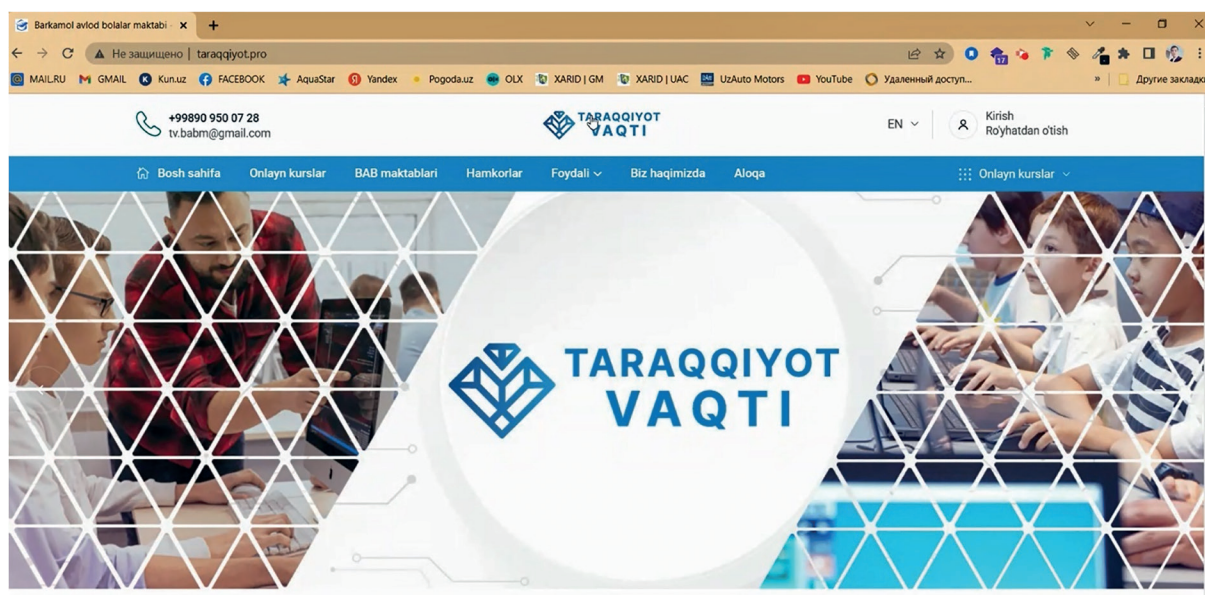
Ўзбекистонда ҳам таълим соҳасида истиқболли ислохотларга қарамай, Баркамол авлод болалар мактабларида малакали дастурчилар, график дизайнер ва робототехника мутахассисларини етиштириш кўрсаткичлари ҳалигача паст бўлиб қолмоқда. Бунга асосий сабаб малакали, олий маълумотли устозларнинг етишмаслигидадир. Рақамларда айтиладиган

БАБМ тизимида мультимедиа масофавий таълим платформасидан фойдаланиш асосий ечимлир.

“Мультимедианинг бир нечта медиа элементларини (аудио, видео, графика, матн, анимация ва бошқалар) битта синергетик ва симбиотик яхлитликка интеграциялашуви деб таъриф бериш мумкин, бу эса охирида фойдаланувчи учун индивидуал битта элементдан фойдаланишга қараганда медиа элементларнинг жамланмасидан фойдаланиш кўпроқ фойда келтиради”³.

Ана шундай таълим платформаси “Тараққиёт вақти” таълим платформасидир. 2022-2026 йилларга мўлжалланган “Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси”га монанд равишда платформа “Тараққиёт вақти” деб номланди.

Ушбу платформага олмос символ қилиб олинди. Платформа асосан 6-18 ёшли фойдаланувчилардан

1-чизма. “Тараққиёт вақти” платформаси асосий саҳифаси.

бўлса, Республика миқёсидаги 217 та Баркамол авлод болалар мактабларида фаолият олиб боровчи 2000 га яқин педагог-ҳодимларнинг атиги 27 фоиз олий маълумотли эканлиги ачинарли ҳолдир. Бундан ташқари Техник йўналишда (ёш дастурчи, фото ва компьютер дизайнер, робототехника, маълумотлар базаси) дарс берувчи педагог ҳодимларнинг олий маълумотлилик даражаси 10 фоизни ҳам ташкил этмаслиги бу соҳада жиддий муаммо борлигини кўрсатади².

Шунинг учун ушбу муаммоларни ҳал қилишда

ташкил топганлиги сабабли мультимедиа воситалар асосида, ёрқин ранглارни ишлатиш мақсадга мувофиқдир.

“Тараққиёт вақти” платформаси Windows, Mac операцион тизимлари учун мўлжалланган бўлиб, ҳажми 300 мб.

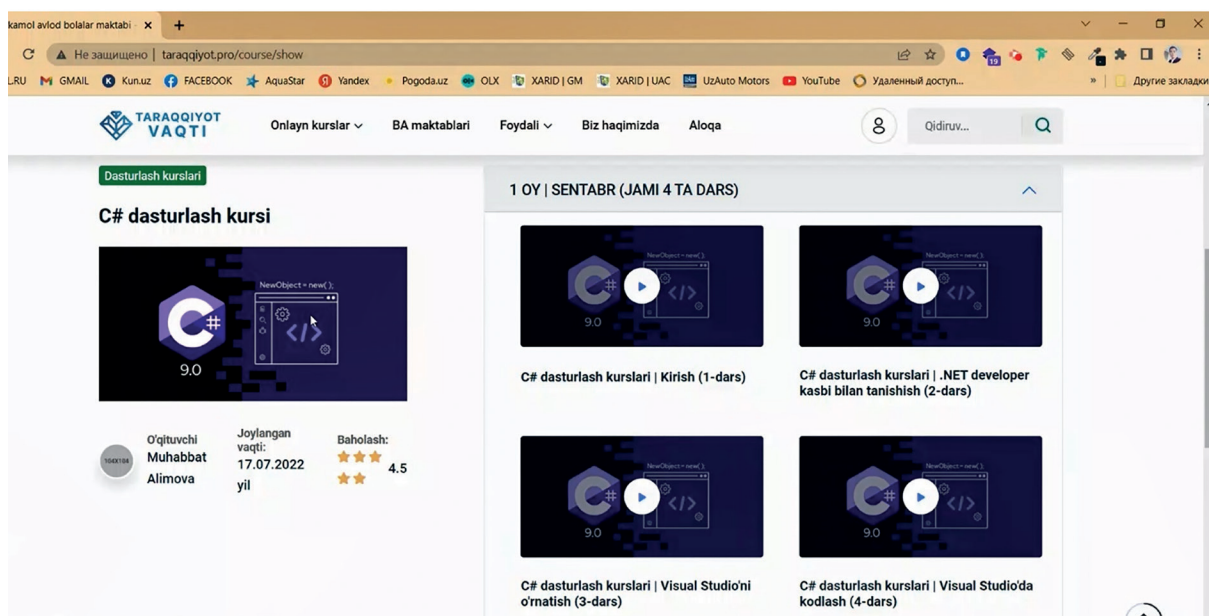
Платформа PHP, JavaScript, Laravel framework, JQuery дастурлаш тилларида ишлаб чиқилган.

Ушбу платформада дарс жараёнлари тайёр видео-дарсликлар орқали ташкил этилган бўлиб, қадам ва қа-

¹ <https://virtual-strategy.com/2021/07/12/the-market-share-of-global-e-learning-industry-will-reach-usd-374-3-billion-by-2026-facts-factors/>

² Республика БАБМ берган маълумотлар асосида муаллиф томонидан таҳлил қилинган

³ Reddi, UV. (2003). Multimedia as an educational tool. In UV. Reddi, & S. Mishra (Eds.), Educational multimedia: A handbook for teacher-developers (pp. 3–7). New Delhi: CEMCA.

2-чизма. “Тараққиёт вақти” платформасида C# курсида фойдаланувчининг курсни ўтиш кўрсаткичи.

дам, оддийликдан мураккабликка ўтиб боради. Бунда ўқувчининг натижалари ёзилиб борилади ва устозлар уларнинг кўрсаткичларини назорат қилиб бориш имкониятига эга. Бунинг учун, аввало, ўқувчи таълим платформасидан рўйхатдан ўтиши ва ўзи учун керакли курсни танлаши лозим бўлади.

Тадқиқотлар жараёнида БАБМларида дарсларда ёш категорияси инobatга олинмаганини кузатдик. Яъни, ўқув режалар турли синф ўқувчилари ва турли ёшдаги болалар учун бир хил эканлигини аниқладик. Бу дегани бир хилда қотиб қолиш ва бир йил ўқиган ўқувчини кейинги йили келмаслигининг асосий сабабидир. Шу сабабли биз онлайн курсларни ёш категориясини инobatга олган ҳолда 3 қисмга бўлдик. Унда бошланғич синф ўқувчилари, ўрта синф ўқувчилари, юқори синф ўқувчилари ўзларига мос курсларда ўқиш имкониятига эга.

Фойдаланувчи C# курсини танлаганида 9 ойлик модулга ажратилган курслар бўлимига киради ва мультимедиа видеодарсликлар орқали керакли дарс-

ларни олишни бошлайди. Унинг шахсий кабинетига курсни ўтишдаги натижалари ёзилиб боради.

“Тараққиёт вақти” платформасида дарс жараёналари мультимедиа видео кўринишида бўлиб, фойдаланувчи видеолар орқали билимларни олиб кейинги видеодарсга ўтади. Ҳар бир модулдан сўнг тест синовлари бўлиб ўтади. Агар ўқувчи тестлардан ўтган тақдирда кейинги модулга ўтиши мумкин.

“Тараққиёт вақти” платформаси фойдаланувчиларнинг БАБМнинг техника йўналишидаги билимларни масофавий тарзда ташкил этиш имконини беради. Бунда дарслар модул тизимида ташкил қилиниб, ўқувчи билимларни видеодарслар орқали олади. Тестлардан ўтгач кейинги қисмга ўтилади. Ушбу платформа ўқувчиларга исталган вақт ва исталган жойда ўз билимлари ва малакасини ошириш имконини беради. Бу, ўз навбатида, имконияти чекланган болаларни ҳам касб-хунарга йўналтирган ҳолда малака ва кўникмаларни шакллантириш ва ривожлантиришга ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Reddi U.V. (2003). Multimedia as an educational tool. In U.V. Reddi, & S. Mishra (Eds.), Educational multimedia: A handbook for teacher-developers (pp. 3–7). New Delhi: CEMCA.
2. <https://virtual-strategy.com/2021/07/12/the-market-share-of-global-e-learning-industry-will-reach-usd-374-3-billion-by-2026-facts-factors/>
3. Мирзакаримова М.М. “Тараққиёт вақти” платформаси ЭХМ учун яратилган дастурнинг расмий рўйхатдан ўтказилганлиги тўғрисида гувоҳнома, 13.09.2022 й.
4. <https://www.lex.uz/>
5. <https://www.babm.uz/>

УЎТ: 658.1(12)

Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш тизимини такомиллаштириш масалалари

Вопросы совершенствования системы здравоохранения в Узбекистане

Issues of improving the healthcare system in Uzbekistan

Илимдоржон ЖАХОНГИРОВ,
Фаргона политехника институти
тадқиқотчиси и.ф.ф.д. (Ph.D),

Аннотация

Мақолада мамлакатимизда соғлиқни сақлаш соҳасини молиялаштириш ва бошқарув механизмларини шакллантириш, уларни жамият ҳаётига тадбиқ этиш асосида соғлиқни сақлаш тизимининг истиқболли молиявий-иқтисодий моделларини яратиш методологиясини такомиллаштириш бўйича тақлиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди.

В статье разработаны предложения и рекомендации по совершенствованию методологии создания перспективных финансово-экономических моделей системы здравоохранения на основе формирования механизмов финансирования и управления сферой здравоохранения в нашей стране и применения их в жизни общества.

In the article, proposals and recommendations were developed for the improvement of the methodology for creating promising financial and economic models of the healthcare system based on the formation of financing and management mechanisms of the health sector in our country, as well as their application in the life of the society.

Ҳозирги вақтда соғлиқни сақлаш соҳасини ривожлантириш бошқаруви объектив равишда Ўзбекистонда рақамли иқтисодиётни ўрнатиш вазифаларига эътибор қаратиши керак. Рақамлаштириш ўзининг кенг қамрови билан мамлакатимизга хос қатор муаммоларни ҳал қилиш учун янги имкониятлар очмоқда. Улардан бири сифатли тиббий хизмат олишда мамлакат фуқароларининг тенг ҳуқуқлилигини таъминлаш муаммосидир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 декабрдаги Олий Мажлис палаталарига қилган Мурожаатномасида “Пандемия сабоқларидан келиб чиққан ҳолда, тиббиёт соҳасини рақамлаштириш кўлами янада кенгайтирилади. Жумладан, барча тиббиёт муассасаларида масофавий хизматларни кўпайтириш, поликлиника

ва касалхоналарни электрон иш юритишга ўтказиш чоралари кўрилади. Шунингдек, Республика ихтисослашган тиббиёт марказлари ва уларнинг филиаллари ўртасида телемедицина йўлга қўйилиб, диагностика ва даволаш учун жойлардаги имкониятлар янада кенгайтирилади” деб таъкидлаб ўтди. Бу эса, соғлиқни сақлаш соҳаси олдида турган вазифаларнинг йилнинг долзарб масалалардан эканлигини акс эттиради [1].

Шуни таъкидлаш керакки, Ўзбекистон Республикаси даражасида мамлакат аҳолисига хизматлар кўрсатишда соғлиқни сақлаш соҳасидаги муаммолар ҳали ҳам яхши тушунилмаган. Юқорида айтилганларнинг барчаси тадқиқот мавзусини танлашга, тадқиқотнинг зарурлиги, ўз вақтида ва долзарблигини, унинг мақсади ва асосий вазифаларини бел

Калит сўзлар: соғлиқни сақлаш, молиявий-иқтисодий моделлар, сифатли тиббий хизмат, рақамли ахборот технологиялари.

гилашга олиб келди.

Замонавий шароитда жамият ҳаётининг деярли барча жабҳаларида рақамли ахборот технологиялари ва инновацион фаолиятнинг ўрни ортиб бормоқда. Ахборот технологиялари ва инновациялардан фойдаланиш корхонанинг ижтимоий ва иқтисодий самарадорлигига эришишга ёрдам беради. Тасдиқланган Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини 2019-2025-йилларда ривожлантириш концепциясига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини янада ривожлантиришнинг асосий йўналишларидан бири ахборот-коммуникация технологияларини, хусусан, “электрон соғлиқни сақлаш” тизимини кенг жорий этишдан иборат [2].

Соғлиқни сақлаш соҳасида юзага келадиган ташкилий-иқтисодий муаммоларнинг хилма-хиллиги рақамли иқтисодиётнинг генезиси билан боғлиқ ҳолда тиббий хизмат кўрсатувчи субъектлар фаолияти бўйича қўшимча назарий ва амалий тадқиқотлар олиб боришни тақозо этади. Тиббий хизмат кўрсатувчи ташкилотларнинг ташкилий шакллари ривожлантириш генезиси Н.И. Вишнякова, В.З. Кучеренко, В.И. Лисицина, В.А. Миняева,

Н.В. Полунина, А.В. Решетникова, В.И. Стародубова, О.П. Шепина ва бошқаларнинг асарларида ўз аксини топган [3].

Шимолий ва Ғарбий Европанинг иқтисодий жиҳатдан ривожланган аксарият мамлакатларида тиббий суғурта тизими тиббий ёрдам харажатларини тўлашнинг учта асосий манбасини таъминлайди. Суғурталанганларнинг иш ҳақидан ушлаб қолишлар: Францияда – иш ҳақининг 6 фоиз, Германияда – 11,8 фоиз, Бельгияда – 8,4 фоиз, Австрияда – 10,1 фоиз, Франция ва Нидерландияда – 19 фоиз, давлат бюджетидан ажратмалар: Нидерландияда – 10 фоиз, Германияда – тахминан 20 фоиз, Скандинавия мамлакатларида – 20 дан 50 фоизгача, тадбиркорлар даромадларидан ажратмалар – Германияда 50 фоиз, бошқа мамлакатларда тиббий ёрдам учун барча маблағларнинг тахминан 5 фоизи. Бу мамлакатларда суғурталанган аҳоли улуши 60-80 фоизни ташкил қилади [4].

Мажбурий тиббий суғурта тизимига кўра, тўловлар ҳам иш берувчилар, ҳам ходимлар томонидан деярли тенг улушларда амалга ошириладиган мамлакатлар устунлик қилади. Россия Федерациясида бу мажбурият фақат иш берувчига юкланган

1-жадвал.

Турли мамлакатларда мажбурий тиббий суғуртани молиялаштириш манбалари

Мамлакат	Молиялаштириш манбалари, фоизда			Суғурта бадали миқдори (даромаднинг фоиз миқдори)
	давлат	иш берувчилар	ишчилар	
Италия	7,3	83,3	9,4	13,1
Бельгия	31,4	79,5	19,1	7,3
Германия	19,0	42,7	38,3	16,0
Нидерландия	6,3	42,5	51,2	9,3
Дания	80,0	11,0	9,0	22,0
Швейцария	21,2	0,02	78,7	17,7
Франция	81,0	12,5	6,5	16,0
Япония	88,0	5,5	6,5	7,2
Россия Федерацияси	37,5	62,5	-	5,1
Болгария	30,0	35,0	35,0	6,0
Грузия	48,2	52,8	-	3,0
Қозоғистон	68,7	32,3	-	2,0-5,0
Қирғизистон	65,0	35,0	-	2,0
Литва	Маълумот йўқ	10 фоиз	4 фоиз	Маълумот йўқ
Словакия	Маълумот йўқ	3 фоиз	6 фоиз	Маълумот йўқ
Молдова	40,4	47,2	12,4	3,5
Чехия	Маълумот йўқ	иш ҳақи фондининг 2/3 қисми	иш ҳақи фондининг 1/3 қисми	16 фоизгача
Польша	50,0	25,0	25,0	7 фоиз

Манбаа: тадқиқотлар асосида муаллиф ишланмаси.

(иш ҳақи фондининг 5,1 фоизи). Турли мамлакатларда мажбурий тиббий суғуртани молиялаштириш манбалари 1-жадвалда келтирилган.

Хорижий мамлакатлар тажрибасини таҳлил қилар эканмиз, шуни таъкидлаш жоизки, суғурта мукофоти миқдори иш ҳақи фондига нисбатан 7 фоиздан 18 фоизгача, мажбурий тиббий суғурта харажатларининг умумий соғлиқни сақлаш харажатларидаги улуши эса Франция, Нидерландия ва Люксембургда 74 фоизни ташкил этади, Германия ва Бельгияда 62 фоиз, Австрияда 48 фоиз. Умумий харажатларнинг бир қисми аҳолининг шахсий харажатлари эканлигини ҳисобга олган ҳолда (15-25 фоиз), бу кўрсаткичлар умумий мажбурий тиббий суғурта улушининг давлат харажатларидаги улуши 70-85 фоизга тўғри келади [5].

Соғлиқни сақлаш тизимини молиялаштириш механизмларини такомиллаштириш, тиббий суғурта тизимини самарали ривожлантириш жараёни соҳада тизимли ўзгаришлар, жумладан, тегишли концепциялар, стратегиялар, дастурларни ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш, давлат томонидан аҳолига бепул тиббий хизматлар ва дори воситалари ҳажми кафолатларини белгилаш, аҳоли манфаатлари ва янги жорий этиладиган тизимни қўллаб-қувватлаган ҳолда қонун ҳужжатларини ишлаб чиқишни талаб қилмоқда.

Соғлиқни сақлаш соҳасини молиялаштириш

манбалари ва самарадорлигини таҳлил қилишга оид услубий ёндашув кўрсаткичларни миқдорий ва сифат жиҳатидан баҳолаш билан асосланди, бу эса сифат кўрсаткичларини умумлаштириш имконини беради. Бу эса амалдаги соғлиқни сақлаш тизимининг самарасизлиги ва уни қўшимча молиявий ресурслар ҳисобидан молиялаштиришнинг бюджетдан ташқари манбаларини кенгайтириш мақсадга мувофиқлигини кўрсатади.

Мажбурий тиббий суғурта ва ихтиёрий тиббий суғуртани соғлиқни сақлаш соҳасини молиялаштириш тизимининг элементлари сифатида жорий этишнинг мақсадга мувофиқлиги мувозанатлаштирилган кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш асосланган.

Ижтимоий-иқтисодий омиллар ва тиббий суғурта бозорининг молиявий салоҳияти ўртасидаги боғлиқлик регрессия таҳлили асосида аниқланди, унинг натижалари суғурта мукофотлари ҳажмининг давлатнинг иқтисодий, демографик ва тиббий кўрсаткичларига чамбарчас боғлиқлигини кўрсатади. “Тиббий суғурта бозорининг молиявий салоҳияти” деганда тиббий суғурта субъектларининг эҳтиёжларини қондириш учун улардан самарали фойдаланиш учун тиббий суғурта бозорининг ишлаши ва ривожланишига йўналтирилиши мумкин бўлган молиявий ресурслар мажмуи тушунилиши керак.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг 2020 йил 29 декабрдаги Олий Мажлис палаталарига қилган Мурожаатномаси. <https://president.uz/uz/lists/view/4057>
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 7 декабрдаги ПФ-5590-сонли “Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича комплекс чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони. <https://www.lex.uz/docs/4096197>
3. Лисицын Ю.П. История медицины: учебник. - 2-е изд. / Ю.П. Лисицын. - М.: ГЭОТАРМедиа. - 2008. - 393 с.
4. Дем'янишин В.Г. Модель системи фінансування охорони здоров'я: концептуальні засади й альтернативи / В.Г. Дем'янишин, Т.Д. Сіташ // Фінанси України. – 2011. – №6. – С. 66.
5. Орлов А.М. Страхование дело в схемах – <http://схемо.рф/books/384-orlov-a-m-strahovoe-delo-v-shemah-2005-g.html>.
6. Холли Р. Польский рынок страхования в финансовой системе государства. – <https://forinsurer.com/public/05/03/02/1733>.

Ўзбекистонда чакана савдо корхоналарининг ривожланиш ҳолати ва динамикаси

Состояние и динамика развития предприятий розничной торговли в Узбекистане

Current situation and dynamics of development of retail enterprises in Uzbekistan

Йигитали ЎРИНОВ,
Бухоро муҳундислик-технология институти тадқиқотчиси.

Аннотация

Ушбу мақолада республикада чакана савдо корхоналарининг ривожланиш ҳолати ва динамикаси, савдо корхоналари товар айланмасининг барқарор ривожланиш тенденциялари, чакана савдо фаолиятида бажариладиган вазифалар, чакана савдо соҳасида рақобат курашини амалга ошириш йўналишлари ҳамда чакана савдонинг асосий кўрсаткичлари тадқиқ қилинган.

В данной статье рассмотрены состояние и динамика развития предприятий розничной торговли в республике, тенденции устойчивого развития товарооборота предприятий торговли, задачи, стоящие перед розничной торговой деятельностью, направления реализации конкуренции в сфере розничной торговли, изучены основные показатели розничной торговли.

The article discusses the state and dynamics of the development of retail enterprises in the republic, the trends of the sustainable development of trade enterprises' turnover, the tasks facing retail enterprises, the directions for implementing competition in the retail trade, also it studies the main indicators of retail trade.

Ҳозирги вақтда иқтисодиёти ривожланган давлатларда, хусусан, АҚШ иқтисодиётида жами иш ўринларининг 80,0 фоизи хизмат кўрсатиш соҳаси тармоқлари ҳиссасига тўғри келади. Ушбу соҳада фаолият юритаётган ходимларнинг 85,0 фоизи юқори билим ва малакага эга мутахассислар ҳисобланади. Шунга ўхшаш тенденцияларни бошқа иқтисодиёти етакчи бўлган давлатларда ҳам кўриш мумкин. Масалан, Буюк Британия саноатида иш билан банд бўлганлар 14,0 фоизни, Японияда 18,0 фоизни, Италия ва Германияда 20,0 фоизни ташкил этади. “Economist” журналарида келтирилган маълумотларга кўра, АҚШ саноат ишлаб чиқаришида банд бўлганлар сони умумий меҳнатга лаёқатли аҳолининг 10,0 фоизини ташкил этади. Уларнинг деярли ярми бевосита ишлаб чиқаришда банд бўлмасдан хизмат кўрсатиш билан боғлиқ фаолият билан (дизайн, товарларни тарқатиш, молиявий режалаштириш, маркетинг ва ҳ.к.) шуғулланишади¹.

Иқтисодиётнинг трансформациялашиши шароитида хизмат кўрсатиш соҳаси тармоқларининг ривожланиши иқтисодий нуқтаи назарда ишлаб чиқариш соҳасига нисбатан самарали ва тезроқ натижасини олиши билан аҳамиятли ҳисобланади. Шу билан бирга, хизмат кўрсатиш соҳасида дастлабки фаолиятни ташкил этиш камроқ сармояни зарурат этган ҳолда,

Иқтисодиётнинг трансформациялашиши шароитида хизмат кўрсатиш соҳаси тармоқларининг ривожланиши иқтисодий нуқтаи назарда ишлаб чиқариш соҳасига нисбатан самарали ва тезроқ натижасини олиши билан аҳамиятли ҳисобланади. Шу билан бирга, хизмат кўрсатиш соҳасида дастлабки фаолиятни ташкил этиш камроқ сармояни зарурат этган ҳолда,

Калит сўзлар: хизмат кўрсатиш, чакана савдо жараёни, чакана савдо хизматлари, савдо тармоғи, истеъмолчилар, чакана савдо ходимлари.

¹ О сокращении занятости в мировой промышленности // БИКИ. 2015. № 138 (8934), - С. 4.

молиявий маблағларнинг айланиш тезлиги юқорилиги билан ажралиб туради.

Бугунги кунда чакана савдо соҳаси мамлакатимиз иқтисодиётининг жадал суръатлар билан ривожланаётган тармоқларидан бири ҳисобланади. Ҳозирги кунда кўплаб савдо корхоналари товар айланмаси барқарор ривожланиш тенденциясига эга бўлмоқда ва алоҳида йирик чакана савдо корхоналарининг айланмаси нуфузли саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш ҳажмларига солиштириладиган бўлди. Чакана савдо тармоғи таъминот занжири бўйлаб бошқа тармоқларга, шу жумладан, харидорлар, дистрибьюторлар ва ишлаб чиқарувчилар билан тобора кучайиб бормоқда.

Чакана савдо қўйидаги вазибаларни бажаради:

- улгуржи сотувчилардан товарларни сотиб олади ва уларни харидорларга ўзгармаган ҳолда ёки чакана савдо учун одатий бўлган қайта ишлашдан кейин сотиш учун таклиф қилади;

- харидорлар талабларини қондириш учун товарлар ассортиментини ва хизматлар рўйхатини шакллантиради;

- товарларга буюртма пункти орқали буюртмаларни қабул қилиш учун очиқ савдо стендларида намуналарни намойиш этади;

- буюртма қилинган товарларни каталог, намуналар, намуналар бўйича ёки бошқа таклифлар (почта

буюртмаси) бўйича тақсимлашни амалга оширади;

- товарларни уйга етказиб бериш асосида савдони ташкил қилади.

- одатда уйга етказиб бериш савдоси сотувчи ўз товарларини ўз омборлари жойлашган жойдан ташқарида таклиф қилади;

- сотувчи ўз товарларини чакана сотиш мақсадида уйма-уй юриб савдо фаолиятини ташкил қилади;

- кўча савдосини ташкил қилади – савдогар муайян вақтда аҳолига мева, сабзавот, ичимликлар, тухум, тузланган бодринг кабиларни сотиш мақсадида турар-жой ҳудудида фаолиятини амалга оширади;

- майда чакана савдони амалга оширади – сотувчилар ўз товарларини тирбандлик кўп бўлган майдонлар ва кўчаларда ёки махсус тадбирлар ўтказиладиган жойларда ўрнатилган жавонларда таклиф қиладилар.

Республикаимиз ҳудудларида чакана товар савдо айланмаси ҳажми бўйича таҳлилий маълумотларга назар солсак, жами 2021 йилда 249493,3 млрд. сўмни ташкил қилган бўлса, бу кўрсаткич 2017 йилга нисбатан 2,4 мартага ошган. Республикаимиз ҳудудларида чакана товар савдо айланмаси ҳажми деярли икки мартадан ортиқ, уч мартага яқин ўсиш динамикасига эга бўлган. Ҳудудлар кесимида чакана товар савдо айланмаси ҳажми бўйича Тошкент шаҳрининг улуши юқори салмоққа эга бўлиб, 2017 йилда Тошкент шаҳрининг улу-

1-жадвал.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудларида чакана товар савдо айланмаси ҳажми² (млрд. сўм)

Ҳудудлар	Йиллар					2017-2021 й.й.да ўсиш, фониз
	2017	2018	2019	2020	2021	
Қорақалпоғистон Республикаси	3527,8	4496,8	5705,8	6861,8	8266,2	2,3 марта
вилоятлар:						
Андижон	8124,9	10367,9	12816,5	14810,1	17715,9	2,2 марта
Бухоро	6578,5	8375,1	10309,2	12072,8	14378,9	2,7 марта
Жиззах	3442,8	4373,4	6058,0	7223,3	9130,6	2,3 марта
Қашқадарё	7187,3	8818,5	10665,7	13523,9	16320,5	2,2 марта
Навоий	4348,5	5436,3	6778,6	7922,8	9521,4	2,4 марта
Наманган	6334,2	7829,0	10002,8	12233,8	15191,6	2,3 марта
Самарқанд	8973,5	11123,1	13783,6	16816,8	21004,2	2,1 марта
Сурхондарё	7149,0	8846,2	10728,0	12545,8	15090,1	2,2 марта
Сирдарё	1836,8	2295,5	3127,2	3584,0	4051,5	2,4 марта
Тошкент	11149,5	14101,0	17538,4	20808,1	26859,8	2,2 марта
Фарғона	9020,4	11277,6	13807,1	16414,8	19869,2	2,7 марта
Хоразм	3948,5	5269,2	6915,5	8589,2	10659,0	2,6 марта
Тошкент ш.	23608,2	30585,5	37858,1	46111,6	61434,4	2,2 марта
Республика бўйича	105229,9	133195,2	166094,4	199518,8	249493,3	2,4 марта

² Манба: муаллиф томонидан Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

ши жамига нисбатан 22,4 фоизни ва 2021 йилда 24,6 фоизни ташкил қилган (1-жадвал).

Шу ўринда таъкидлаш керакки, республикамиз ҳудудларида чакана товар савдо айланмасининг ўсиш суръатига назар солсак, республикамиз миқёсида 2017 йилда ўтган йилга нисбатан чакана товар савдо айланмаси 101,9 фоизга ошган бўлса, 2021 йилда 12,0 фоизга ўсган (2-жадвал).

Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, чакана савдо соҳасида рақобат кураши турли хил йўналишларда олиб орилади. Биз, ушбу йўналишлардан уч турини ажратдик:

1. Харидорларга хизмат кўрсатиш шакллари ўртасида (масалан, илғор ўз-ўзига хизмат кўрсатиш савдо дўконлари ва эскирган шаклдаги озиқ-овқат дўконлари).

2. Ишлаб чиқарувчилар ва сотувчилар ўртасида (ишлаб чиқарувчининг бренди остида ўзларининг чакана савдо дўконларининг ишлаб чиқариш корхоналарида пайдо бўлиши).

3. Янги бозорларда (Масалан, Америка ва Хитой компаниялари Европа бозорида ўзларини намоён қилишга интилади, Ғарбий Европа компаниялари Марказий ва Шарқий Европа бозорларини эгаллашга ҳаракат қиладилар).

Ҳозирги кунда МДХ давлатларида чакана савдо-

нинг асосий тенденцияларидан бири супермаркетлар, гипермаркетлар, дисконтлар ривожланиши ҳисобланади. Дисконтлар тармоғи барча мамлакатларда энг ривожланган бўлиб, деярли 100 фоиз га етади.

Бугунги кунда чакана савдодаги трансформацион жараёнлар яқин истиқболда қуйидаги ҳолатларни намоён қилиш имконини беради:

– марказлаштирилган омборларга эга йирик савдо мажмуалари ҳар бир чакана савдо корхонасида компьютер тизимлари ва марказий омбордан товарларни барча савдо дўконларига етказиб бериш бўйича сўровларни автоматик узатиш воситалари орқали амалга ошириш имконияти;

– ҳар бир чакана дўкони фаолияти тўғрисида тўлиқ статистик маълумотлар мавжуд бўлади – савдо ҳажми ва чакана савдо майдонининг 1 м² учун фойда ҳажми; чакана савдо майдончасида харидорлар учун энг қулай жойларда савдо ҳажми ва фойданинг шаклланиши;

– ҳар бир маҳсулот турини реклама қилиш компанияси натижасида сотиш ҳажмининг ошиши, шунингдек маҳсулот гуруҳлари ва дўконнинг алоҳида бўлимлари бўйича шунга ўхшаш маълумотлар; чакана савдо дўконларида тез ўзгарувчан товарлар ассортиментини жойлаштириш янада оптималлашади, иссиқ товарлар учун максимал чакана савдо майдони таъминланади,

2-жадвал.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудларида чакана товар савдо айланмасининг ўсиш суръати³ (ўтган йилга нисбатан фоизда)

Ҳудудлар	Йиллар				
	2017	2018	2019	2020	2021
Қорақалпоғистон Республикаси	101,8	107,2	112,2	106,4	108,8
вилоятлар:	101,8	106,5	108,6	102,3	107,9
Андижон	100,3	108,2	107,7	102,6	107,6
Бухоро	100,2	107,9	118,8	105,2	108,8
Жиззах	100,1	103,2	105,7	110,8	108,5
Қашқадарё	100,2	105,9	109,7	105,2	108,2
Навоий	102,9	104,6	110,6	108,4	111,8
Наманган	100,7	105,0	108,1	109,0	111,7
Самарқанд	100,3	103,8	110,5	103,9	108,5
Сурхондарё	101,0	104,5	110,4	100,4	110,8
Сирдарё	103,0	106,6	107,2	104,7	114,9
Тошкент	101,0	105,9	106,7	104,4	108,9
Фарғона	100,7	110,7	114,5	109,7	111,0
Хоразм	104,4	108,5	109,2	104,6	117,2
Тошкент ш.	101,8	107,2	112,2	106,4	108,8
Республика бўйича	101,9	106,5	109,1	105,7	112,0

³ Манба: муаллиф томонидан Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

бунинг натижасида тарқатиш харажатлари камаяди;

- чакана савдо дўконлари сони камаяди ва шу билан бирга уларнинг ўзаро бирлашиши юзага келади;

- бошқарув функцияларини фақат юқори профессионал маркетинг муҳитида ишлаб чиқарувчи фирмаларнинг юқори малакали вакиллари билан ишлайдиган юқори малакали менежерлар бажаради;

- кооператив асосида бошқариладиган етарлича йирик кафелар пайдо бўлади;

- автоматлаштирилган штрих кодини ўқиш тизими ва тўғридан-тўғри рентабелликни таҳлил қилиш тизими ҳамма жойда бўлади.

Маълумки, харидор ўз эҳтиёжларини қондириш учун мўлжалланган маҳсулотни харид қилмасдан туриб, чакана савдо хизматини тўлиқ якунига етган деб ҳисоблаш мумкин эмас, яъни, чакана савдо хизматлари маҳсулот (товар) билан хизмат кўрсатишдир.

Чакана сотувчиларнинг мақсади – товарни харидорларга якуний истеъмол қилиш учун сотиш орқали муайян фойда олишдан иборатдир, харидорларнинг мақсади эса эҳтиёжга мос бўлган товар сотиб олиш ҳисобланади. Шу билан бирга, харидор маҳсулотнинг ўзи сифатини ҳам, сотиб олиш жараёни билан боғлиқ бошқа жиҳатларни ҳам, жумладан, савдо жараёнини ташкил этиш сифатини ва сотиб олиш вақтида хизмат кўрсатиш сифатини баҳолайди.

Чакана савдо хизматлари сотувчи ва харидор ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг юқори даражаси билан тавсифланади. Бунда сотувчининг нафақат харидга хизмат кўрсатиш жараёнида, балки, харидор билан тўғридан-тўғри алоқа қилишдан олдин харидорнинг эҳтиёжларини қондиришга қаратилган фаолиятини (товарларни керакли миқдорда, тегишли сифат билан таъминлаш, сотиш майдонида қулай шароитлар яратиш) ҳам ўз ичига олади.

3-жадвал маълумотларига эътибор қаратсак, Ўзбекистон Республикасида чакана савдонинг асосий кўрсаткичлари бўйича 2021 йилда 2017 йилга нисбатан чакана савдо товар айланмаси, овқатланиш ташкилотларини қўшган ҳолда, барча савдо тармоқларида сотиш ҳажми 2,4 мартага ортган бўлса, шундан шаҳарларда 2,3 марта, қишлоқ жойларида 2,7 мартага ошган. Бунда 2021 йилда жами савдонинг 75,4 фоизи шаҳарларга, олган 24,6 фоизи қишлоқлар ҳиссасига тўғри келган. Республика бўйича чакана савдо тармоқларида товар захиралари (йил охирига, консигнация товарларини қўшган ҳолда) ҳажми кейинги беш йил мобайнида 5,8 мартага ошган. Шунингдек, товар айланмаси ҳажми 114,3 фоизга ўсган ҳолда, чакана савдо

объектлари сони 147,2 фоизни ташкил қилган. Ҳар 10000 аҳолига тўғри келадиган чакана савдо объектлари сони 34 тадан 48 тагача ошган. Овқатланиш ташкилотлари (йил охирига) сони 2017 йилдаги 12800 тадан 2021 йилда 16100 тага кўпайган.

Чакана савдо тармоғининг доимий ривожланиши ва янгиланиши, унинг тузимасининг такомиллаштирилиши савдо корхоналарини оқилона жойлаштиришни тақозо қилади. Улар капитал қўйилмаларнинг юқори самарадорлигини таъминлаган ҳолда аҳолига имкон қадар яқинроқ жойлаштирилиши керак.

Хулоса

1. Чакана савдо фаолияти сотувчининг даромад олиш бўйича манфаатлари ва харидорнинг юқори сифатли товарлар ва хизматларга бўлган эҳтиёжларини бирлаштиради. Айнан чакана савдо фаолияти орқали маҳаллий ишлаб чиқарувчилар ишлаб чиқаришни максимал даражада жамият талабларини ҳисобга олишга йўналтиради. Чакана савдо фаолияти шахсий танлов назариясига асосланади, бу эса истеъмолчининг устувор эканлиги тамойилига асосланади ва жамият ҳаёт сифатининг ижтимоий ифодаси сифатида намоён бўлади.

2. Ҳозирги вақтда чакана савдодаги трансформацион жараёнларни яқин истиқболда ривожланиши қуйидаги тадбирларни амалга оширишни зарурат этади:

- рақамли технологиялар асосида марказлаштирилган омборларга эга йирик савдо мажмуалари ҳар бир чакана савдо корхонасида компьютер тизимлари ва марказий омбордан товарларни барча савдо дўконларига етказиб бериш бўйича сўровларни автоматик узатиш воситалари орқали амалга ошириш имкониятини шакллантириш;

- ҳар бир маҳсулот турини реклама қилиш компанияси натижасида сотиш ҳажмининг ошиши, шунингдек, маҳсулот гуруҳлари ва дўконнинг алоҳида бўлимлари бўйича шунга ўхшаш маълумотлар базасини шакллантириш;

- чакана савдо дўконларида тез ўзгарувчан товарлар ассортиментини жойлаштиришни оптималлаштириш асосида товарларни тарқатиш харажатларини камайтириш;

- бошқарув функцияларини фақат юқори профессионал маркетинг муҳитида ишлаб чиқарувчи фирмаларнинг юқори малакали вакиллари билан ишлайдиган юқори малакали менежерлар билан таъминлаш;

- автоматлаштирилган штрих кодини ўқиш тизими ва тўғридан-тўғри рентабелликни таҳлил қилиш тизимини яратиш.

Ўзбекистон Республикасида чакана савдонинг асосий кўрсаткичлари⁴

Кўрсаткичлар	Йиллар					2017-2021 й.й.да ўсиш, фоиз
	2017	2018	2019	2020	2021	
Чакана савдо товар айланмаси, овқатланиш ташкилотларини қўшган ҳолда, барча савдо тармоқларида сотиш ҳажми, млрд.сўм	105229,9	133195,2	166094,4	199518,8	249493,3	2,4 марта
Шаҳарларда	82747,4	107506,1	125066,8	152706,2	188120,0	2,3 марта
Қишлоқ жойларда	22482,5	25689,0	41027,7	46812,6	61373,3	2,7 марта
Чакана савдо товар айланмаси умумий ҳажмидан, млрд.сўм: озиқ-овқат товарлари	48396,0	57021,2	68811,8	80093,0	102292,2	2,1 марта
ноозиқ-овқат товарлари	56833,8	76174,0	97282,7	119425,8	147201,1	2,6 марта
Аҳоли жон бошига чакана савдо товар айланмаси, минг сўм	3249,0	4041,6	4946,2	5828,4	7145,7	2,2 марта
Чакана савдо тармоқларида товар захиралари (йил охирига, консигнация товарларини қўшган ҳолда) жами, млрд. сўм	2338,7	3476,5	5416,1	9031,5	13628,3	5,8 марта
Товар айланмаси кунларида	28,0	26,0	28,0	35,0	32,0	114,3
Чакана савдо объеклари (йил охирига) жами, минг	119,2	132,9	151,8	169,4	175,5	147,2
10000 аҳолига	34,0	37,0	43,0	48,0	48	141,2
Овқатланиш ташкилотлари (йил охирига) жами, минг	12,8	13,3	16,0	15,6	16,1	125,8

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдукаримов Б.А. Ички савдо иқтисодиёти фанидан маърузалар матни I қисм. Самарқанд. СИСИ, 2007-Б 128.
2. Дзахмишева И.Ш. Методика отценки конкурентоспособности услуг в розничной торговой сети / И. Ш. Дзахмишева // Маркетинг в России и за рубежом. - 2004.-№3.-С. 93-108.
3. К. Хаксевер, Б. Рендер, Р. Рассел, Р. Мердик. Управление и организация в сфере услуг, 2-е изд. / Пер. с англ. Под ред. В. В. Кулибановой. - СПб: Питер, 2002. – 752 с.: ил. - (Серия «Теория и практика менеджмента»).
4. Маркетинг. в отраслях и сферах деятельности / под ред. В. А. Алексунина. - М.: Маркетинг, 2001. - 516 с.
5. Маркова В.Д. Маркетинг в отраслях и сферах деятельности: учебник / В.Д. Маркова. – М., 2001. – 516 с.
6. О сокращении занятости в мировой промышленности // БИКИ. 2015. № 138 (8934). - С. 4.
7. Семин О.А. Сервис в торговле. Маркетинг и управление качеством торговых услуг: учеб. пособие. В 3 кн. Кн. 1 / О.А. Семин, В.А. Сайдашева, В.В. Панюкова. - 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Дело и сервис, 2006. – 216 с.
8. Экономика предприятий торговли и общественного питания: учеб. пособие / под ред. Т.И. Николаевой, Н.Р. Егоровой. – 2-е изд. – М.: КноРус, 2008. – 400 с.

⁴ Манба: муаллиф томонидан Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

УЎТ: 334.716:001.76

Янги Ўзбекистон шароитида саноат корхоналари инновацион
фаолиятини ривожлантириш ва ташкил қилишнинг илмий-
назарий асослари
Научно-теоретические основы разработки и организации
инновационной деятельности промышленных предприятий
в условиях нового Узбекистана
Scientific and theoretical bases of development and organization
of innovative activities of industrial enterprises in the conditions of
new Uzbekistan

Жонибек РАХМОНҚУЛОВ,
ТДТУ мустақил изланувчиси (PhD), докторант.

Аннотация

Мақолада, мамлакатда инновацион фаолиятни ривожлантириш, меҳнат бозорида юзага келадиган ўзгаришлар инновация тизимини шакллантириш ва ривожлантиришга таъсир қилувчи сабаб ва омиллар, муаммо ва ечимлар ўрганилган, таҳлил қилинган ҳамда баён этилган.

В статье исследуются, анализируются и описываются причины и факторы, влияющие на развитие инновационной деятельности в стране, изменения, происходящие на рынке труда, формирование и развитие инновационной системы, проблемы и пути их решения.

In the article, the reasons and factors affecting the development of innovative activity in the country, the changes occurring in the labor market, the formation and development of the innovation system, problems and solutions are studied, analyzed and described.

Кириш

Жаҳон саноатининг ҳозирги ривожланиши давлатлар иқтисодийотининг тизимли интеграцияси, капиталнинг халқаро концентрацияси, жаҳон бозорининг ва компаниялар хўжалик фаолиятининг глобаллашуви билан тавсифланади. Бунинг муҳим омили илмий-техник тараққиёт ва ишлаб чиқаришнинг асосий интеллектуаллашуви ҳисобланади. АҚШ, Япония ва Европа Иттифоқи мамлакатларининг иқтисодий ва технологик устунилиги фан ютуқлари ва юқори технологияларга асосланган тармоқларга эғалигида намён бўлади ва бу – давлатларнинг жаҳонда сиёсий

ҳукмронлигини таъминлайди. Инновация соҳаси фаолиятининг муҳимлиги ва ўта муҳим аҳамиятини англаган ҳолда, бу давлатлар ҳукуматлари давлат қўллаб-қувватлаши ва махсус давлат дастурлари орқали зудлик билан инновация сиёсатига ўтдилар.

Мақоланинг долзарблиги. Бугунги кунда саноат корхоналарида амалга ошириладиган инновацион фаолиятини ривожлантириш ва ташкил қилиш борасида олиб бориладиган илмий изланишлар ва тадқиқотларга алоҳида устувор вазифа сифатида эътибор қаратилмоқда. Бу борада саноат тармоқларида ишлаб чиқариш технологияларини мо-

Калит сўзлар: инновация, инновация иқтисодийоти, инновацион модел, миллий инновация тизими, инновация фаолияти, технологик тараққиёт, самарали бошқарув.

дернизациялаш ва инновацион технологияларни қўллаб-қувватлаш ҳамда улардан самарали фойдаланиш инновацион маҳсулотлар жамланмасини мақсадли ривожлантириш юзасидан амалга оширилаётган тадқиқотлар муҳим ўрин тутмоқда.

Мақоланинг мақсади. Ўзбекистон саноат иқтисодиётининг ривожланишига турли иқтисодий ислохотлар билан биргаликда инновацион технологияларнинг ўрни қанчалик муҳимлигини юртимиздаги ислохотлар орқали намоён этиб бериш.

– юртимизда инновацион фаолиятни ривожлантириш ҳамда саноат соҳасида олиб борилаётган ҳуқуқий тарғиботларни ўрганиш;

– саноат корхоналарининг ривожланишида замонавий технологияларнинг ўрнини ўрганиш;

– юртимиздаги ислохотларни рақамларда таҳлил қилиш;

– ҳулоса ва таклифларни намоён қилиш.

Тадқиқотнинг асосий натижалари

Замонавий шароитда турли мамлакатлар ҳукуматлари илмий тадқиқотлар ва инвестицион қўйилмаларга катта миқдорда қизиқиш билдирмоқда. Республика иқтисодиётига тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилиш фаолияти самарадорлигини ошириш, хорижий инвесторларни мамлакатимиз имкониятлари ва салоҳияти тўғрисида хабардор қилиш, хорижий инвестицияларни жалб этиш ва ўзлаштириш соҳасида давлат ва хўжалик бошқаруви органлари, маҳаллий ижро ҳокимияти органлари фаолиятини мувофиқлаштиришни яхшилаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги ПҚ-4300-сонли “Республика иқтисодиётига тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилиш механизмларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори қабул қилинди. Ушбу қарорга асосан қуйидаги йўналишларда Давлат дастури белгилаб олинди: 2020 йил 24 июлида қабул қилинган 630-сонли Ўзбекистон Республикасининг Инновацион фаолият тўғрисидаги Қонунида “инновацияга фуқаролик муомаласига киритилган ёки шахсий эҳтиёжлар учун фойдаланиладиган, қўлланилиши амалиётда катта ижтимоий-иқтисодий самарага эришишни таъминлайдиган янги ишланма” сифатида таъриф берса, “инновацион фаолият – янги ишланмаларни ташкил этиш, шунингдек, ишлаб чиқариш соҳасида уларнинг ўтказилиши ва амалга оширилишини таъминлаш бўйича фаолият”

деб таърифланади¹. Мамлакатимиз саноат корхоналарида инновацион бошқарув самарадорлигини оширишда корхонанинг стратегик ривожланиш мақсадларида инновацион фаолиятга оид ривожланиш йўналишларини шакллантириш, инновацияларни амалиётга табиқ этиш бўйича тегишли чора-тадбирларни ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ. Бунда инновацион бошқарув мақсадлари дарахтини шакллантиришда юқорида таклиф этилган усулдан фойдаланиш юқори самарадорликка эришиш билан бир қаторда, корхона инновацион ривожланишининг барқарорлигини таъминлаш учун замин яратади.

Инновация фаолиятини амалга ошириш механизмнинг ўзига хос хусусиятлари инвестицияга бўлган талаб ва таклифнинг шаклланишида, бозорнинг тавсифида намоён бўлади.

Ҳозирги вақтда инновация соҳасидаги жаҳон тажрибаси, муваффиқиятли равишда Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг турли тармоқларида татбиқ этилмоқда ва у мамлакат салоҳиятининг тизимли ҳолда ривожланишининг кафолати ҳисобланади. Шу билан бирга республика олимлари томонидан, янги соҳа бўлган инновацион менежментнинг илмий асослари ишлаб чиқилмоқда ва саноат, ишлаб чиқариш ҳамда миллий иқтисодиётимиз хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда турли тармоқларга жорий этилмоқда. Ушбу ишланмалар бошқариш тизимининг сифатини кўтаради, тубдан янги маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва бозорни сифатли товарлар билан тўйинтиришга хизмат қилади.

Инновацион фаолият муаммолари тадқиқотларда турлича изоҳланишига қарамадан, рақобатли бозор муҳитида амал қиладиган компанияни ривожлантиришнинг мақсади ва стратегияси шаклланаётган жараёнда, инновацион фаолиятни ташкил этиш ва уни салоҳиятидан самарали фойдаланиш билан боғлиқ бўлган муаммолар тўплами етарлича ўрганилмаган.

Инновацион жараён корхона фаолиятининг барча соҳаларидаги ишларни, ҳар бир бўғимдаги рентабелликни назорат қилиш асосида балансли ҳолда такомиллаштиришдир. Барча янгилик киритиш корхона ишининг ҳар томонлама тизимли, комплекс таҳлил қилиш асосида олиб борилади, муҳими олинган натижаларни эришилган натижаларга эмас, балки шу вақтдаги бозорнинг имконияти (ҳажми)га таққосланади. Бундай таҳлилдан мақсад корхонанинг бозор имкониятлари-

¹ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.07.2020 й., 03/20/630/1101-сон

дан ҳар бир даврда қай даражада фойдаланганлигини аниқлашдир.

Хулоса ва таклифлар

Ўтказилган таҳлил шуни кўрсатдики, Мамлакатимизнинг инновацион фаолиятини жадал ўсиши ва ривожланиши учун қуйидаги таклифларни тақдим этамиз:

- саноат корхоналарида маҳсулот таннаرخини пасайтириш имконини берувчи саноат инновацион технологияларни аямасдан ишлаб чиқариш жараёнига тўғридан тўғри жалб қилиш;
- маҳаллий ҳамда жаҳон саноат бозорини забт

этишга ёрдам берадиган янги инновацион лойиҳаларни муаллиф билан ҳамкорликда ички саноат корхоналарига тўхтовсиз равишда қўллаш ҳамда натижаларни очиқ мулоқот асосида эълон қилиш, мукофотлаш тизимини жорий этиш;

- сўнгги инновацион янгиликларни кичик ёки катта лойиҳа бўлишидан қатъий назар чуқурроқ ўрганиш;

- хорижий ҳамкорлик алоқаларини шакллантириб, инновацион янги лойиҳалар асосида амалга оширилган ишлар ҳамда маҳсулотларни сотиш бозорини яратиш зарур.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 12, 2014 No. PP-2126
2. Maxkamova M.A. Development of innovative entrepreneurship in the village. Access to science and technology APK. №7 2002, Moscow. S.37-40. 3. Maxkamova M.A. Theory of innovative management. Monograph. T.: «Science and technology», 2020.
4. <https://stat.uz/uz/2-uncategorised/S221-o-zbekiston-aholisi>
5. stat.uz

Яшаш жой ва умумий овқатланиш хизматларининг тармоқлараро ривожланиш салоҳиятини баҳолаш (Қашқадарё вилояти мисолида)

Оценка потенциала межотраслевого развития услуг размещения и питания (на примере Кашкадарьинской области) Assessing additional intersectoral distribution of accommodation and catering services (on the example of Kashkadarya region)

Абдиҳаким РАҲИМОВ,
Қарши муҳандислик-иқтисодий институти,
мустақил изланувчиси.

Аннотация

Мақолада минтақада яшаш жой ва умумий овқатланиш хизматларининг ривожланиш шароитида яшаш жой ва умумий овқатланиш тармоғига янги усулларни, инновацион технологияларни киритиш, мавжуд ҳудудий иқтисодий салоҳиятдан оптимал фойдаланиш асосида ривожланишнинг устувор йўналишларини аниқлашда эконометрик тадқиқотларга устуворлик берилмоқда. Минтақада яшаш жой ва умумий овқатланиш хизматларининг тармоқлараро ривожланиш салоҳияти кўрсаткичи асосий натижавий кўрсаткичларининг нисбийлик даражасига боғлиқ бўлиб, уларнинг икки қутбли меъзон бўйича қуйидаги моделларини фарқлаймиз.

В статье в контексте развития сферы услуг размещения и питания в регионе приоритет отдается эконометрическим исследованиям в определении приоритетных направлений развития на основе внедрения новых методов и инновационных технологий сети размещения и питания, оптимально использующих существующий региональный экономический потенциал. Показатель межотраслевого потенциала развития услуг размещения и питания в регионе основан на относительном уровне KRI, и мы характеризуем следующие модели по биполярным критериям.

In the article, in the context of the development of accommodation and catering services in the region, priority is given to econometric studies in determining priority development trends based on the introduction of new methods and innovative technologies for the accommodation and catering network, optimally using the existing regional economic potential. The index of intersectoral development potential of accommodation and catering services in the region is based on the relative level of KRIs, and we characterize the following models according to bipolar criteria.

Кириш. Жаҳонда яшаш жой ва умумий овқатланиш хизматларининг барқарор ривожини, ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини таъминлаш, ривожлантириш ва бошқарувни ташкил қилишда эконометрик усуллардан фойдаланган

ҳолда оптимал ечимларга эга бўлиш, соҳанинг истиқболдаги прогноз кўрсаткичларини ишлаб чиқиш асосида аҳолининг озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш, бандлик даражасини ошириш, туризмни рағбатлантиришга доир илмий тадқиқот

Калит сўзлар: эконометрик модел, ривожланиш салоҳияти кўрсаткичи, минимумлик индекси, яшаш жой ва умумий овқатланиш хизматлари, ахборот ва алоқа соҳасидаги хизматлар, молия хизматлари, максимумлик индекси, меҳмонхона объектлари.

ишларига алоҳида аҳамият берилмоқда. Иқтисодиёт тармоқларини рақамлаштириш тамойилига таянган бугунги инновацион ривожлантириш шароитида яшаш жой ва умумий овқатланиш тармоғига янги усулларни, инновацион технологияларни киритиш, мавжуд ҳудудий иқтисодий салоҳиятдан оптимал фойдаланиш асосида ривожланишнинг устувор йўналишларини аниқлашда эконометрик тадқиқотларга устуворлик берилмоқда.

Минтақада яшаш жой ва умумий овқатланиш хизматларининг тармоқлараро ривожланиш салоҳияти кўрсаткичи асосий натижавий кўрсаткичларининг нисбийлик даражасига боғлиқ бўлиб, уларнинг икки қутбли меъзон бўйича қуйидаги моделларини фарқлаймиз:

1) Нисбийлик даражаларининг минималлаштириш хусусиятига кўра аҳамиятли бўлган тармоқлараро ривожланиш салоҳияти кўрсаткичининг минимумлик индекси – $RSK_t^{\min} = \min(4, 14, 1)$. Бу ерда минтақада яшаш жой ва умумий овқатланиш хизмат кўрсатиш тармоғи учун тармоқлараро ривожланиш салоҳияти кўрсаткичининг минимумлик индексини ҳисоблаш формуласи қуйидагича аниқланади:

$$RSK_t^{\min} = \sum_{j=1}^4 \frac{A_j}{\sum_{i=1}^{14} A_i} \quad (1)$$

Бу ерда j индекси 1 дан 4 гача қийматлар қабул қилиб, бу қийматланиш тўртта асосий компонентларнинг сонидир. Булар: минтақада хизмат кўрсатиш тармоғининг фаолиятини ташкил этиш бўйича ўртача харажатлари, минтақада тармоқларнинг энергетика истеъмол сарфи, минтақада ишлаб чиқариш фаолиятидаги импорт маҳсулотлари ҳажми, минтақада ўртача хизмат кўрсатиш нархи.

2) Нисбийлик даражаларининг максималлаштириш хусусиятига кўра аҳамиятли бўлган тармоқлараро ривожланиш салоҳияти кўрсаткичининг максимумлик индекси – $RSK_t^{\max} = \max(6, 14, 1)$. Бу ерда минтақада яшаш жой ва умумий овқатланиш хизмат кўрсатиш тармоғи учун тармоқлараро ривожланиш салоҳияти кўрсаткичининг максимумлик индексини ҳисоблаш формуласи қуйидагича аниқланади:

$$RSK_t^{\max} = \sum_{j=1}^6 \frac{B_j}{\sum_{i=1}^{14} B_i} \quad (2)$$

Бу ерда j индекси 1 дан 6 гача қийматлар қабул қилиб, бу қийматланиш олти асосий компонент-

ларнинг сонидир. Булар: минтақада хизмат кўрсатиш тармоғининг хизматлари ҳажми, минтақада тармоқда яратилган янги иш ўринлари сони, минтақада хизмат кўрсатиш тармоғидаги бандлар сони, минтақада хизматлар тармоғида фаолият юритувчиларнинг ўртача иш ҳақи миқдори, минтақада аҳоли жон бошига хизматлар ҳажми, минтақада хизматлар тармоғида капиталга ўзлаштирилган инвестициялар миқдори. Шунингдек, ҳар

иккала моделда U_1^j – минтақада яшаш жой ва умумий овқатланиш хизматида j -компонент миқдори, $U_2^j, U_3^j, \dots, U_{14}^j$ – минтақанинг бошқа турдаги барча хизмат кўрсатиш тармоқларидаги j -компонент миқдори, бу ерда $U=A, B$, ҳамда $RSK_t^{\min(\max)}$ – тармоқлараро ривожланиш салоҳияти кўрсаткичининг минимумлик (максимумлик) индекси.

(1) модел компонентларини ҳисоблаш учун маълумотларни келтиришда қуйидаги белгилашларни фарқлаймиз:

1-минтақада яшаш жой ва умумий овқатланиш хизмати фаолиятини ташкил этиш харажатларининг ўртача қиймати (млн. сўм);

2-минтақада жами хизматлар фаолиятини ташкил этиш харажатлари ўртача қийматларининг йиғиндиси (млн. сўм);

3-минтақада яшаш жой ва умумий овқатланиш хизматида энергетика истеъмоли сарфи (млн. сўм);

4-минтақада жами хизматлар фаолиятида энергетика истеъмоли сарфи (млн. сўм);

5-минтақада яшаш жой ва умумий овқатланиш хизматида импорт маҳсулотлар ҳажми (млн. сўм);

6-минтақада жами хизматлар фаолиятида импорт маҳсулотлар ҳажми (млн. сўм);

7-минтақада яшаш жой ва умумий овқатланиш хизматида бир кишига ўртача хизматлар нархи (минг. сўм);

8-минтақада жами хизматларда бир кишига ўртача хизматлар нархининг йиғиндиси (минг. сўм).

1-жадвалда келтирилган миқдорий катталиклар 4 та асосий компонентларнинг яшаш жой ва умумий овқатланиш ҳамда барча хизмат тармоқлари бўйича нисбий қийматларини ҳисоблаш имконини беради. Шу билан бирга ушбу жадвалда (1,2) жуфтлик нисбати хизмат фаолиятини ташкил этиш харажатлари бўйича самарадорлигини, (3,4) жуфтлик нисбати ресурс самарадорлигини, (5,6) жуфтлик нисбати маҳаллий хом ашёга талаб

самарадорлигини, (7,8) жуфтлик нисбати таклиф самарадорлигини ифодалайди. Бу нисбатларнинг сўнги шу икки йилдаги қийматланиши қуйидаги жадвалда келтирилган (2-жадвал).

Бу ерда: 1 – хизмат фаолиятини ташкил этиш самарадорлиги, 2 – ресурс самарадорлиги, 3 – маҳаллий хом ашёга талаб самарадорлиги, 4 – таклиф самарадорлиги.

Ҳисоблаш натижалари асосида 2010-2021 йиллар учун салоҳият кўрсаткичларини (1.4) мезонга кўра баҳолаймиз. Унга кўра $k_1 = 4$, $n = 14$ бўлганда киритик нуқта қиймати 0,286 га тенг. Бу ерда k_1 – (2.1) моделдаги компонентлар сони, n – тармоқлар сони.

Минимумлик меъзони бўйича тармоқнинг тармоқлараро ривожланиш салоҳияти қониқарли бўлишлиги учун $k_1/n < RSK_t^{\min}$ ўринли бўлиши зарур. Бизнинг ҳолда бу шарт кузатилаётган барча даврлар учун ўринли эканлигини кўришимиз мум-

(2) модел компонентлари учун маълумотларни келтиришда қуйидаги белгилашларни фарқлаймиз:

1 - минтақада яшаш жой ва умумий овқатланиш хизмати ҳажми (млрд. сўм);

2 - минтақада жами хизматлар ҳажми (млрд. сўм);

3 - минтақада яшаш жой ва умумий овқатланиш тармоғида яратилган иш ўринлари сони (мингта);

4 - минтақада жами хизматлар соҳасида яратилган иш ўринлари сони (мингта);

5 - минтақада яшаш жой ва умумий овқатланиш хизматида бандлар сони (минг киши);

6 - минтақада жами хизматлар соҳасида бандлар сони (мингта);

7 - минтақада яшаш жой ва умумий овқатланиш тармоғида фаолият юритувчиларнинг ўртача иш ҳақи миқдори (млн. сўм);

8 - минтақада хизматлар тармоғида фаолият юритувчиларнинг ўртача иш ҳақи миқдори йигин-

1-жадвал.

Аҳолига яшаш жой ва умумий овқатланиш хизматлари тармоқлараро ривожланиш салоҳияти кўрсаткичининг минимумлик индексини ҳисоблаш компонентларининг ахборот манбаси

Йиллар	Нисбатни ҳисоблаш кўрсаткичлари							
	1	2	3	4	5	6	7	8
2010	33,45	663,98	709,88	14481,63	1142,45	63977,2	7,30	124,00
2011	39,82	787,43	739,37	16369,61	1308,89	70680,1	9,10	158,80
2012	47,54	942,74	866,30	18088,24	1639,54	91158,6	11,40	205,70
2013	56,65	1123,42	920,97	22407,20	1978,19	103558,3	12,50	243,10
2014	66,45	1312,99	901,53	21140,88	2173,41	106931,8	14,40	261,80
2015	76,07	1504,01	917,33	20346,27	2383,72	124192,0	15,40	293,80
2016	87,96	1744,96	959,18	20017,98	2487,48	129100,0	16,50	292,90
2017	90,13	1781,09	956,53	22497,56	2704,92	144821,6	18,60	339,50
2018	94,22	1868,33	1008,13	22652,59	3185,42	160991,3	20,40	410,40
2019	102,52	2034,01	1392,28	32167,28	3971,67	213596,7	24,40	438,70
2020	107,39	2132,76	1868,59	48684,22	5839,90	291878,1	26,70	516,60
2021	117,38	2328,01	2330,56	54465,16	8009,93	359405,3	28,50	529,80

кин.

Юқорида ҳисобланган кўрсаткичлар минтақада яшаш жой ва умумий овқатланиш хизматлари соҳасининг ривожланиш салоҳиятига эга эканлигини бир томонлама акс эттириб, иқтисодий жараённинг иккинчи ярмини ифодалаб бермайди. Шу сабабли, яшаш жой ва умумий овқатланиш хизматлари соҳасининг максимумлик принципи тамойилига асосланган ривожланиш салоҳияти кўрсаткичини ҳисоблаш талаб этилади.

диси (млн. сўм).

9 - минтақада яшаш жой ва умумий овқатланиш тармоғида аҳоли жон бошига хизматлар ҳажми (минг. сўм);

10 - минтақада аҳоли жон бошига хизматлар ҳажми (минг. сўм).

11 - минтақада яшаш жой ва умумий овқатланиш тармоғида капиталга ўзлаштирилган инвестициялар ҳажми (млрд. сўм);

2-жадвал.

Қашқадарё вилоятида аҳолига яшаш жой ва умумий овқатланиш хизматлари тармоқлараро ривожланиш салоҳияти кўрсаткичи минимумлик индекси ва таркибий нисбатларнинг қийматлари

Йиллар	Асосий компонентаалар нисбати				RSK _t ^{min}
	1	2	3	4	
2010	0,050378	0,04902	0,017857	0,058871	0,176126
2011	0,05057	0,045167	0,018519	0,057305	0,171368
2012	0,050431	0,047893	0,017986	0,055421	0,171677
2013	0,050423	0,041102	0,019102	0,051419	0,162001
2014	0,050608	0,042644	0,020325	0,055004	0,168351
2015	0,050579	0,045086	0,019194	0,052417	0,167074
2016	0,050407	0,047916	0,019268	0,056333	0,173895
2017	0,050604	0,042517	0,018678	0,054786	0,166359
2018	0,050432	0,044504	0,019786	0,049708	0,164376
2019	0,050403	0,043283	0,018594	0,055619	0,167874
2020	0,050354	0,038382	0,020008	0,051684	0,160452
2021	0,050421	0,04279	0,022287	0,053794	0,169248

12 – минтақада хизматлар тармоғида капиталга ўзлаштирилган инвестициялар ҳажми (млрд. сўм).

3-жадвалда келтирилган миқдорий катталиклар асосида 6 та асосий компонентааларнинг яшаш жой ва умумий овқатланиш ҳамда барча хизмат тармоқлари бўйича нисбий қийматлари ҳисобланган (3-жадвал). Бу ерда (1,2) жуфтлик нисбати ишлаб чиқариш самарадорлигини, (3,4) жуфтлик нисбати бандлик самарадорлигини, (5,6) жуфтлик нисбати меҳнат самарадорлигини, (7,8) жуфтлик нисбати даромад самарадорлигини, (9,10) жуфтлик нисбати эҳтиёж самарадорлигини, (11,12) жуфтлик нисбати капитал самарадорлигини ифодалайди.

Умумий ҳолда тармоқлараро ривожланиш са-

лоҳияти кўрсаткичининг минимумлик ва максимумлик индекслари билан боғлиқ таҳлиллар шуни асосламоқдаки, минтақада соҳанинг тармоқлараро ривожланиш салоҳияти кўрсаткичининг максимумлик индекслари бўйича қониқарлилик меъзони бажарилмай қолмоқда. Бу эса асосий эътибор, нисбатан ўсиш тенденциясини талаб этувчи иқтисодий жиҳатларни яхшилашга қаратилиши лозимлигини кўрсатади.

Яшаш жой хизматларига нисбатан, умумий овқатланиш корхоналари фаолиятини оптимал ташкил этиш масаласи соҳанинг иқтисодий кўрсаткичларини тезроқ яхшилашда кўпроқ эътиборга молик жиҳат эканлигини таъкидлаш ўринли деб ҳисоблаймиз.

3-жадвал.

Аҳолига яшаш жой ва умумий овқатланиш хизматлари тармоқлараро ривожланиш салоҳияти кўрсаткичининг максимумлик индексини ҳисоблаш компонентааларининг ахборот манбаси

Йил	Нисбатни ҳисоблаш кўрсаткичлари											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
2010	5,80	1136,7	0,40	8,24	4,06	300,7	217,90	4552,8	2,22	425,8	4,13	195,42
2011	8,63	1394,7	0,60	12,65	4,66	342,6	336,69	5835,8	3,17	506,9	4,48	211,83
2012	9,726	1697,4	0,40	8,14	4,50	371,9	368,80	6607,3	3,5	605,2	5,25	248,26
2013	13,65	2064,0	0,50	10,09	5,00	370,4	352,94	7062,9	4,82	721,1	5,45	257,70
2014	16,91	2474,8	0,69	13,85	5,69	381,9	574,14	8278,0	5,84	845,8	6,26	296,10
2015	20,98	2895,5	1,07	21,4	7,06	410,5	653,94	9927,2	7,09	968,3	7,03	332,81
2016	25,16	3419,6	0,70	13,87	7,76	461,9	704,88	11380,0	8,32	1119,6	7,66	362,43
2017	26,32	3573,4	0,35	6,95	7,25	453,1	862,10	12576,3	8,52	1147,3	9,93	470,07
2018	24,58	3810,1	0,47	9,21	6,24	442,6	959,13	15015,2	7,81	1199,4	11,17	528,36
2019	27,14	4233,0	0,35	6,84	6,59	474,1	964,32	18412,9	8,45	1305,0	14,65	693,21
2020	26,46	4516,6	0,50	9,79	6,38	434,0	1155,19	21727,5	8,07	1367,0	11,21	530,31
2021	28,42	5347,7	0,75	14,65	6,50	448,3	1656,10	25687,2	8,52	1494,2	8,72	412,58

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Қашқадарё вилоят статистика бошқармаси ахборотномаси. <https://www.qashstat.uz/uz/rasmiy-statistika/services-2>
2. Nan Jiang, Rob Law, Li Li. Impacts of peer-to-peer accommodation on the hotel industry: Hoteliers' perspectives. *International Journal of Hospitality Management*. 88 (2020) 102516 /<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0278431920300682?via%3Dihub>
3. Mattila A.S., Lin I.Y. Restaurant servicescape, service encounter, and perceived congruency on customers' emotions and satisfaction. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, .(2010), 19(8), 819–841
4. Жўраев Ф.Д. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришда ҳудуднинг базавий салоҳиятини аниқлаш жараёнини эконометрик моделлаштириш (Қашқадарё вилояти мисолида) //“Бизнес-Эксперт” иқтисодий илмий-амалий журнал. 8 (164)-сон. Тошкент 2021 йил.52-58 б.
5. Mukhitdinov K.S., Rakhimov A.N. Empirical models which were built for each sector of the service sector to the population of the region //South Asian Journal of Marketing & Management Research. 2020. T. 10. №.12. – С. 72-85.
6. Қашқадарё вилояти аҳолисига транспорт хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожланишини тренд моделлар асосида баҳолаш Иқтисодиёт ва таълим журнали. 4-сон. 2021 йил 398-402 б. М.А. Очилов, А.Н.Рахимов.
7. Рахимов А. Аҳолига яшаш жой ва умумий овқатланиш хизматлари ривожда ички ва ёндош тармоқларнинг таъсирини баҳолаш (Қашқадарё вилояти мисолида). Иқтисодиёт ва таълим, 23(4), 2022 йил 397–402. Retrieved from <https://cedr.tsue.uz/index.php/journal/article/view/613>

УЎТ: 595.30

Мамлакат экспорт салоҳиятини ривожлантиришнинг амалдаги ҳолат таҳлили

Анализ текущего состояния развития экспортного потенциала страны

Analysis of current state of country's export potential development

Зиядулла ХОЛМУМИНОВ,

Тошкент молия институти мустақил тадқиқотчиси.

Аннотация

Мақолада мамлакат экспорт салоҳиятини ривожлантиришнинг амалдаги ҳолатининг таҳлили келтирилган бўлиб, бугунги кунда экспорт қилувчи корхоналар фаолиятини молиявий рағбатлантириш масалаларини янада такомиллаштириш мақсадида таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

В статье приведен анализ текущего состояния развития экспортного потенциала страны на сегодняшний день, разработаны предложения и рекомендации по дальнейшему совершенствованию вопросов финансового стимулирования деятельности предприятий-экспортеров.

The article provides an analysis of the current state of development of the country's to-date export potential, proposals and recommendations have been developed to further improve the issues of financial incentives for exporting enterprises.

Кириш. Жаҳонда юқори технологияли янги ишлаб чиқариш қувватларини ташкил этиш, ҳудудларни рақобатдош ҳамда экспортга йўналтирилган замонавий саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни ўзлаштиришга янада фаол жалб қилиш, ишлаб чиқариш, муҳандислик-коммуникация, йўл-транспорт, ижтимоий инфратузилма ва логистика хизматларини жадал ривожлантиришни таъминлаш учун тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб этишни кенгайтириш, мамлакат экспорт салоҳиятини кенгайтиришга бағишланган илмий тадқиқотлар олиб боришмоқда. Шу ўринда, экспортер корхоналарни рағбатлантириш чораларини янада такомиллаштириш, солиқ имтиёзларидан фойдаланиш бўйича ишлаб чиқилган мезонларни аниқ белгилаш, хорижий инвестициялар иштирокидаги экспортер-корхоналарнинг инвестицион фаоллигини оширишда солиқ имтиёзларини қўллаш тизимининг илмий асосланган тартибини ишлаб чиқиш

долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

Адабиётлар таҳлили. Мамлакат экспорт салоҳиятини молиявий воситалар орқали ривожланишининг айрим жиҳатлари, шунингдек, экспортер-корхоналарни солиққа тортишнинг назарий асослари ва солиққа тортиш механизмидаги муаммолар хорижлик иқтисодчи олимлардан С.Дзюбек, Mangas Gutierrez, P.Kufa, T.Farole, R.Stobaugh, R.Stoun, Jorge Martinez-Vazquez, Andrey Timofeev, Т.П. Данько, З.М. Окрут, А.П.Думнов, С.А.Рыбаков, Н.А.Орлова. Н.А.Смородинская, А.С.Капустин, К.А.Семенов, М.С.Шоидарвозоваларнинг илмий асарларида тадқиқ этилган.

Экспорт фаолиятини амалга оширувчи корхоналарни молиявий масалалари, солиққа тортишда мавжуд муаммоларни аниқлаш ва уларни бартараф этишнинг айрим жиҳатлари иқтисодчи олимларимиз А.В. Вахабов, Ш.Х. Хажибакиев, Н.Г. Муминов, Н.Х. Жумаев, Э.Ф. Гадоев, Ж.И. Каримқулов, Н.Р.

Калит сўзлар: экспорт, экспорт салоҳияти, экспорт шартномаси, молиявий воситалар, молия механизми.

Кузиева, Т.С. Маликов, Ш.И. Мустафакулов, А.А. Остонакулов, М.А. Раимжонов, Б.Э. Тошмуродова, Н.Х. Хайдаровлар илмий ишларида ўрганилган.

Ўзбекистонда экспорт муносабатларини тартибга солишчи қатор қонун ҳужжатлари ҳам қабул қилинган бўлиб, уларни самарали амал қилиши бугунги кунда ўз аҳамияти билан ажралиб турганлигини алоҳида таъкидлаш мумкин [1-4].

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида таҳлил ва синтез, индукция ва дедукция, статистик гуруҳлаш, эксперт баҳолаш, илмий абстракциялаш ва бошқа усуллardan кенг фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Республикада амалга оширилаётган ислохотлар натижасида товар айирбошлаш ҳажми барқарор ўсиб бормоқда. Жумладан, 2017-2020 йилларда товар айирбошлаш ҳажми 137,8 млрд. долларга етган.

Мамлакатимиз экспорти таркибида хом ашё улуши камайишига эришилган. Жумладан, 2017 йилда хом ашё жами экспортнинг 25 фоизини ташкил қилган бўлса, 2020 йилда ушбу кўрсаткич 16 фоизга камайган.

Экспорт қилувчи корхоналар сони 5400 тага етиб, сўнгги тўрт йилда 1891 тага (35 фоизга) кўпайди. Бу, ўз навбатида, 561 млн. долларлик қўшимча экспорт кўрсаткичларини таъминлаган. Экспорт қилинадиган товарлар номенклатураси сезиларли даражада диверсификация қилиниши натижасида 2017-2021 йилларда экспортга чиқариладиган маҳсулотлар сони 1622 тадан 2365 тага етказилиб, 1,5 барабар ўсишга эришилган [5].

Экспорт қилинаётган товар ва хизматларнинг асосий қисми Россия Федерацияси ва Хитой Халқ Республикаси ва ҳиссасига тўғри келмоқда. Ўзбекистоннинг асосий ташқи савдо ҳамкорлари орасида Россия (умумий савдо айланмасининг 17,9 фоиз), Хитой (17,7 фоиз), Қозоғистон (9,3 фоиз), Туркия (8,1 фоиз) ва Жанубий Корея (4,5 фоиз) давлатлари қолмоқда. Хитой Халқ Республикаси ва Россия Федерациясига экспорт қилинаётган товарлар таркибини таҳлил қиладиган бўлсак, асосан энергия манбалари ва нефть маҳсулотлари, кимё маҳсулотлари ва ундан тайёрланган буюмлар ҳамда озиқ-овқат маҳсулотлари гуруҳларидан иборат [6].

Бугунги кунда Ўзбекистон жаҳон иқтисодиётига интеграциялашиш, мамлакатни дунёнинг бир қатор ривожланган давлатларидан бири сифатида ўрин эгаллашга қаратилгандир. 2022 йилнинг январь ойи ҳолати бўйича товарлар экспорти билан

шуғулланувчи корхоналар ўтган йилнинг мос даврига нисбатан 81 тага кўпайган бўлиб, уларнинг бугунги кундаги сони 5400 тага етди.

2021 йилда Ўзбекистон ташқи савдо айланмаси 2020 йилга нисбатан 16 фоизга ўсиб, 42,1 млрд. АҚШ долларни ташкил этди. Экспорт ҳажми 10 фоизга ошиб, 16,6 млрд. АҚШ долларга етган бўлса, импорт 20,4 фоизга ўсиб, 25,46 млрд. АҚШ долларни ташкил этди. Саноат товарлари экспорти олтин экспортдан ўзиб кетди.

2021 йил якуналарига кўра Ўзбекистоннинг ташқи савдо айланмаси 2020 йилга нисбатан 16 фоизга кўпайди ва 42,1 млрд. долларни ташкил этди.

Ўтган йил якуни бўйича ҳисоб-китобларга кўра, Ўзбекистондан экспорт ҳажми 10 фоизга кўпайиб, 16,611 млрд. долларга етди. Импорт ҳажми эса 20,4 фоизга кўпайди ва 25,461 млрд. долларни ташкил қилди.

Ташқи савдо айланмасининг манфий ташқи савдо баланси 8,85 млрд. долларни ташкил этди – ўтган йили ушбу кўрсаткич 6 млрд. доллар бўлган эди.

2021 йилда Ўзбекистондан экспортнинг асосий қисмини саноат товарлари (умумий экспортнинг 26,1 фоиз), олтин (24,7 фоиз), хизматлар (15,3 фоиз) ва озиқ-овқат товарлари (8,3 фоиз) ташкил этди.

Ўз ўрнида, 2021 йилда саноат товарлари (уларга тўқимачилик маҳсулотлари, рангли металллар, темир ва пўлат киради) экспорти 2020 йилги экспорт ҳажмига нисбатан 7 фоизга ўсган. 2020 йилда экспорт қилинган олтин ҳажми эса 2021 йилги кўрсаткичларга нисбатан 13,7 фоиз кўпроқ бўлган. Шунингдек, машиналар экспортининг улуши умумий экспорт ҳажмида 1,5 мартабага кўпайиб, 4,2 фоизга етган.

Ўтган йил давомида Ўзбекистонга импортнинг асосий қисмини машиналар ва асбоб-ускуналар импорти (32,4 фоиз, 2020 йилга қараганда 5,2 фоизга камроқ), саноат товарлари (18,5 фоиз), кимёвий воситалар (14,3 фоиз), озиқ-овқат товарлари (9,9 фоиз) ва хизматлар (6,8 фоиз) ташкил этди [6].

Тадқиқот доирасида берилган амалий маълумотларни таҳлил қилиш натижасида хулоса қилиш мумкинки, жаҳон бозорларидаги конъюнктуранинг сезиларли ўзгаришларига қарамай, мамлакатимизда охириги йиллар ичида маҳсулотлар экспортини ўсганлигини, унинг тузилмасини диверсификация қилиш таъминланиб, экспорт умумий ҳажмида тайёр маҳсулотларнинг улуши ортаётганлигини кўри-

шимиз мумкиндир.

Хулоса. Мамлакатимиз иқтисодиётини таркибий ўзгартириш ва диверсификация қилиш, ишлаб чиқаришни модернизация қилишда экспорт қилувчи корхоналар фаолиятини молиявий рағбатлантириш масалаларини янада такомиллаштириш мақсадида қуйидаги таклифларни келтириш мумкин:

Ўз маҳсулотларини экспорт қилувчи тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлаш механизмларини такомиллаштириш мақсадида:

- уч йилдан ортиқ вақтдан буён фаолият кўрсатаётган ҳамда ҳисобланган солиқларни муддатида тўлаб келган, лекин молиявий аҳволига кўра солиқ қарзини тўлаш имкониятига эга бўлмаётган тадбиркорлик субъектларига солиқларни бўлиб-бўлиб тўлаш имкониятларини кенгайтириш;
- уч йилдан ортиқ вақтдан буён товарларни импорт қилиш билан шуғулланаётган, божхона тўловлари бўйича мажбуриятларини бажариб келган, лекин молиявий аҳволига кўра тўловларни бел-

гиланган муддатда тўлаш имкониятига эга бўлмаётган ташқи иқтисодий фаолият иштирокчиларига божхона тўловларини бўлиб-бўлиб тўлаш механизминини янада такомиллаштириш.

Мамлакат экспорт салоҳиятини ошириш, миллий маҳсулотларнинг ташқи бозорлардаги рақобатбардошлигини мустаҳкамлаш ва валюта тушумларини кўпайтириш мақсадида:

- Экспортни рағбатлантириш агентлиги томонидан йиллик экспорт ҳажми белгиланган ҳажмдан ошган корхоналарга экспорт билан боғлиқ савдо операциялари ва экспортolni молиялаштириш кредитлари учун тижорат банклари орқали бир марталик молиявий ресурслар тақдим этиш тартибини қайта кўриб чиқиш;
- тайёр тўқимачилик маҳсулотларини экспорт қилган корхоналарга асосий ва ёрдамчи ишлаб чиқариши учун бутловчи буюмлар, хом ашё ва материаллар олиб киришда божхона тўловларини тўлаш механизминини такомиллаштириш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 25 августдаги 512-сонли “Экспорт қилувчилар гаров сифатида суғурта хизматларидан фойдаланганда, суғурта мукофоти учун тўлов харажатларини компенсация қилиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш” Қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 6 октябрдаги 601-сонли “Экспорт ва инвестицияларни ривожлантириш масалалари бўйича Ҳукумат комиссияси тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги Қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 7 майдаги ПҚ-4707-сонли “Экспорт фаолиятини янада қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 13 июлдаги ПҚ-5184-сонли “Экспорт фаолиятини молиявий қўллаб-қувватлашни янада кучайтириш тўғрисида”ги Қарори.
5. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг 2021 йил 16 декабрдаги “Экспорт ҳажмининг барқарор ўсишини таъминлаш ва унинг номенклатурасини диверсификациялаш бўйича кўрилатган чора-тадбирлар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига парламент сўрови юбориш ҳақида”ги СҚ-457-IV-сон Қарори.
6. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Солиқ назоратини ташкил этишнинг хориж тажрибаси Зарубежный опыт организации налогового контроля Foreign experience of tax control organization

Суннатулла НАЗАРОВ,
Тошкент давлат иқтисодиёт университети ҳузуридаги
“Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришнинг илмий асослари ва муаммолари”
илмий-тадқиқот маркази мустақил изланувчиси.

Аннотация

Мақолада солиқ назоратини такомиллаштириш мақсадида хориж тажрибасини ўрганиш ва унинг ижобий томонларини амалиётда фойдаланиш учун илмий томонлама тадқиқ этилган ҳамда хулосалар шакллантирилган.

В целях совершенствования налогового контроля в статье проведено научное исследование и сформулированы выводы по изучению зарубежного опыта и использованию его положительных сторон на практике.

In order to improve tax control, the article has scientifically researched and formulated conclusions to study foreign experience and use its positive aspects in practice.

Кириш. Мамлакатимизда молиявий назоратни, шу жумладан, унинг таркибий қисми бўлган солиқ назоратини такомиллаштириш мақсадида илғор ва замонавий хориж тажрибасини ўрганиш ва унинг ижобий томонларини иқтисодиётимиз амалиётида фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Ўзбекистон Республикасининг “Давлат солиқ хизмати тўғрисида”ги (янги таҳрири) Қонун лойиҳасининг 5-моддасида солиқ назорати қуйидагича баён этилган: “Солиқ назорати солиқ органларининг солиқ тўловчиларни, солиқ солиш объектларини ва солиқ солиш билан боғлиқ объектларни ҳисобга олиш, солиқ тўловчилар ва солиқ агентлари томонидан солиқ тўғрисидаги қонунчиликка риоя этилиши устидан назорат қилишга доир фаолиятдан иборат.

Солиқ назоратининг асосий вазифаси солиқ ундиришнинг қонунийлиги ва самарадорлигини таъминлашдан иборат деб эътироф этилиши керак. “Солиқ тўловчиларнинг виждонлилик даражасини етарли даражада ҳолислик билан баҳолаш имконини берадиган расмий ягона мезон тизимининг

мавжуд эмаслигидир. Ушбу ҳолатнинг оқибатлари замонавий шаклдаги ички солиқ назорати тизими-га хос бўлган сезиларли субъективизм ва сўнгги ўн йилликда содир бўлган солиқ низолари сонининг кескин ўсишидир”[1].

Солиқ назорати солиқ органлари томонидан солиқ тўловчиларни, солиқ солиш объектларини ва солиқ солиш билан боғлиқ объектларни, бюджет-га ва давлат мақсадли жамғармаларига тушаётган тушумларни ҳисобга олиш, солиқ текширувлари, солиқ мониторинги ва солиқ тўғрисидаги қонунчиликда назарда тутилган бошқа шаклларда амалга оширилади”[2]. Ушбу қонунни яратишда ва солиқ назоратини таъриф берилишида кўп хорижий давлатлар тажрибаси ўрганилган.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси. АҚШ солиқ тизими тажрибасидан фойдаланган ҳолда солиқ назоратини ташкил этиш ва унинг ҳуқуқий меъёрий асосларини кўриб чиқамиз. АҚШда солиқ назорати, шу жумладан, солиқ текширувлари АҚШ қонунчилигида белгиланган ташкилот – АҚШ солиқ бошқармаси (IRS) томонидан амалга оширилади.

Калит сўзлар: солиқ назорати, солиқ текшируви, молиявий назорат, сайёр солиқ текшируви, солиқлар.

Бу бошқарма АҚШ Молия вазирлиги таркибига киради [3].

“Солиқлар цивилизациялашган жамиятнинг нархидир” – АҚШ Ички даромад департаменти (IRS) фасадидаги ёзув. Америка Қўшма Штатларидаги федерал солиқ органи – Ички даромад хизмати (IRS) ҳисобланади. Субъектлар даражасида штатларнинг солиқ органи фаолият юритади. Шунингдек, Қўшма Штатларда IRS қошида солиқ текшируви бўлими – солиқ текширувлари бош бошқармаси мавжуд бўлиб, у виждонсиз солиқ тўловчиларга қарши тезкор қидирув фаолиятини амалга оширади. IRS Ҳазначилик департаменти томонидан назорат қилинади, солиқ қонунчилигига риоя этилишини назорат қилади, барча тақдим этилган солиқ ҳисобот шаклларидаги маълумотларнинг тўғрилиги ва тўлиқлигини назорат қилади ва АҚШда даромад солиғи, совға солиғи бўлган федерал солиқларни йиғиш учун жавобгардир [4].

“Ҳар бир IRS солиқ бюроси 6 та бўлимдан иборат: маъмурий, лицензиялаш, маълумотларни қайта ишлаш, солиқ йиғиш, солиқларнинг тўғри тўланишини назорат қилиш, шунингдек, тергов бўлими” [5].

“АҚШ солиқ идоралари солиқ тўловчилар билан яқиндан ҳамкорлик қилмоқда. Улар солиқ мажбуриятларини ихтиёрий равишда бажаришга қаратилган кенг қўламли хизматларни тақдим этадилар. Бунга қўнғироқ маркалари орқали ёки тўғридан-тўғри алоқа орқали маслаҳат бериш, декларацияларни тўлдириш бўйича кўрсатмалар билан буклетларни тарқатиш ва уюшмалар билан яқин ҳамкорлик киради. Шунингдек, солиқ ҳуқуқий муносабатлари субъекти томонидан солиқ қонунчилигини бузганлигига шубҳаси ёки ишончли далиллари бўлган ҳар қандай резидент мурожаат қилиши мумкин бўлган “Ишонч телефони” мавжуд. Бундай ҳолда, компаниянинг номи, солиқ тўловчининг СТИР, ҳуқуқбузарлик фактининг тавсифи, қоидабузарлик тегишли бўлган вақт даври, яширилган даромаднинг тахминий миқдори, номи, кўрсатилиши керак. Аризачининг манзили, телефон рақами. Ихтиёрий маълумот берувчилар аниқланган қарзларнинг 10 фоизига, лекин 100 000 АҚШ доллариdan кўп бўлмаган бонусга ишонишлари мумкин” [6].

Бундан ташқари, IRS солиқ қонунчилигини бузувчининг фаолиятини чеклаш бўйича жуда кенг ваколатларга эга. IRS солиқ тўловчининг банк ҳисобварағини ёки мол-мулкни олиб қўйиш ҳуқуқи-

га эга, солиқ декларациясини тақдим этмаган тақдирда, инспектор солиқ тўловчининг даромадлари тўғрисида бошқа манбалардан маълумот олиш ва солиқни мустақил равишда ҳисоблаш ҳуқуқига эга. Қонунни айниқса ғаразли бузган тақдирда, солиқ органи унинг корхонасини ёпиш ёки фаолиятини тўхтатиб туриш, иш ҳақидан солиқ суммасини ушлаб қолиш, хусусий амалиёт билан шугулланиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш ҳуқуқига эга. Бундай солиқ тўловчига нисбатан банклар кредит беришни рад этишга ҳақли.

Солиқ назоратида солиқ текширувларини ўтказишнинг махсус усуллари АҚШ солиқ органига минимал харажат эвазига маълум муваффақиятларга эришиш имконини беради. Ушбу декларацияларни ихтисослаштирилган компьютер дастури томонидан қайта ишлашда декларацияларни нотўғри маълумотларни тақдим этиш эҳтимоли даражасига кўра тартиблаш имконини берувчи махсус математик моделлар қўлланилади. Текширувни ўтказиш тўғрисидаги якуний қарор фақат тизимдаги носозликлар эҳтимолини истисно қилиш учун қўлда танлаш жараёнида қабул қилинади [7].

Текшириш учун шахсларни танлашда юқори даромадли шахсларга катта эътибор берилади. Ушбу тоифадаги фуқароларга нисбатан текширувларнинг частотаси бир неча ўн барабар юқори. Энг йирик компаниялар деярли доимий равишда текширилади. Агар бундай компания ҳақида гапирадиган бўлсак, аудит учун барча солиқ ҳисоботлари танланмайди, лекин хавфни таҳлил қилиш натижаларига қараб баъзи бир аниқ позициялар амалга оширилади [8].

Айниқса, йирик солиқ тўловчи корхоналар комплекс ўрганиш дастури доирасида солиқ назоратидан ўтказилмоқда. Дастур барча қарамоғидаги шахслари билан йирик компанияни ягона юридик шахс сифатида кўриб чиқади. Назорат фақат йирик компаниянинг асосий фаолияти жойлашган жойда амалга оширилади ва бошқа ҳеч бир туман ушбу консолидациялашган гуруҳдан биронта компанияни текширишни бошлай олмайди [9].

Умуман олганда, АҚШда солиқ назоратини амалга оширишга қаратилган тадбирлар жуда самарали. Ўтган йиллар давомида назорат чораларини амалга ошириш учун йиғилган харажатлар солиқ тушумларининг ҳар 100 доллари учун ўртача 48 сентни ташкил қилади. Оммавий ахборот воситалари солиқ тўлашдан бўйин товлашнинг ҳар қандай

шакллари раъд этиш, солиқ имтиёзларини фаол равишда тарғиб қилмоқда.

Мамлакатимизда солиқ назорати амалиёти учун Францияда солиқ назоратини ташкил этиш тажрибасини ўрганиш жуда муҳим. Франция солиқ кодексида солиқ тўлашда бўйин товлашни назорат қилишнинг барча зарур чоралари кўрилган. Францияда солиқ кодекси ҳар йили “Бюджет тўғрисида”-ги қонунни тасдиқлашда янгиланади [10].

Текширишлар ҳар бир солиқ бўлимида ташкил этилган солиқ тўловчиларга билдиришномалар юборадиган марказлар зиммасига юклатилган декларацияларни текширади. Солиқ ходимлари икки турдаги назоратни амалга оширади. Улар ўз иш жойларида декларациялар билан ишлайди (камерал назорати). Маълумотлар базасида мавжуд маълумотлар тақдим этилган маълумотлар декларациялар билан таққосланади, номувофиқликлар кўпинча ушбу босқичда топилади ва инспектор солиқ тўловчилардан тегишли тушунтиришлар талаб қилади. Сайёр солиқ текширувлари солиқ тўловчи томо-

нидан солиқларни яшириш аломатлари борлигига гумон қилинганда ўтказилади.

Германияда солиқ назорати Молия вазирлигининг махсус органи бўлган солиқ полицияси “Штойфа” томонидан олиб борилади. Тезкор-қидирув бўлинмалари ва “Штойфа” тергов аппарати ходимлари даромадларни яшириш ва солиқ тўлашдан бўйин товлаш билан боғлиқ жиноятларни тергов қилиш билан шуғулланади [11].

Хулоса. Хулоса қилиб айтиладиган бўлсак, давлат, хусусан, бевосита солиқ органларига хорижий мамлакатлар тажрибасини қўллаш имкониятларига жиддий эътибор қаратиш лозим. Дунёдаги ривожланган мамлакатларнинг солиқ назорати бўйича амалга ошираётган тажрибасидан мамлакатимиз солиқ назорати амалиётида фойдаланиш лозим. Шунингдек, уларнинг самарадорлигига эришиш учун такрорий ўзгаришларга дучор бўлган механизмлар, тўғри таҳлил қилиш ва мавжуд тажрибаларни амалиётимизга мослаштириш зарур.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Комарова Е.И. Развитие налогового контроля в России и оценка его эффективности // Современные проблемы науки и образования. 2015. № 1 (ч. 1)
2. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат солиқ хизмати тўғрисида”ги (янги таҳрири) Қонун лойиҳаси. <https://regulation.gov.uz/uz/d/67058.9.09.2022>.
3. Книга данных Налогового управления США за 2019 год <https://www.irs.gov/ru/about-irs/the-agency-its-mission-and-statutory-authority>. 9.09.2022.
4. Шешукова Т.Г., Баленко Д.В. Развитие налогового контроля: опыт зарубежных стран // Вестник Пермского университета. Экономика. 2013. № 3(18). С. 122-128.
5. Тютюрюков Н.Н. Налоговые системы зарубежных стран: Европа и США. М.: Дашков и Ко, 2002. (102 с.) 174 с.
6. Кашин В.А. О налогообложении доходов граждан // Финансы. 2012. №8. С. 40-44.
7. Морозов М.С. Зарубежный опыт повышения результативности налогового контроля // Вестник ассоциации вузов туризма и сервиса. 2009. № 2. С. 68-73.
8. Савин Д.А. Зарубежный опыт организации служб налогового контроля // Сервис в России и за рубежом. 2012. № 7. С. 138-144.
9. Гамонина А.Н. Проблемы и перспективы использования в Российской Федерации положительного опыта организации и методики налоговых проверок США // Молодой ученый. 2013. №1.
10. Шешукова Т.Г. Баленко Д.В. Развитие налогового контроля: опыт зарубежных стран. Вестник Пермского университета. Экономика. 2013 Вып. 3(18).
11. Базедов П., Шахиджанян Р.Г. Справочник. Налоговая система Германии. Декларация налогоплательщика. - М.: Полиглотсум, 2005. - 208 с.

УЎТ: 335 (69.2)

Қишлоқ хўжалигида инвестициялардан самарали фойдаланиш йўллари

Способы эффективного использования инвестиций в сельском хозяйстве Ways to effectively use investments in agriculture

Бахтиёр ҚИЛИЧОВ

Қашқадарё вилояти маъмурий судининг судьяси.

Аннотация

Мақолада қишлоқ хўжалигини иқтисодий-иқтисодий ривожлантириш ва молиялаштириш самарадорлигини оширишда инвестицияларни тўтган ўрни ва аҳамияти таҳлил қилинган. Шунингдек, қишлоқ хўжалигида инвестиция фаоллигини ошириш ва қулай инвестиция фаолиятини шакллантириш борасида қатор илмий ва амалий тавсиялар келтирилган.

В статье анализируются роль и значение инвестиций в повышении эффективности социально-экономического развития и финансирования сельского хозяйства. Также представлен ряд научно-практических рекомендаций по повышению инвестиционной активности в сельском хозяйстве и формированию благоприятных условий для инвестиционной деятельности.

The article analyzes the role and importance of investments in improving the efficiency of socio-economic development and financing of agriculture. A number of scientific and practical recommendations on increasing investment activity in agriculture and creating favorable conditions for investment activity are also presented.

Кирриш. Ўзбекистонда мустақил тараққиёт даврида қулай инвестицион муҳитни яратиш, иқтисодиётни сармоя билан таъминлаш, инвестицион фаолиятнинг жозибадорлигини оширишга йўналтирилган қатор чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Мамлакатда инвестицияларга бўлган талабнинг рағбатлантирилиши, инвестициялар ресурс базасининг кенгайтирилиши, қулай инвестицион муҳитнинг яратилиши натижасида инвестициялар ҳажмини АҚШ доллари ҳисобида 19 мартага ошириш имконини берди. Сўнгги 20 йил ичида инвестицион жараёнларни ривожлантириш индикаторларининг асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари динамикасида ижобий томонга силжиш, ўсиш суръатлари кузатилди. Бироқ, таъкидлаш жоизки, ин-

вестицияларни жалб этиш борасида ҳали етарли даражада фойдаланилмаётган имкониятлар мавжуд. Шунга кўра, ҳозирда нафақат маҳаллий сармоядорларни, балки хорижий инвесторларни ҳам ўзига жалб эта оладиган шарт-шароитлар яратишга устувор эътибор қаратилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётини ривожлантиришда инвестициявий муҳитни яхшилаш орқали мамлакатимиз иқтисодиёти тармоқлари ва ҳудудларига хорижий сармояларни фаол жалб этиш, жалб қилинган хорижий инвестициялар ва кредитлардан самарали фойдаланиш каби устувор йўналишлар белгилаб берилган. Ушбу вазифалар ишлаб чиқариш-ни модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан янгिलाш, ишлаб чиқариш ҳамда ижти-

Калит сўзлар: қишлоқ хўжалиги, инвестициялар, инвестиция фаолияти, самарадорлик, инвестиция муҳити, инвестиция фаоллиги.

мой инфратузилмани ривожлантириш бўйича инвестиция лойиҳаларини амалга оширишга қаратилган фаол инвестиция сиёсатини олиб бориш, иқтисодий тармоқлараро инвестициялар йўналишини ва тақсимланишини эконометрик моделлаштириш услубиётини такомиллаштириш, инвестиция самарадорлиги, хатарлилиги ва таваккалчилик даражаларини аниқлаш моделларини ишлаб чиқишда муҳим аҳамият касб этади.

Адабиётлар таҳлили. Қишлоқ хўжалигини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш ва молиялаштириш самарадорлигини ошириш масалаларининг назарий-услубий асослари, инвестициялардан самарали фойдаланишда фермер хўжаликларнинг ўрни ва аҳамиятини тадқиқ этиш борасида қатор хорижий олимлар ўз илмий ишларида тадқиқотлар олиб борганлар.

Ҳозирги замон тадқиқотчи олимлари Dimova I., Sevastianova P., Sevastianov D., Лоренс Дж. Гитман, Майкл Д.Джонк, К.Р.Макконнел ва С.А.Брюларнинг илмий тадқиқотларида инвестиция лойиҳаларини кўп мезонли ноаниқ баҳолаш тартиби тадқиқ қилинган. [1-3]

Хорижий олимлардан А.Цфу, Ц.Фан, А.Чжолар ўз изланишларида қишлоқ хўжалигини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш ва молиялаштиришнинг самарадорлигини ошириш масалаларининг назарий-услубий асосларини ўрганиб, қишлоқ хўжалигининг иқтисодиётда ривожлантириш стратегияси Хитой тажрибаси асосида тадқиқ этишган бўлса, И.Н. Буздалов Россия давлатида қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ислохотлари тўғрисида, И.Санду қишлоқ хўжалигини фан, таълим ва ишлаб чиқариш интеграцияси асосида ривожлантиришнинг ўзига хос усуллари ва унинг самарадорлиги тўғрисида, И.Г. Ушачев қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда илмий тадқиқотларнинг аҳамияти ва уларни давлат дастурига киритиш бўйича тадқиқотлар олиб боришган. [4-7]

Ўзбек олимлардан А.Абдуғаниев қишлоқ хўжалиги ва унинг иқтисодиётдаги роли, аҳамияти ва уни самарадорлигини ошириш бўйича, А.М. Жўраев, Р.Ҳ. Ҳусанов мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги бўйича олиб борилган иқтисодий ислохотлар тўғрисида, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, деҳқон ва фермер хўжаликлари фаолиятини режалаштириш бўйича Т.Ш. Шоди-

ев ва бошқаларнинг илмий изланишларида баён этилган. [8-10]

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида таҳлил ва синтез, индукция ва дедукция, статистик гуруҳлаш, эксперт баҳолаш, илмий абстракциялаш ва бошқа усуллардан кенг фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Бугунги кунда аграр соҳани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мавжуд ресурслардан унумли фойдаланиш, юқори сифатли маҳсулотларни кўпайтиришда қишлоқ хўжалигида инвестиция фаоллигини ошириш муҳим ва долзарб масала ҳисобланади. Инвестиция фаоллигини ошириш бевосита инвестициялашнинг фундаментал тамойили ҳисобланган ва аниқ мақсадларга эришиш учун инвестиция киритиш, жалб этилган инвестицияларни жорий қийматини сақлаш, лойиҳани самарали амалга жорий этишни таъминлаш, қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларнинг фаолият турларига берилган инвестицион имтиёзларнинг фискал, молиявий ва бошқа шакллари ҳажмини кўпайтиришдан иборатдир.

Қишлоқ хўжалигида инвестиция фаоллигини оширишни тартибга солиш масалалари қуйидаги тадбирлар орқали амалга оширилади:

- қишлоқ хўжалигида кредит ва солиқ имтиёзлари орқали тармоқлар, соҳалар ва алоҳида хўжаликларни капитал маблағлар билан таъминлашни рағбатлантириш;

- қишлоқ ишлаб чиқариш қувватларини тўлиқ ишга тушириш учун инвестиция жараёнларини давлат томондан қўллаб-қувватлаш ва ҳоказо.

Аграр соҳада инвестиция фаоллигини оширишда инвестицион имтиёзларни қўллаш маҳаллий ва хорижий инвесторларни ушбу жараёнга жалб этиш, уларнинг моддий манфаатдорлигига салбий таъсир кўрсатмаган ҳолда тармоқда устувор аҳамиятга эга бўлган ернинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, сув хўжалиги инфратузилмасини қайта таъмирлаш ва ривожлантириш, янги агротехнологияларни жорий этиш, ички ва ташқи инвесторларга яратилган шарт-шароитлар кескин тафовутларга йўл қўймаслик ва берилаётган имтиёзлар иқтисодий жараён иштирокчиларига мос бўлиши лозим.

Қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантириш тармоқнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, юқори унумли, замонавий асосий воситалар сотиб олиш, қайта таъмирлаш, қуриш учун узоқ муддатли ва айланма маблағларига сарф қилинадиган қисқа муддатли инвестицияларни жалб қилиш суръатлари ва уларнинг миқдорига боғлиқдир. Шунингдек, қишлоқ хўжалигида инвестиция фаоллигини оширишда узоқ ва қисқа муддатга жалб этиладиган инвестициялар нисбати ва миқдори ҳам муҳим роль ўйнайди. Чунки, тармоқнинг инвестиция жозибадорлигини пастлиги асосий воситаларига инвестициялар жалб этишга тўлиқ имконият бермайди. Қишлоқ хўжалигининг устувор ривожлантиришга эришиш учун унинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, самарали агротехнология ва интеллектуал мулкни барпо этишга инвестицияларни етарли даражада жалб этиш иқтисодий эркинлаштириш шароитида зарурий жараён ҳисобланади. Минтақаларнинг инвестицион жозибадорлигини оширишнинг асосий омилларидан бири, бу фан-техника ютуқларини ўзида мужассамлаштирувчи инновацион жараёнлар ҳисобланади. Минтақаларда инновацион жараёнларни кенг қўламда жорий этиш минтақанинг барқарор иқтисодий ривожланишини таъминлаган ҳолда инвестицион жозибадорликни белгилаб беради.

Бугунги кунда ишлаб чиқиётган ва амалга ошириётган минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий дастурларида қатор услубий камчиликлар мавжуд бўлиб, минтақада қўшимча инвестиция ресурсларини жалб қилиш ва ҳудудий дастурларни молиялаштиришнинг нобюджет манбаларидан фойдаланиш имкониятлари паст даражададир. Мазкур камчиликларни бартараф этишда минтақаларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурлари минтақавий бюджет ва молиявий режалаштиришга, мақсадли ҳудудий ва ҳудудлараро дастурларни молиялаштиришнинг реал, жумладан нобюджет манбаларига ва уларни амалга ошириш механизмларини таъминлашда дастурий ва инвестицион ёндашишга асосланган бўлишини талаб этади.

Хулоса. Қишлоқ хўжалигида инвестиция фаоллигини ошириш ва қулай инвестиция фаоли-

ятини шакллантириш учун қуйидаги вазифалар ҳал этишни талаб этади:

- қишлоқ хўжалигини инвестициялаш учун капитал маблағларни жалб этишни таъминладиган институционал бозор инфратузилмаси субъектларини ривожлантириш;

- қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи банк тизими фаолиятини ривожлантириш ва уларнинг капиталлашув даражасини ошириш;

- инвестицияларни жалб этишни ташкилий шакллариини такомиллаштириш;

- қишлоқ хўжалигида лойиҳаларни амалга оширишда уларни асослаш ва қабул қилиш жараёнларини такомиллаштириш;

- инвестициялаш жараёнларини ахборот-маслаҳат ва маркетинг билан таъминлашини ташкил этиш;

- қишлоқ хўжалигига хорижий инвестицияларни кенг жалб этишни таъминладиган ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий, ташкилий ва институционал шарт-шароитларни мунтазам такомиллаштириб бориш;

- қишлоқ хўжалиги субъектлари, жумладан, фермер ва деҳқон хўжаликларини ташқи иқтисодий фаолиятини ташкил этиш, қўллаб-қувватлаш, имтиёзлар бериш ва амалга ошириш механизмларини ривожлантириш;

- хорижий инвесторларга нисбатан имтиёзли ва рағбатлантирувчи сиёсатни изчилик билан олиб бориш;

- хорижий инвесторлар маблағларини қишлоқ хўжалигининг барқарор ривожланишини таъминладиган ва рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш имкониятлари кенг бўлган соҳалар, минтақалар ва бевосита қишлоқ хўжалигини субъектларига йўналтириш;

- субъектларининг устувор аҳамиятга эга бўлган лойиҳалар ишлаб чиқаришларига ҳар томонлама амалий ёрдам кўрсатиш ва уларни тарғибот қилиш тизимини такомиллаштириш.

Ушбу долзарб масалаларнинг амалиётга жорий этилиши бевосита инвестициялар, жумладан, хорижий инвестицияларни қишлоқ хўжалигига кенг жалб этиш, тармоқнинг инвестиция фаоллигини ошириш ва пировардида унинг барқарор ривожланишга эришишини таъминлашда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Dimova I., Sevastianova P., Sevastianov D. (2006) Modem in a fuzzy setting: investment projects assessment application. Int. j. production economics, 100, pp. 10-29.
2. Лоренс Дж. Гитман, Майкл Д. Джонк. Основы инвестирования. М.: «Дело», 2007, с-10.
3. Макконнел К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. 2-том. М.: Республика, 2002, с-338.
4. Лин Цфу, Цой Фан, Ли Чжоу. Китайское чудо: экономическая реформа, стратегия развития. - М., 2001. - 68 с.
5. Буздалов И.Н. Аграрная реформа в России (концепции, опыт, перспективы). – М., 2000. - 325 с.
6. Санду И.С. Производственные и научно-производственные системы – эффективная форма интеграции науки и производства. – М., 1990. – 73 с.
7. Ушачев И.Г. Научное обеспечение государственных программ развития сельского хозяйства России. - М., 2006. – С. 9.
8. Абдуганиев А. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти. –Т.: Адабиёт жамғармаси. 2007. – 340 б.
9. Жўраев А.М., Хусанов Р.Х. Аграрная реформа: теория, практика, проблемы –Т.: Узбекистан, 2002. – 766 с.
10. Шодиев Т.Ш. Проблемы моделирования развития сельского хозяйства (на примере Узбекистана): дис. док. экон. наук.-Т.: ТГЭУ, 88.- 80 с.

Ўзбекистон иқтисодиётида муқобил энергия манбаларининг роли

Роль альтернативных источников энергии в экономике Узбекистана

The role of alternative sources of energy in the economy of Uzbekistan

Баходир ҚОДИРОВ,
Андижон иқтисодиёт ва қурилиш институти
мустақил тадқиқотчиси.

Аннотация

Ушбу мақолада мамлакатимиз иқтисодиётида муқобил энергия манбаларининг аҳамияти очиб берилган. Хориж тажрибалари келтирилган. Шунингдек, муқобил энергия манбаларидан самарали фойдаланишни таъминлаш бўйича таклифлар ишлаб чиқилган.

В данной статье раскрывается значение альтернативных источников энергии в экономике нашей страны. Представлен зарубежный опыт. Также разработаны предложения по обеспечению эффективного использования альтернативных источников энергии.

This article reveals the importance of alternative energy sources in the economy of our country. Foreign foreign experiences are presented. Proposals have also been developed to ensure effective use of alternative energy sources.

Бугунги кунда қайта тикланадиган энергия манбалари кўпчилик мамлакатларда иқтисодиёт тармоқлари ва аҳолини электр энергияси билан таъминлашда арзонроқ муқобил бўлиб, қазиб олинадиган ёқилғига қараганда уч барабар кўп иш ўринларини яратилиши билан ҳам аҳамиятлидир. Яъни, қазиб олинадиган ёқилғилар – кўмир, нефть ва газ – қайта тикланмайдиган манбалар бўлиб, уларнинг пайдо бўлиши юзлаб миллион йиллар давом этади. Шунингдек, энергия ишлаб чиқариш учун қазилма ёқилғиларни ёқиш карбонат ангидрид каби зарарли ис газларини чиқаради. Бу эса, ўз ўрнида, мамлакатда экологик ва шу манзилдаги аҳоли саломатлигини таъминлаш билан боғлиқ муаммоларнинг келиб чиқишига олиб келади.

Масаланинг яна бир жиҳати шундаки, қайта

тикланадиган манбалардан энергия олиш қазиб олинадиган ёқилғиларни ёқишдан кўра камроқ харажатлиги билан боғлиқ. Шу жиҳатдан ҳам экологик муаммоларнинг олдини олишда ҳозирда энергетика соҳасининг асосий улушини ташкил этувчи қазиб олинадиган ёқилғидан қайта тикланадиган энергия манбаларига ўтиш муҳим аҳамиятга эга.

Энергиянинг муқобил ёки қайта тикланадиган шакллари анъанавий энергия турларига қўшимча сифатида намоён бўлмоқда ва баъзи ривожланган мамлакатларда улар энергия ишлаб чиқаришда муҳим улушда иштирок этаётган бўлсада, улар ҳали ҳам энергетика секторида устун энергия манбаи эмас. Шуни таъкидлаш керакки, иссиқлик энергиясини ишлаб чиқаришда электр энергияси ишлаб чиқариш билан бир қаторда энергиянинг муқобил

Калит сўзлар: муқобил энергия, қайта тикланувчи энергия, шамол энергияси, фотоэлектр станцияси, иссиқлик станцияси.

турлари ҳам катта ўрин тутади [1].

Қайта тикладиган энергиянинг ҳар бир шакли ўзига хос хусусиятларга эга бўлсада, уларнинг барчасини ташкил этиш қуйидаги босқичларни ўз ичига олади [2]:

1. Доимий тарзда тадқиқотлар ўтказиш ва динийни такомиллаштириш;
2. Ишлаб чиқишни ташкил этиш;
3. Инфратузилмани ривожлантириш;
4. Фойдаланиш ва техник хизмат кўрсатишнинг қулайлаштириш.

Таъкидлаш жоизки, қазиб олинadиган ёқилғи хомашёсининг жаҳон миқёсидаги захиралари камайиб бораётган шарoитда иқтисодийнинг барқарор ривожланиши ва рақобатбардошлигини ошириш ҳамда энергия мустақиллигига эришишнинг энг муҳим омили сифатида қайта тикладиган энергия манбаларидан самарали фойдаланишдир.

Шу боис, шамол, геотермал, қуёш, гидро, сув оқими, водород ва бошқа қайта тикладиган технологиялар бугунги кунда бутун дунёда кенг тарқалган энергия манбаи ҳисобланади. Аммо, аксарият мамлакатлар, корхоналар ва аҳоли соҳага берилadиган бир қатор катта имтиёзлар учун қайта тикладиган энергия манбаларини қабул қилмоқдалар. Пировардида эса энергия ишлаб чиқариш соҳасида қайта тикладиган энергияларнинг улуши ошиб бормоқда.

Хусусан, қайта тикладиган энергия АҚШ электр энергиясининг 20 фоизини ташкил этади. Шундан 2021 йилда қайта тикладиган қувват турлари орасида электр энергиясини ишлаб чиқариш ўсиш суръатлари қуйидагича бўлган [4]. Шамол энергияси 9,2 фоиз, гидроэнергетика 6,3 фоиз, қуёш энергияси 2,8 фоиз, биоэнергия 1,3 фоиз ва геотермал энергия 0,4 фоиз. Бундан ташқари, 2022 йилда қуёш ва шамол энергияси АҚШнинг электр тармоғига (қуёшдан 46 фоиз) фойдаланган ҳолда фойдали бўлган умумий сифимининг 60 фоизидан кўпрогини қўшиши кутилмоқда.

Мутухассислар ҳисоб-китобларига кўра, қайта тикладиган энергия манбаларидан жаҳон энергия истеъмоли сўнгги 10 йил ичида қарийб 4 баравар ошган [3]. Яъни, 2020 йилда жаҳон миқёсида 256 ГВт дан ортиқ қайта тикладиган энергия қуввати қўшилган [5].

Умуман олганда қайта тикланувчи энергия манбаларидан фойдаланиш ҳар бир мамлакатнинг ички имкониятларига боғлиқ.

Ҳозирги вақтда мамлакатимиз иқтисодий ва аҳолисининг энергия ресурсларига бўлган эҳтиёжи энергиянинг қайта тикланмайдиган манбаларидан, жумладан, ресурслари чекланган углеводород хомашёларидан устун даражада фойдаланиш ҳисобига қoplanмоқда. Ваҳоланки, мамлакатда қайта тикланувчи энергия манбалари мавжуд.

Ҳозирги вақтда асосан гидроэлектростанциялар ишлаб чиқараётган қайта тикланувчи энергия манбалари ҳиссасига мамлакатда ишлаб чиқарилаётган электр энергияси умумий ҳажмининг атиги ўн фоизи тўғри келмоқда. Ниҳоятда катта салоҳият мавжуд бўлишига қарамасдан, қуёш ва шамол сингари қайта тикланувчи энергия манбаларининг имкониятларидан тўлиқ даражада фойдаланилмапти.

Аммо, Ўзбекистонда муқобил энергия манбаларидан, энг аввало, қуёш энергиясидан фойдаланиш соҳасида илмий ва экспериментал тадқиқотлар олиб бориш борасида салмоқли тажриба тўпланган бўлиб, улар юзасидан бир қанча ўн йиллар мобайнида ишланмалар олиб борилмоқда. Республикада Марказий Осиёда ўхшаши йўқ илмий-экспериментал марказ – Фанлар академиясининг “Физика-Қуёш” илмий-ишлаб чиқариш бирлашмаси ташкил қилинган бўлиб, унинг тадқиқотлари натижалари жаҳон миқёсида эътироф этилди.

Ўтказилаётган тадқиқотларнинг натижалари мамлакат иқтисодийнинг турли тармоқ ва соҳаларида амалда экспериментал равишда кенг қўламда қўлланилмоқда. Ўн йилдан ортиқ вақт мобайнида республикада қуёш энергияси билан сув иситадиган қурилмалар асосида уй-жойлар ва ижтимоий объектларни иссиқ сув билан таъминлаш тизимлари ишлаб чиқилмоқда ва улардан тажриба тариқасида фойдаланилмоқда. Тошкент шаҳрида, Самарқанд вилояти ва бошқа минтақаларда иссиқ сув олиш учун гелиоқурилмалар ўрнатилган. Турли қувватлардаги фотоэлектрик қурилмаларни ишлаб чиқариш ўзлаштирилган.

Жумладан, республиканинг энг қуёшли минтақалари бўлган Сурхондарё вилояти Шеробод туманида қуввати 456,6 МВт бўлган фотоэлектр станцияси, Навоий вилояти Нурота туманида қуввати 200 МВт бўлган фотоэлектр станцияси, Самарқанд вилояти Каттақўрғон туманида қуввати 220 МВт бўлган фотоэлектр станцияси ва Жиззах вилояти Ғаллаорол туманида қуввати 220 МВт бўлган фотоэлектр станцияси, шунингдек, Сирдарё вилоятида қуввати 1500 мвт бўлган янги иссиқлик электр

станцияси ва Тошкент вилоятида қуввати 240 мвт бўлган навбатдаги иссиқлик электр станциялари ташкил этилмоқда.

Сўнгги йилларда республиканинг иқтисодий ва ижтимоий соҳаларида электр энергиясини тежашни таъминлаш бўйича кенг қўламли чора-тадбирлар амалга оширилмоқда, жумладан, қайта тикланадиган энергия манбаларини ривожлантириш ва Республикада энергия самарадорлигини ошириш бўйича ҳукуматнинг асосий қарорларидан бири, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 5 майдаги ПҚ-2343-сонли қарори билан тасдиқланган “Энергия тежовчи технологиялар ва тизимларни жорий этиш бўйича чора-тадбирлар дастури” тўғрисидаги қарор билан тасдиқланган “2017-2019 йилларда қайта тикланувчи энергетикани янада ривожлантириш, иқтисодиёт тармоқлари ва ижтимоий соҳада энергия самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари дастури тўғрисида”ги фармони ҳисобланади.

Ўзбекистон ҳудудида қайта тикланувчан энергия манбалари турларининг ялпи ва техник салоҳиятини баҳолаш борасида ўтказилган таҳлиллар қуйдаги хулосаларни чиқаришга асос бўлади: қатор қайта тикланувчан энергия манбалари турлари республиканинг барча ҳудудида етарли эканлиги, унинг экологик хавфсизлиги, энергия ресурси жиҳатидан қондирарли эканлиги, миллий энергия ресурсларидан фойдаланиш стратегиясини ҳам яқин истиқболга, ҳам узоқ истиқболга мўлжаллаб тубдан қайта кўриб чиқиш зарурлигини кўрсатади.

Марказлаштиришдан асосланган техник-иқтисодий чегараларда чиқарилган энергия таъминоти-га ўтиш йўли билан турли қайта тикланувчан энергия манбаларидан кенг миқёсда фойдаланишга ўтиш қишлоқ жойларида, айниқса, бориш қийин бўлган олис жойлардаги объектларнинг энергия таъминотини яхшилаш борасидаги бир қанча муаммоларни ҳал этилишига олиб келади.

Қайта тикланувчан энергия манбаларидан фойдаланиш билан боғлиқ муаммоларни ҳам этиш ва мазкур жараённинг самарадорлигини ошириш бўйича чора-тадбирларни ишлаб чиқишда қуйдагиларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ бўлади:

- қайта тикланувчи энергия ишлаб чиқарадиган технологиялар импортида ҳамда уларни ўрнатган аҳоли ва корхоналарга имтиёزلарни кучайтириш;

- республика бўйлаб мавжуд имкониятларга эга бўлган сув ҳавзаларида микро ГЭСларни қуришни жадаллаштириш;

- аҳоли ва корхоналарга муқобил энергия манбаларидан фойдаланиш жараёнларини оммалаштириш ҳамда қўшимча қўллаб-қувватлаш мақсадида компенсация ва субсидияларини ажратиш амалиётини кучайтириш лозим.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, мамлакатимизнинг мавжуд имкониятларидан келиб чиққан ҳолда қайта тикланувчи энергия манбаларидан самарали фойдаланиш орқали нафақат арзон ва хавфсиз энергия ишлаб чиқаришга, балки энергия мусқақиллигига эришиш ва унинг экспортини ошириш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Dario Maradin. Advantages and Disadvantages of Renewable Energy Sources Utilization // International Journal of Energy Economics and Policy. Vol 11, Issue 3. 2021. P. 176.
2. Llera-Sastresa E., Aranda-Usón A., Bribián I.Z., Scarpellini S. Local impact of renewables on employment: Assessment methodology and case study. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 2010, 14(2), 679-690.
3. Chubraeva L., Sergey T. Project of Autonomous Power Plant with High-Temperature Superconductive Devices. In: 2018 International Multi-Conference on Industrial Engineering and Modern Technologies (FarEastCon), Institute of Electrical and Electronics Engineers. 2018. – p 1-5.
4. Data of U.S. Energy Information Administration. <https://www.eia.gov/tools/faqs/faq.php?id=427&t=3>
5. <https://www.c2es.org/content/renewable-energy/>
6. www.uzbekenergo.uz

УЎТ: 336:378(575.1)

Давлат олий таълим муассасаларида тўлов-контракт шакли маблағлари бўйича даромадлар ҳисобини такомиллаштириш Совершенствование учета доходов средств платежных договоров в государственных высших учебных заведениях Improving revenue accounting of payment contract funds in state higher educational institutions

Навруз ТИЛАКОВ,
ТМИ мустақил изланувчиси.

Аннотация

Мазкур мақолада давлат олий таълим муассасаларида тўлов-контракт шакли маблағлари бўйича даромадларнинг вужудга келиши ва уларни ҳисобини юритишининг назарий-услубий асослари баён қилинган. Давлат олий таълим муассасаларининг тўлов-контракт шакли маблағлари бўйича даромадлар ҳисобининг амалдаги ҳолати ўрганилиб, мавжуд мунозарали ҳолатлар тадқиқ этилган. Изланиш натижалари асосида давлат олий таълим муассасаларида тўлов-контракт шакли маблағлари бўйича даромадлар ҳисобини такомиллаштириш юзасидан илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилган.

В данной статье рассматриваются теоретико-методологические основы формирования и управления доходами в виде договора оплаты в государственных высших учебных заведениях. Нынешнее состояние доходов государственных вузов в виде договора оплаты подошло к концу. На основе исследования разработаны научные предложения и рекомендации по совершенствованию производства полноконтрактных форм доходов в государственных высших учебных заведениях.

This article deals with the theoretical and methodological basis of the formation and management of income in the form of payment contract at public higher education institutions. The current state of income of state-owned higher education institutions in the form of payment contract has come to an end. Based on the research, scientific proposals and recommendations have been developed to improve the producing full-contract forms of income at public higher education institutions.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий ва ўрта махсус таълим тизимида бошқарувнинг янги тамойилларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорига асосан хорижий тажрибани ўрганиш асосида салоҳиятли олий таълим муассасаларини танлаб, босқичма-босқич ўзини ўзи молиялаштириш тизимида ўтказиш тартибини жорий қилиш белгиланди, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Олий таълим муассасаларини босқичма-босқич ўзини ўзи молия-

лаштириш тизимида ўтказиш тўғрисида”ги Қарорига асосан 10 та етакчи олий таълим муассасалари 2020 йил 1 январдан ушбу тизимда ўз фаолиятини олиб боришни бошлади.

Бизга маълумки, давлат олий таълим муассасалари фаолиятини молиялаштириш давлат бюджети ва бюджетдан ташқари маблағлар ҳисобидан амалга оширилади. Олий таълим тизимида амалга оширилган ислохотларнинг самараси ўлароқ, 2016 йилда бюджетдан молиялаштириш ҳажми 78,3

Калит сўзлар: даромад, маблағлар, молиялаштириш, олий таълим муассасаси, ҳисоб, ҳисобот.

фоиз, бюджетдан ташқари маблағлар ҳисобидан молиялаштириш ҳажми 21,7 фоиз бўлган бўлса, 2021 йилга келиб ушбу кўрсаткичлар бюджетдан молиялаштириш ҳажми 21 фоиз, бюджетдан ташқари маблағлар ҳисобидан молиялаштириш ҳажми 79 фоизни ташкил қилмоқда. 2021 йилда давлат олий таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов-контракт шакли маблағларининг умумий молиялаштириш таркибидаги улуши 75,7 фоизни, бюджетдан ташқари маблағлар таркибидаги улуши эса, 95,6 фоизни ташкил этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Давлат олий таълим муассасаларига молиявий мустақиллик бериш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори билан давлат олий таълим муассасаларида бюджетдан ташқари маблағларни шакллантириш, уларни тасарруф этиш, молиявий қарорларни қабул қилиш билан боғлиқ эркинлик берилди. Ушбу қарор билан давлат олий таълим муассасалари ўқитишнинг тўлов-контракт шакли миқдорини белгилаш, ушбу маблағларни сарфлаш йўналишларини мустақил бошқариш имконияти берилди.

Бизга маълумки, олий таълим муассасаларини молиялаштириш манбалари давлат бюджети ва шу билан бирга, бюджетдан ташқари маблағларни шакллантириш орқали амалга оширилади. Бунда, давлат бюджетидан молиялаштириш олий таълим муассасаларида касса харажатлар ёки бюджетдан молиялаштириш, деб эътироф этилади. Бюджетдан ташқари маблағлар бўйича эса, қонунчиликда белгиланган манбалардан даромад ёки тушумлар ҳосил қилиниб, улар даромад, баъзи ўринларда тушумлар, деб қайд қилинади.

Олий таълим муассасаларини давлат бюджетидан молиялаштириш билан боғлиқ касса харажатлар харажатлар сметалари асосида амалга оширилади. Бюджетдан ажратилаётган маблағлар тузилган харажатлар сметаси доирасида босқичма-босқич олий таълим муассасаларининг топшириғига асосан ғазначиликда очилган шахсий ғазна ҳисобварақлар орқали молиялаштириб борилади. Демак, олий таълим муассасаларини давлат бюджетидан молиялаштириш ёки ғазначилик томонидан ташкилот мажбуриятларининг тўланиши бюджет ташкилотларида касса харажатлари сифатида ҳисобга олинади.

Олий таълим муассасаларининг бюджетдан ташқари маблағлари бўйича даромад (тушум)лари бюджет маблағларидан фарқли ўлароқ, харажатлар-

нинг режалари ижроси билан узвий алоқадорликда ёки шахсий ғазна ҳисобварақлардаги ўзгаришлар билан эмас, балки, даромад (тушум)ларнинг вужудга келиши ва уларни тан олиш орқали ҳисоби юри-тилади. Бир сўз билан айтганда, бюджетдан ташқари маблағлар бўйича даромад (тушум)лар бюджет ташкилотларида ҳисоблаш усулига асосан ҳисобга олинади.

Олий таълим муассасаларининг бюджетдан ташқари маблағлари бўйича даромад (тушум)лари-ни иккита катта гуруҳга ажратиш мумкин: бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари жамғармалари ва ундириладиган маблағлар ҳисобидан шакллантириладиган даромад (тушум)лар.

Олий таълим муассасаларининг бюджетдан ташқари жамғармалари даромад (тушум)лари таркибига бюджет ташкилотининг ривожлантириш жамғармаси даромадлари киради. Ундириладиган маблағлар ҳисобидан шакллантириладиган даромад (тушум)лар таркибига эса, олий таълим муассасаларида таълим олганлик учун қонун ҳужжатларига мувофиқ ундириладиган тўловлар бўйича даромад (тушум)лар киради.

Олий таълим муассасаларида талабаларнинг тўлов-контракт асосида “Олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларида ўқитишнинг тўлов-контракт шакли ва ундан тушган маблағларни тақсимлаш тартиби тўғрисида”ги низомга (2013 йил 26 февраль, 2431-сон) кўра таҳсил олиш учун ҳисоб-китобларнинг амалга оширилиши натижасида даромадлар вужудга келади.

Бунда, “олий таълим муассасаларида контракт асосида ўқитишнинг тўлов миқдори билим соҳалари, соҳа ва таълим йўналишлари, таълим шакллари (ишлаб чиқаришдан ажралган ёки ажралмаган ҳолда) ва таълим босқичлари (бакалаврият, магистратура, иккинчи ва ундан кейинги таълим) бўйича алоҳида, ҳар ўқув йили учун белгиланади ҳамда шартномага асосан ҳисоб-китоб қилинади.

Олий таълим муассасаларида контракт асосида ўқитишнинг тўлов миқдорини белгилаш бир талабани ўқитиш билан боғлиқ харажатлар миқдоридан келиб чиқиб амалга оширилади. Бир талабани ўқитиш билан боғлиқ харажатлар миқдори қуйидаги мезонларни инобатга олган ҳолда белгиланади:

- қабул квотаси ва бино-иншоотлар қуввати ўртасидаги мутаносиблик;
- таълим йўналишлари ва таълим жараёни хусусиятлари;

– бир ўқитувчига тўғри келадиган талабалар сони нисбатининг чекланган нормативлари;

– ўқитиш муддатлари ва бошқалар.

“Олий таълим муассасаларида контракт асосида ўқитиш учун белгиланган миқдордаги тўлов ўқув йилида тўлиқ ёки қисман (бирок, биринчи тўлов тегишли ўқув йили учун белгиланган тўлов миқдорининг 50 фоизидан кам бўлмаган ҳолда) ўқув йилининг қуйидаги муддатларида:

– белгиланган тўлов миқдорининг камида 50 фоизи – талабалikka тавсия этилган абитуриентлар учун 15 сентябргача, иккинчи ва ундан кейинги босқич талабалар учун 1 октябргача;

– қолган қисми (қисмларга бўлиб тўланган ҳолларда ҳам) – 1 мартгача амалга оширилади.

Қўшимча оширилган тўлов-контракт асосида қабул қилинган абитуриентларнинг биринчи ўқув йили учун тўлови Давлат комиссияси томонидан белгиланган муддатларда амалга оширилади.”

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2017 – 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили”да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида”-ги Фармони (2020 йил 2 март, ПФ-5953-сон)нинг 18-бандига асосан “Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги бошқа манфаатдор идоралар билан биргаликда 2020/2021 ўқув йилидан бошлаб республика олий таълим муассасалари талабаларига ўқув йили давомида тенг улушларда камида тўрт маротаба ўқиш учун тўловларни амалга ошириш имконияти тақдим этилишини таъминлаш” вазифаси юклатилган бўлиб, 2020/2021 ўқув йилидан бошлаб олий таълим муассасаларида тўлов-контракт асосида таҳсил олаётган талабалар ўқиш учун тўловларни

тенг улушларда тўрт бўлиб, қуйидаги муддатларда амалга оширишлари мумкинлиги белгиланган. Жумладан:

– белгиланган тўлов миқдорининг камида 25 фоизини талабалikka тавсия этилган абитуриентлар учун 15 сентябргача ёки Ўзбекистон Республикаси таълим муассасаларига ўқишга қабул қилиш бўйича Давлат комиссияси томонидан белгиланган муддатгача ҳамда иккинчи ва ундан кейинги босқич талабалар учун 1 октябргача ёки олий таълим муассасаси ректори (филиал директори) томонидан узайтирилган муддатгача;

– белгиланган тўлов миқдорининг камида 50 фоизи 1 январгача, 75 фоизи 1 апрелгача ва 100 фоизи 1 июлгача ёки олий таълим муассасаси ректори (филиал директори) томонидан узайтирилган муддатларгача;

– хорижий фуқаролар учун олий таълим муассасаси ректори (филиал директори) томонидан белгиланган муддатларгача;

– табақалаштирилган тўлов-контракт асосида талабалikka тавсия этилган абитуриентларга ўқув йилининг биринчи ярми учун тўловларни амалга ошириш муддати ва миқдорлари Ўзбекистон Республикаси таълим муассасаларига ўқишга қабул қилиш бўйича Давлат комиссияси томонидан ва қолган қисми олий таълим муассасаси ректори (филиал директори) томонидан белгиланган муддатларгача амалга оширилади.

Кўриб ўтилган жиҳатлар олий таълим муассасасида ўқитишнинг тўлов-контракт шакли бўйича даромадлар тузилган шартнома асосида тўловларнинг бир ўқув йилида 4 маротаба амалга оширилишига боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳар ойда амалга ошириладиган харажатларга мос тарзда ҳисобга олиниши зарур (1-жадвал).

1-жадвал.

Таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов-контракт шакли бўйича даромадлар ва уларнинг келиб тушишини ҳисобда акс эттириш[6]

Т/р	Бухгалтерия операцияси	Бухгалтерия ўтказмаси	
		Дебет	Кредит
1	Таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов-контракт шакли бўйича даромадлар	Олинадиган маблағлар 175-“Талабалар билан бошқа ҳисоб-китоблар”	Даромадлар 252-“Таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов-контракт маблағлари бўйича даромадлар”
2	Таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов-контракт шакли бўйича маблағларнинг ШФҲга келиб тушиши	Пул маблағлари 111-“Таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов-контракт шаклидан тушган тушумлар”	Олинадиган маблағлар 175-“Талабалар билан бошқа ҳисоб-китоблар”

Олий таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов-контракт шакли бўйича тўловлар бир ўқув йили давомида тўртта бўлиб тўлашга рухсат берилиши тахсил олувчиларга енгиллик яратишга хизмат қилади. Аммо, ўқув йили давомида таълим бериш билан боғлиқ харажатлар узлуксиз ойма-ой амалга ошириб борилади. Ўз-ўзидан, харажатларнинг ойма-ой амалга оширилиши улар билан боғлиқ даромадларни ҳам шунга мос тарзда ҳисобга олишни талаб этади. Шу сабабдан ҳам, ўқитишнинг тўлов-контракт шакли бўйича даромадларни пул маблағларининг келиб тушишидан қатъий назар, таълим хизмати кўрсатилиши билан тан олиш ва ҳисобга олишга асос бўлиб хизмат қилади.

Ҳозирда амалиётда аксарият олий таълим муассасаларида тўлов-контракт шакли бўйича маблағлар шахсий ғазна ҳисобварақ(ШҒХ)га келиб тушган даромадлар сифатида ҳисобга олинмоқда. Яъни, қуйидаги кўринишда:

Дт 111-“Таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов-контракт шаклидан тушган тушумлар” (**Пул маблағлари**).

Кт 252-“Таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов-контракт маблағлари бўйича даромадлар” (**Даромадлар**).

Бизнингча, ушбу ҳолат олий таълим муассасаларининг шахсий ғазна ҳисобварағи ғазначиликда юритилиши ҳамда ғазначиликда ҳисобварақдаги ўзгаришга боғлиқ ҳолда келиб тушган маблағларнинг даромад сифатида ҳисобга олинишига мос ҳисобни юритилиши натижасидир. Шунингдек, таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов-контракт шакли маблағлари ҳисоби билан боғлиқ услубий таъминотнинг мавжуд эмаслиги натижасида ушбу маблағлар бўйича даромадлар ҳисобини юритишда шу каби муаммоларни вужудга келтириб чиқармоқда.

Олий таълим муассасалари фаолият хусусиятидан келиб чиқиб, ўқитишнинг тўлов-контракт шаклидан тушадиган даромадларни тан олишнинг меъзонлари аниқ белгиланмаган. Таълим муассасалари фаолияти ўқув йили билан боғлиқ амалга оширилади. Аммо, уларни молиялаштириш ва молия-хўжалик фаолиятини юритиш, ҳисоб ишларини олиб бориш молия йили билан узвий боғлиқ. Ўқитишнинг тўлов-контракт шакли бўйича тўловларни амалга ошириш даврийлиги турлича бўлиши ҳамда маблағларнинг келиб тушиш вақтидан қатъий назар, даромадларни бухгалтерия ҳисобининг ҳисоблаш методига асосан ҳисобга олиб бориш за-

рур. Лекин, таълим муассасаларида тўлов-контракт шакли бўйича даромадлар шахсий ғазна ҳисобварақларга келиб тушган даромад сифатида ҳисобга олинмоқда. Бу эса, бухгалтерия ҳисоби принципларига зид ҳолатдир.

Хулоса ўрнида айтиш жоизки, таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов-контракт шакли маблағларини ҳисобга олишда даромадлар ва харажатларнинг ўзаро мувофиқлиги тамойилига умуман амал қилинмаяпти. Ваҳоланки, даромадларни тан олиш учун ушбу даромадлар билан боғлиқ харажатлар аниқланган ва ҳисобга олинган бўлиши зарур. Шу билан бирга, даромадлар вужудга келиши ёки шахсий ғазна ҳисоб варақларига келиб тушиши билан эмас, балки, ушбу даромадлар босқичма-босқич (ойма-ой) даромад сифатида эътироф этилиши ва ҳисобга олиниши услубий жиҳатдан тўғри ҳисобланади.

Бухгалтерия ҳисоби тамойилларига асосан, таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов-контракт шакли маблағлари бўйича даромадларни тан олиш, улар билан боғлиқ харажатларни аниқ ўлчаш ва ишончли баҳолаш юзасидан услубий муаммоларнинг ечимини бериш зарур. Мазкур ҳолатнинг ечими сифатида “Бюджет ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги” йўриқнома (2010 йил 22 декабрь, 2169-сон)га асосан тўлов-контракт шакли маблағлари билан боғлиқ даромадларни ҳисобга олиш билан боғлиқ қуйидаги кетма-кетликда ҳисоб ишларини юритиш зарур:

Олий таълим муассасаларида тўлов-контракт шакли маблағлари бўйича даромадларни расмийлаштирилган шартнома ва буйруқларга асосан даромадларни таълим хизмати кўрсатиш давомида ойма-ой тан олиш ҳисобда акс эттириш. Бунинг учун бир ой давомид амалга оширилган таълим хизмати билан боғлиқ харажатларни тўлиқ ҳисобда акс эттирилгандан сўнг улар билан боғлиқ даромадларни ҳисобга олишни таъминлаш. Ҳар ой якунида тўлов-контракт шакли маблағлари бўйича даромадларнинг ушбу ойдаги қисми қуйидагича ҳисобда акс эттирилади:

Дт 175-“Талабалар билан бошқа ҳисоб-китоблар”;

Кт 252-“Таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов-контракт маблағлари бўйича даромадлар”.[6]

Мазкур тартибни жорий этиш олий таълим муассасаларида тўлов-контракт шакли маблағлари бўйича харажатлар ва даромадларнинг мувофиқ-

лигини таъминлаш, даромадларнинг ушбу даромадлар билан боғлиқ харажатларни амалга ошириш даврийлиги бўйича тан олиш ҳамда ҳисобот шакларида даромадларга оид кўрсаткичларнинг ҳаққоний кўрсаткичларни акс эттиришга хизмат қилади.

“Ягона счёталар режаси” номли Ўзбекистон Республикаси бюджет ҳисобининг стандарти (2-сонли БХС)га асосан олий таълим муассасаларида тўлов-контракт шакли маблағлари бўйича даромадлар ҳисобланган даромад сифатида ҳисобга олиниши назарда тутилган бўлиб, унда даромадларни ҳисобга олиш қуйидаги шаклда бўлиши назарда тутилган:

Дт 153 600 “Бюджет ташкилотларининг талабалар билан бошқа дебитор қарзлари”;

Кт 520 200 “Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларида ўқитишнинг тўлов-контракт маблағлари бўйича ҳисобланган даромадлар”. [7]

Ушбу стандартда олий таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов-контракт шакли маблағлари билан боғлиқ даромадларни харажатлар билан боғлиқ ҳолда ойма-ой тан олиш ва ҳисобда акс эттириш тартиби зарур. Бюджет ташкилотлари бухгалтерия

ҳисоби ахборот тизими (УзАСБО) билан Давлат молиясини бошқаришнинг ахборот тизими (ДМ-БАТ) интеграциясини таъминлашда ҳисобланган даромадларга оид кўрсаткичларни шакллантиришда олий таълим муассасаларининг тўлов-контракт шакли маблағлари бўйича даромадлар кўрсаткичининг ишончилиги таъминланади.

Олий таълим муассасаларининг тўлов-контракт шакли маблағлари ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот шаклида ушбу маблағлар бўйича ҳисобланган даромадларга оид кўрсаткичларни киритиш мақсадга мувофиқ. Чунки, мазкур ҳисоботда тўлов-контракт шакли маблағлари пул маблағлари айланмалари билан бирга ушбу маблағ билан боғлиқ ҳақиқий харажатлар ҳам акс эттириб келинмоқда. Ҳисобот шаклига ҳисобланган даромадларга оид кўрсаткичларни ҳам киритилса, тўлов-контракт шакли маблағлари билан боғлиқ даромадлар ва харажатларнинг ҳақиқий ҳолати тўғрисида ахборотларни шакллантириш имконияти яратилади. Бу эса, олий таълим муассасаларида тўлов-контракт шакли маблағлари ҳисобидан молиялаштиришнинг молиявий натижаларига оид ахборотларни фойдаланувчиларга тақдим этишга хизмат қилади

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили”да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида”ги Фармони (2020 йил 2 март, ПФ-5953-сон).
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 11 июлдаги ПҚ-4391-сонли “Давлат олий таълим муассасаларига молиявий мустақиллик бериш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Давлат олий таълим муассасаларига молиявий мустақиллик бериш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори. 2021 йил 24 декабрь, ПҚ-61-сон.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Олий таълим муассасаларини босқичма-босқич ўзини ўзи молиялаштириш тизимига ўтказиш тўғрисида”ги Қарори. 2019 йил 3 декабрь, 967-сон.
5. “Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларида ўқитишнинг тўлов-контракт шакли ва ундан тушган маблағларни тақсимлаш тартиби тўғрисида”ги низом (2013 йил 26 февраль, 2431-сон).
6. “Бюджет ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги” йўриқнома (2010 йил 22 декабрь, 2169-сон).
7. www.mf.uz Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги расмий веб-сайт маълумотлари.

Маданий мерос объектларини бошқариш бўйича хориж тажрибаси ва унинг таҳлили

Зарубежный опыт управления объектами культурного наследия и его анализ

Foreign experience in managing cultural heritage objects and its analysis

Ғиёсиддин РЕЖАБОВ,
ТДИУ мустақил изланувчиси.

Аннотация

Ушбу мақолада маданий мерос объектларини бошқариш ва мувофиқлаштириш масалалари ёритилган. Шунингдек, мамлакатимизда маданий мерос объектларини бошқариш ва мувофиқлаштириш билан боғлиқ фаолият таҳлил қилинган.

В данной статье раскрываются вопросы управления и координации объектов культурного наследия. Также была проанализирована деятельность, связанная с управлением и координацией объектов культурного наследия в нашей стране.

This article describes the issues of management and coordination of cultural heritage objects. Also, activities related to the management and coordination of cultural heritage objects in our country were analyzed.

Умумжаҳон мероси объектларини бошқариш учун асосий масъул орган Ўзбекистон Республикаси Туризм ва маданий мерос вазирлиги ҳузуридаги Маданий мерос агентлиги ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасида Маданий мерос агентлиги барча умумжаҳон маданий мероси объектлари учун мувофиқлаштирувчи органдир. Бундан ташқари, самарали бошқариш учун манфаатдор ташкилот ва муассасалар масъул лавозимдаги шахслар ҳам жалб этилиши лозим.

Маданий мерос агентлиги қатъий ёндашув асо-сида сақлашга ва объектнинг ўзгача универсал қий-матини муҳофаза қилишни таъминлашга жавобгар-дир.

Объектнинг ўзгача универсал қийматига, асли-ги ва бутунлигига таъсир кўрсатадиган ҳар қандай

бажариладиган ишдан олдин Умумжаҳон мероси қўмитасига хабар қилиш лозим. Шунингдек, тари-хий меросга таъсирини ўрганиш талаб этилади. Маданий мерос агентлиги мувофиқлаштирувчи ор-ган бўлганлиги сабабли, ЮНЕСКО ишлари бўйича Ўзбекистон Миллий комиссияси орқали Умум-жаҳон мероси қўмитаси ҳамда Умумжаҳон мероси маркази котибияти орқали боғланиб туришга жа-вобгардир.

Маданий мерос агентлигининг ҳудудий бошқар-малари Умумжаҳон мероси объекти бошқарувчиси ҳисобланади. Бошқармаларнинг жавобгарлиги ва ваколатлари Умумжаҳон мероси объектида фаоли-ят олиб бораётган барча иштирокчилар мажбурият-лари тушунчаси доирасида олиб борилади. Объект бошқарувчиси Маданий мерос агентлиги орқали

Калит сўзлар: умумжаҳон маданий мероси, маданий мерос, маданий мерос объектларини бошқа-риш, бошқарув, мувофиқлаштириш.

Умумжаҳон мероси маркази билан боғланиб туриш мажбуриятини ҳам олади.

Ўзаро ҳамкорликдаги органлар. Объект чегараси ва унинг муҳофаза ҳудудидаги олиб бориладиган барча турдаги фаолиятлар учун асосий ҳамкорликдаги ташкилотлар вилоят ва туман ҳокимликлари ҳисобланади. Вилоят ва туман ҳокимликларидаги объект доирасидаги ишларни ҳудудий бошқарма бошчилигидаги вилоят комиссияси аъзолари томонидан ҳал қилинади.

Фаолиятни режалаштириш вазирликлар ва ваколатли орган орқали мувофиқлаштирилади. Бу маданий мерос объектлари муҳофазаси учун жавобгарликда давлат органлари ўртасидаги мустақам алоқани таъминлайди. Тартибни сақлаш, хавфсизлик ва фавқулодда вазиятларга Ички ишлар ва Фавқулодда вазиятлар вазирликлари жавоб беради.

Ҳуқуқни ҳимоя қилувчи органлар (суд, прокуратура) Умумжаҳон мероси объекти ва муҳофаза ҳудудида (буфер зона) қонуннинг тўғри бажарилиши устидан назорат қилади.

Маҳаллий жамоат ташкилотлари, хусусан, маҳалла қўмиталари объектларни бошқаришда муҳим бўлган ҳисобланади.

ЎзшаҳарсозликЛИТИ Умумжаҳон мероси объекти муҳофаза ҳудудидаги бажариладиган қурилиш ишларини лойиҳалашда Маданий мерос агентлиги билан биргаликда қатнашади.

Давлат активларини бошқариш агентлиги томонидан Умумжаҳон меросидаги маданий мерос объектларини ижарага бериш ишлари мувофиқлаштирилиб борилади.

Оммавий ахборот воситалари томонидан Умумжаҳон мероси объектларини мамлакатимизда тарғиб қилиш ишлари, шу билан бирга чет элларда ҳам турли тарғибот йўллари билан оммалаштиришга воситачи ҳисобланади.

Туризм ва маданий мерос вазирлиги Умумжаҳон мероси объектида туризмни ривожлантириш ва уни тўғри йўлга қўйиш ишларини амалга оширишга жавобгар ҳисобланади.

Таълим муассасалари (коллеж, мактаб) Умумжаҳон меросининг аҳамиятини халқ оmmasига сингдириш ишларини амалга оширади.

Нодавлат-нотижорат ташкилотлари умумжаҳон мероси объектининг имкониятларини рўёбга чиқаришда кўмакчи вазифасини ўтайди.

Халқаро ҳамкорлик. Умумжаҳон мероси рўйхатига киритилган объектларни бошқаришда

халқаро ташкилотлар бўлган ЮНЕСКО ва ИКОМОС билан ҳамкорлик қилиш муҳим аҳамият касб этади. Бу ташкилотлар орқали халқаро тажрибалар ўрганилади. Шунингдек, объектларнинг сақланиш ҳолатини конвенция талаблари асосида бошқариш ва мониторинг олиб бориш ишлари йўлга қўйилади.

Бунда ЮНЕСКО ишлари бўйича Ўзбекистон миллий комиссияси халқаро ҳамкорлик ишларини мувофиқлаштириб боради.

Шу билан бирга, бошқа давлатлар тажрибасини ўрганиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. ЮНЕСКО ва ИКОМОС ташкилотлари томонидан ташкил этиладиган халқаро семинар ва тренингларда объектларни бошқарувчиларнинг қатнашиши тажриба алмашишга асос бўлади.

Ривожланишнинг иқтисодий воситаларини аниқлаш. Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати Умумжаҳон меросини бошқариш, уларнинг тўғри сақланиши, техник хизматлари учун зарур бўлган маблағларни беради. Тадқиқотлар ўтказиш, семинар тренинглар ўтказиш, шароитларни яхшилаш, таълимни такомиллаштириш, халқаро ташкилотлар учун халқаро ва ҳомийлар ташкилотлар орқали олиш мумкин.

Умумжаҳон меросининг тарихий чегараси ва муҳофаза ҳудудидаги режалаштириш ишларини қонунлар, субсидиялар, рағбатлантириш, жарима солиш асосида амалга оширилади. Маблағлар объектлар учун энг муҳим бўлган ҳолатларига йўналтирилган бўлиши керак. Маданий ва археология меросини сақлаш, муҳофаза қилиш минтақанинг барқарор ривожланиши билан боғлиқ ҳолда амалга оширилиши лозим. Маҳаллий ривожланишнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш режалари устувор бўлиши керак.

Молиявий манбалар. Ҳукуматнинг йиллик миллий бюджетни шакллантиришида жорий давр харажатлари ҳолатига қараб молиялаштиришга имкон беради. Маблағлар маданий мерос объектларини сақлаш ва муҳофаза қилиш учун узоқ муддатли дастурларни амалга оширишга йўналтирилади. Бундан ташқари, ушбу мақсадлар учун вилоят ва шаҳар бюджетларидан ҳам инвестициялар жалб қилинади. Бу жараёнда хусусий инвестициялар ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Маданий мерос объектларни муҳофаза қилиш, асраш, фойдаланиш, уларни тарғиб қилишда ҳомийлик инвестициялари ва индивидуал нодавлат-ноти-

жорат фондлари маблағлари муайян муаммоларни ҳал қилишга йўналтирилиши, хусусий банкларни жалб қилиш керак.

Қонунчилигимизда маданий меросни асраб-авайлаш учун уларнинг хусусий эгалари, фойдаланувчиларига турли манфаатли имтиёзлар белгиланган. Бу жараён маданий мерос объектларининг ҳолатини яхшилашга хизмат қилади. Шошинч ҳолларда музей қўриқхонасининг махсус маблағларини жалб қилиш лозим бўлади.

Умумжаҳон мероси объектларини сақлаш, қайта тиклаш ва улардан фойдаланишда энг муаммоли нуқталардан бири бу – турар-жойлар ҳисобланади.

Тарихий ва анъанавий турар-жойларни сақлаб қолиш ва улардан фойдаланиш куйидаги йўналишларда олиб борилиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади:

Регенерация усули: турар-жойларда тарихий хоналарни сақлаган ҳолда, уни атрофида янги хоналарни қуриш.

Реставрация усули: яроқсиз ҳолатдаги тарихий уйларнинг пойдевори устига тарихий тарх асосида янги турар-жой қуриш.

Модернизация усули: тарихий муҳитга мос келмайдиган турар-жойларни ўрнига янги турар-жойлар қуриш.

Консервация-музейлаштириш усули: яхши сақланган турар-жойларни давлат муҳофазасига олиш ва улардан уй-музейлар сифатида фойдаланиш [1].

Умумжаҳон мероси объектларидаги турар-жойларни сақлаш, қайта тиклаш ва улардан фойдаланишда турар-жой тархи, алоҳида қимматга эга қисмларини сақлаб қолиш муҳим аҳамият касб этади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам замонавийлаштирилган турар-жой биноси ўзининг тарихий қимматини ва миллийликка хос меъморий сифатини йўқотмаслиги шартдир [2].

Ҳаракат режаси-йиллик ҳаракат режаси. Бошқарув жараёни доирасидаги зарур ҳаракатларни 3 тоифага ажратиш мумкин: (i) тезкор ҳаракат, (ii) доимий кундалик фаолияти билан боғлиқ ҳаракат, (iii) узоқ муддатли кенг кўламли лойиҳалар амалга ошириш.

Тезкор ҳаракат – бундай вазиятда зудлик билан чора кўриш талаб этилади. Шошинч чоралар кўриш учун хабардорлик, тайёргарлик ва фавқулодда баҳолаш талаб қилинади. Бундай хатти-ҳаракатлар фавқулодда вазиятлар бошқармаси билан бир-

галикда амалга оширилиши керак.

Мунтазам маъмурий тартиб асосидаги кундалик фаолият билан амалга ошириладиган ҳаракат. Бу самарали иш жараёни ва стандартлаштирилган тартибни ташкил этишни талаб қилади.

Узоқ муддатли йирик лойиҳалар объектнинг бутун ҳаёти ҳақидаги индивидуал лойиҳа учун бошқарув тизимини яратишни талаб қилади. Бошқарув лойиҳасини Маданий мерос агентлиги ва ҳудудий бошқарма ҳамкорликда амалга оширади.

Йиллик тадбирлар режасига, қатъий молиявий таклиф сифатида эмас, балки, режалаштириш воситаси сифатида қаралиши лозим. Йиллик режага мувофиқ мақсадларнинг ҳар бири аниқ белгиланган бўлиши керак:

- (i) дастлабки танлов;
- (ii) ижро жараёни;
- (iii) молиявий ресурслар;
- (iv) вақти;
- (v) ижро этувчи орган.

Йиллик ва узоқ муддатли режаларни тайёрлаш ҳамда амалга ошириш стандарт институционал жараёнлар доирасида бўлиши керак.

Ҳудудий бошқармалар мониторинг ва объект ҳисоботини тараққиётни эътиборга олган ҳолда амалга ошириши ва баҳолаши керак. Маданий мерос агентлиги асосий режалаштириш масалаларини ва стратегик режалаштиришни белгилашда устувор таклифларни ҳам эътиборга олади. Ишлаб чиқилган режа идоралараро комиссия режаси билан мувофиқлаштирилади.

Шундан сўнг узоқ муддатли ва йиллик режалар фаоллаштирилади. Режа Маданий мерос агентлиги ва ҳудудий бошқарма ёки маҳаллий ҳокимият органлари томонидан амалга оширилиши мумкин. Мутахассислар иш турига қараб иш билан таъминланади. Амалга ошириладиган иш мониторинги, бориши ва ижро сифати бўйича ҳудудий бошқарма ҳисобот тайёрлайди. Белгиланган талаблар ҳисобга олинади ва ҳисоботда кўрсатилади.

Маҳаллий ривожланиш. Ҳокимият органлари орасида маҳаллий ривожланишни мувофиқлаштириш жавобгарлиги вазирлар даражасидаги идоралараро ва маҳаллий даражадаги комиссиялар томонидан амалга оширилади.

Ҳудуд тарихий кўринишини сақлаб қолишни кўзда тутувчи иқтисодий ривожланиш бош режаси шаҳарсозликни шакллантириш концепцияси ва унинг асосий йўналишларини таҳлил қилиш жараё-

нида ишлаб чиқилади. Объектни сақлаш учун шаҳар ва унга туташган қисмларининг батафсил лойиҳалари маҳаллий анъанавийликни ўзида акс эттирган ҳолда, маълум вазифалар асосида ишлаб чиқилади. Шаҳарни ривожлантириш учун ишлаб чиқилган лойиҳалар, манфаатдор барча органлар томонидан тасдиқлангандан кейин, ҳудудий маданий мерос

бошқармаси ва туман ҳокимияти назорати остида амалга оширилади. Биринчи ўринда Умумжаҳон мероси объектлари чегараси ва муҳофаза ҳудуди (буфер зона) учун ишлаб чиқилган лойиҳалар ҳудудий маданий мерос бошқармаси томонидан кўриб чиқилади ва тасдиқлашга тавсия этилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Файзуллаева Н.Н. Ўзбекистон тарихий шаҳар марказларида турар-жойларни сақлаш ва қайта тиклаш усуллари (Бухоро шаҳри мисолида). Архитектура бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореферати. Тошкент, 2021, 19-бет.
2. Айматов А.А. Самарқанд шаҳри тарихий турар-жойларини сақлаш ва қайта тиклаш йўлларини такомиллаштириш. Архитектура бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореферати. Тошкент, 2020, 18-бет.
3. <https://madaniymeros.uz>

УЎТ: 330.33.(575.1)

Инвестицияларни жалб этиш орқали аграр соҳа тармоғини жадал ривожлантириш Быстрое развитие сети аграрного сектора за счет привлечения инвестиций Rapid development of the agrarian sector network through the attraction of investments

Саидкарим МАХМУДОВ,
Тошкент давлат аграр университети мустақил изланувчи.

Аннотация

Қишлоқ хўжалигида давлат инвестициялари соҳанинг ривожига муҳимлигидан ташқари ундан самарали фойдаланиш кераклигини эътиборга оладиган бўлсак, инвестицияларни соҳага таъсирини баҳолашда кўплаб кўрсаткичларга эътибор қаратиш ва унга тизимли ёндашиш керак бўлади. Аҳолининг катта бир қисми қишлоқ ҳудудларида истиқомат қилиши ва уларни фаровонлиги бевосита қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ва унга хизмат кўрсатиш соҳалари билан боғлиқ бўлганлиги учун иқтисодиётни ривожлантиришнинг дастлабки босқичида давлат аралашувини талаб этади.

Учитывая важность государственных инвестиций в сельское хозяйство помимо их значения для развития сектора, необходимо обращать внимание на многие показатели и системно подходить к оценке воздействия инвестиций на сектор. Поскольку значительная часть населения проживает в сельской местности и их благосостояние напрямую связано с сельскохозяйственным производством и услугами, требуется вмешательство государства на ранних этапах экономического развития.

Considering the importance of public investment in agriculture in the development of the sector and the fact that it should be used effectively, it is necessary to focus on many indicators and take a systematic approach to the assessment of the impact of investments on the sector. Since a large part of the population lives in rural areas and their well-being is directly related to agricultural production and service sectors, it requires state intervention at the initial stage of economic development.

Кириш

Жаҳон қишлоқ хўжалиги аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари, саноатни хом-ашё билан таъминлаб келмоқда. Соҳани модернизация қилиш, интенсив ривожлантириш, тармоқда асосий ва айланма воситаларни яратиш, сифатли ва рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқариш, ички истеъмолни таъминлаш билан бирга тайёр маҳсулотлар экспортини ошириш инвестицияларни соҳага киритиш орқали амалга оширилади.

Қишлоқ хўжалигига киритилаётган инвестициялардан самарали фойдаланишни баҳолаш ва инвестиция қайтимини ошириш ҳукумат олдидаги муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Бундай вазифалар соҳани иқтисодий ривожлантириш билан биргаликда унинг ижтимоий томонларини ҳам бевосита яхшилаб, замонавийлаштириб боради.

Иқтисодиётни ривожланиб боришида қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ислохотларни амалга ошириш, давлат томонидан ажратилаётган марказлаштирилган

Калит сўзлар: инвестиция, даромад, бюджет, қишлоқ хўжалиги, натижа, товар, иқтисодиёт, маблағ, фермер, ривожланиш, объект, фонд.

инвестиция ресурсларидан самарали фойдаланиш билан боғлиқ. Инвестициялардан самарали фойдаланиш эса соҳани чуқур тадқиқ қилиш, уни илмий ўрганган ҳолда рационал ёндашишни тақозо қилади.

Таҳлил ва натижалар

Мамлакатимиз иқтисодиёти учинчи ренессанс бошланиш даврада, аграр соҳада олиб борилаётган ўзгаришлар ва соҳани модернизациялашиб бориши бевосита қишлоқ хўжалигига йўналтирилаётган инвестициялар билан боғлиқ. Қишлоқ хўжалигида маҳсулот ишлаб чиқаришга давлат томонидан киритилаётган инвестициялар натижасини иқтисодий баҳолашда хорижий мамлакатларида самарали қўлланилаётган методологик ишланмалар ва усулларни ўрганишни, улардан мақсадли ва манзилли фойдаланишнинг дол-

ишлаш саноатини эса хом-ашё билан таъминлаш орқали мамлакатимиз озиқ-овқат хавфсизлигини мустаҳкамлашга, экспорт салоҳиятини оширишга замин яратилмоқда. Иқтисодиёт тармоқларига сарфланган жами инвестициялар ҳажмида қишлоқ хўжалигига ажратиладиган инвестициялар улуши камайиб бормоқда. Албатта, аграр соҳадаги турли ислохотлар босқичларидаги ўзгаришлар прогноз кўрсаткичларига турли даражада таъсир кўрсатган.

ARIMA моделига кўра, қишлоқ хўжалигига инвестицияларни жалб этилиши самарадорлиги ва истиқбол прогноз кўрсаткичлари 2030 йилгача бўлган муддатга башорат қилинди. Олинган прогноз кўрсаткичлари қишлоқ хўжалигида ялпи даромадни мунтазам ошиб бориш тенденциясини берди.

Таҳлилларни амалга оширишда фермер

1-жадвал.

ARIMA модели натижалари¹

	ARIMA (1,0,0)	ARIMA (1,1,0)	ARIMA (2,0,0)	ARIMA (2,0,2)
Ўзгармас қиймат	79419.83	925.19	75085.37	9651.62
L1.ar	.98***	-.39***	1.56***	1.97***
L2.ar			-.58***	-.99***
L1.ma				-1.99***
L2.ma				1.00***
L3.ma				
AIC	688	630	678	649
BIC	692	634	684	656

* p<0.1, ** p<0.05, *** p<0.01 қавс ичидагилар стандарт хатолик ҳисобланади

зарблиги ортиб бормоқда.

Жалб этилган инвестиция маблағларнинг 1 фоизга ошишининг фермер хўжаликлари фойдасининг маржинал таҳлили амалга оширилган. Яъни, фермер хўжаликларида жалб этилган инвестиция маблағларининг 1 фоиз ошириш тармоқдаги фойда миқдорини 0,216 фоизга кўтарилиши илмий асосланган.

Мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий соҳаларда ислохотларни узлуксиз амалга оширишда, тармоқ ва соҳаларнинг ривожланишида, улар ўртасида интеграцион жараёнларни барқарор ривожланишида инвестициялар муҳим аҳамиятга эга бўлиб, уларни жалб этишни ривожлантириш фаол инвестиция сиёсати орқали амалга оширилади. Натижада, қишлоқ хўжалик фаолиятида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми миқдор ва сифат жиҳатдан ошишига таъсир кўрсатиб, аҳолини қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига, қайта

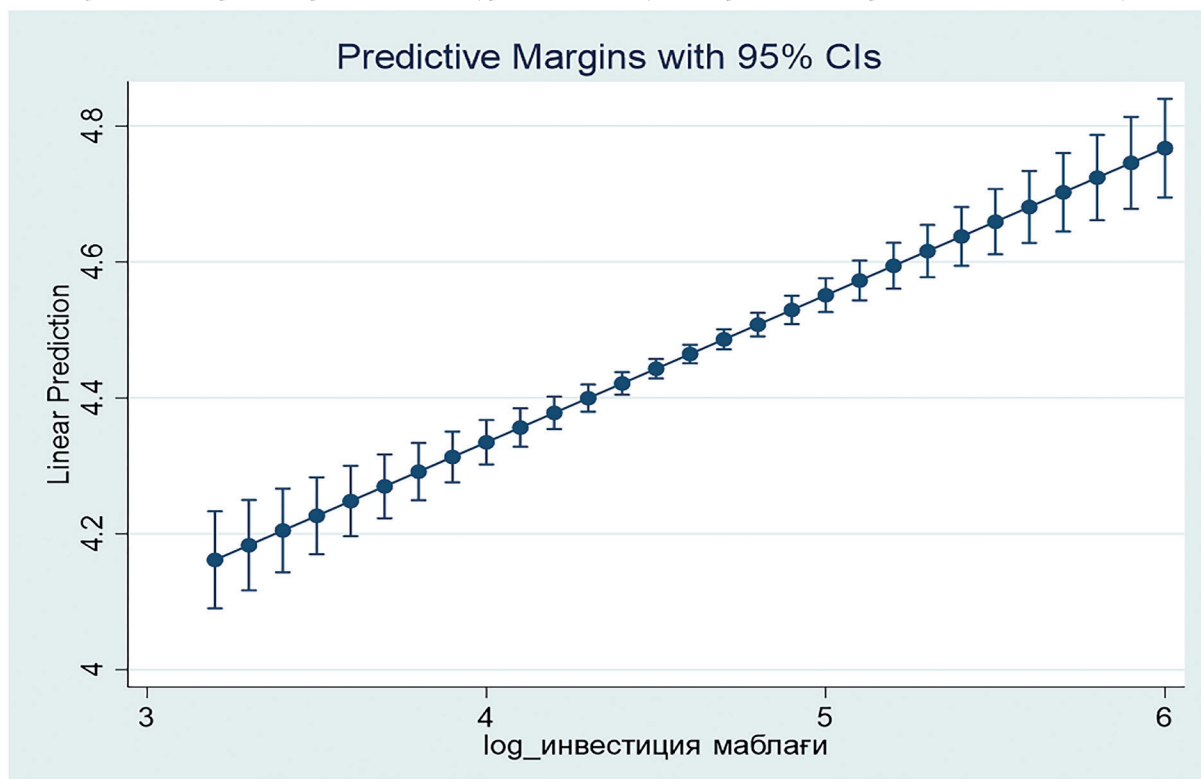
хўжаликларининг 2021 йил молиявий натижалари, асосий иқтисодий кўрсаткичлари олинди. Бунда, фермер хўжаликларининг фаолиятдан олган фойдаси, 2021 йилга жалб қилинган инвестиция маблағлари, устав фонди, жами экин майдони, меҳнат ресурсларининг ўртача сони, олинган инвестиция қийматининг муддати (1 йилгача қисқа; 3 йилгача ўрта; 5 йилгача ва ундан кўп муддатда узоқ), тармоқ фаолияти, фермер хўжалиги раҳбарининг ёши, жинси ва маълумоти олинди. Хусусан, фермер хўжалик фаолиятдан олинган фойда, инвестиция маблағ, устав фонди, экин майдони, меҳнат ресурси ва фермер хўжалик раҳбари ёши миқдор кўрсаткичда ифодаланган бўлса, инвестиция муддати, тармоқ фаолияти, жинси ва маълумоти каби сифат кўрсаткичлари олинди ҳамда ҳар бир омил таъсирининг маржинал қийматлари таҳлил қилинди.

Олинган натижалар шуни кўрсатдики, фермер

¹ Манба: Статистик маълумотлар асосида муаллиф ҳисоб китоби

хўжаликлари фаолиятига жалб қилинган инвестиция маблағларини 1 фоизга ошиши фойда миқдорини 0,216 фоизга оширади. Бироқ, биз мазкур таҳлил

олинган фойда миқдорини 0,445 фоизга оширади. Бироқ, фаолиятга киритиладиган инвестиция муддатларининг 1 бирликка, яъни, қисқа муддатдан

1-расм. Фермер хўжаликлари фаолиятдан олинган фойда миқдорига инвестиция маблағларининг маржинал таъсири график ифодаси.

натижалари асосида фермер хўжаликлари инвестиция маблағларидан самарали фойдаланилган деб айта олмаймиз. Фақат фойданинг ошишида статистик муҳим аҳамиятга эгалигини айта оламиз. Хусусан, фермер хўжаликларида, қайсики фаолиятини кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш ёки ишлаб чиқаришда кўп тармоқли фаолият турини амалга ошириш ва устав фондини барқарорлаштириш (инновацион техника ва технологиялардан фойдаланиш) билан боғлиқ жараёнларга инвестиция маблағларини жалб қилиш муҳим аҳамиятга эга. Фермер хўжаликлари фаолиятида устав фондини 1 фоизга ошиши фаолиятдан олинган фойда миқдорини 0,172 фоизга оширади. Бу қайсики ўз маблағи ёки кредит маблағлари ҳисобига устав фондини шакллантириб бориш ишлаб чиқариш натижадорлигига ижобий таъсир кўрсатади. Ваҳоланки, устав фондининг шаклланиши бевосита фермер хўжалик экин майдони ҳажми билан боғлиқ. Агар фермер хўжаликлари экин майдони ҳажми 1 фоизга ошиши фаолиятдан

ўрта муддатга, ўрта муддатдан узоқ муддатга ошиши фойда миқдорини 0,058 фоизга оширади. Хусусан, фермер хўжаликлари фаолиятига жалб қилинадиган инвестиция муддатлари, қайсики асосий воситаларга киритиладиган инвестициялар ишлаб чиқариш натижасига ижобий таъсир кўрсатиши мумкин.

Қишлоқ ҳудудларини ривожланиш индекси, қайсики қишлоқ ҳудуди 1 коэффицентга яқинлашса ижтимоий-иқтисодий ҳолати бошқа қишлоқ ҳудудларига нисбатан ривожланган ҳисобланади. Яъни, бунда қишлоқ ҳудудларини ривожланиши қайсики давлат инвестициялари ёки маҳаллий аҳоли, тадбиркорлар маблағлари ҳисобидан ривожланган бўлиши мумкин.

Давлат инвестициялари ва қишлоқ ҳудудларини ривожланиш индекси ўртасида боғлиқлик бор. Яъни, қишлоқ ҳудудлари ривожлантиришга сарфланадиган давлат инвестициялари ижобий характерга эга. Бироқ, давлат инвестициялари қишлоқ ҳудудларини ривожланиш индексига қандай даражада таъсир этишини модел таҳлилсиз айта

олмаймиз. Давлат инвестицияларининг қишлоқ ҳудудларини ривожланиш индексига таъсирини иқтисодий баҳолашда чизиқли регрессия моделидан фойдаланилди.

Инвестициялар қишлоқ хўжалигида иқтисодий ўсишни таъминлашда, қишлоқ ҳудудларида камбағалликни қисқартиришда ҳамда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашда муҳим рол ўйнайди. Инвестициялар қишлоқ хўжалигида турли хил шаклларда намоён бўлади. Хусусан, фермер хўжаликлари томонидан янги техника ва технологияларни ўзлаштириш, насадор ҳайвонлар сотиб олиб, ерлари ҳолатини яхшилаш ёки хўжаликлар таркибидаги биноларни қуришга йўналтирилади.

Ўрганилган фермер хўжаликлари ўртача ёши 41 ёшни ташкил қилади ҳамда хўжалик раҳбарлари ўртача 13 йил тажрибага эга эканлиги аниқланди. Шунингдек, 51 фоиз фермер хўжаликлари томонидан фаолияти давомида субсидиялар, 22 фоиз фермер хўжаликларида давлат инвестициялари, 35 фоиз фермер хўжаликларида суғориш тизимида хусусий инвестициялар жалб қилинганлиги ҳамда 39 фоиз фермер хўжаликлари фаолияти учун имтиёзли кредитлардан фойдаланганликлари таҳлил қилинди. Шунингдек, ўрганилган фермер хўжаликларида хўжалик раҳбар ходимларининг 62 фоизи ўрта-махсус маълумотга эга эканлиги, 7 фоизи ўрта маълумотга эга эканлиги ёки ўрта мактабни тамомлаганлиги ҳамда 30 фоизга яқини олий маълумотга эга эканлиги ўрганилди.

Сўровнома усулида олинган фермер хўжаликлари кесимидаги маълумотлар асосида хўжаликлар фаолиятига жорий қилинган кредитлар, давлат инвестициялари ва суғориш тизимига ишлатилган хусусий инвестициялар, субсидиялар ҳамда хўжаликлар раҳбар ходимларининг маълумоти ва тажрибасининг ялпи даромади ўзгаришига

таъсири таҳлил қилинди. Эмпирик таҳлилларни амалга оширишда бир қатор эконометрик модел ва ёндашувлар мавжуд бўлиб, мазкур ишда биз “энг кичик квадратлар” – “OrdinaryLeastSquare” (OLS) моделидан фойдаланган ҳолда таҳлилларни амалга оширдик. “Ordinary Least Square” (OLS) модели ижтимоий-иқтисодий йўналишларда эмпирик таҳлилларни амалга оширишда, хусусан натижадорлиги давомий бўлган омиллар ўртасидаги боғлиқликларни таҳлил қилишда қулай ҳисобланади. Мазкур тадқиқот ишида айнан инвестициялар ва молиявий активларнинг фермер хўжаликлари ялпи даромадларига таъсирини ўрганиш мақсад қилинганлиги сабабли таҳлиллар учун ушбу модел муносиб деб топилди ҳамда таҳлиллар “максимал эҳтимоллик” (ML) шартида амалга оширилди. Бизни моделда эркин ўзгарувчи ёки натижавий омил сифатида фермер хўжаликларининг ялпи даромади, эркин ўзгарувчилар ёки натижага таъсир қилувчи омиллар эса хўжалик раҳбарларининг ёши, тажрибаси, маълумоти, кредит, субсидия, давлат ва суғоришга жорий этилган инвестициялар ҳисобланади.

Хулоса. Хулоса ўрнида шунини таъкидлаш жоизки, давлат инвестициялари иқтисодий сиёсатнинг энг муҳим воситаси бўлиб, ҳар қандай мамлакатда фуқароларнинг фаровонлигини таъминловчи иқтисодий шароит ва ижтимоий имкониятларни шакллантирилиб, қишлоқ хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш жамғармаси томонидан фермер хўжаликларида давлат бюджети маблағлари ҳисобидан молиявий ёрдам самараси Самарқанд вилояти фермер хўжаликлари мисолида иқтисодий баҳоланди. Натижалар шунини кўрсатдики, фермер хўжаликлари фаолиятига жалб қилинган инвестиция маблағларини 1 фоизга ошиши соҳадан келадиган фойда миқдорини 0,216 фоизга ошириши аниқланди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. А.Абдуғаниев ва А.А.Абдуғаниев. Қишлоқ хўжалик иқтисодиёти. Дарслик.-Т., 2004 й.
2. UNDP. Assessment of Development Results: Evaluation of UNDP Contribution-Uzbekistan.; 2009. doi:10.18356/df68e7e3-en
3. Makhmudov S. Инвестицияларни молиялаштиришда инвестицион муҳитини такомиллаштириш // Архив научных исследований. – 2020. – Т. 35.
4. Sanaev G, Kim KR, Hasanov S, Ganiev I. Review of postharvest aspects of fruits and vegetables subsector in Uzbekistan. Connect local Glob food Sustain Solut public food Procure. 2015;14:557.

УДК: 332.8

Информационные системы рынка недвижимости в условиях развития цифровой экономики Узбекистана

Ўзбекистонда рақамли иқтисодиётни ривожлантириш шароитида кўчмас мулк бозорининг ахборот тизимлари

Information systems of the real estate market in the conditions of the development of the digital economy of Uzbekistan

Игорь БУТИКОВ,
директор Центра исследований АУГА, д.э.н., проф.
Фаррух МИРЗАРАХМАНОВ,
стажер-исследователь Центра исследований АУГА.
Мухаммадали САИДОВ,
младший научный сотрудник
Центра исследований АУГА.

Аннотация

В статье рассматриваются информационные системы, используемые на рынке недвижимости Узбекистана при размещении и продвижении объявлений о купле-продаже, аренде, обмене объектов недвижимости, их преимущества и недостатки, даётся их классификация, обосновывается необходимость создания информационной системы, способной обезопасить клиента от злоумышленников (черных маклеров) при реализации объекта недвижимости, а также риэлтора от недобросовестного потребителя риэлторских услуг.

Мақолада Ўзбекистон кўчмас мулк бозорида кўчмас мулкни сотиб олиш, сотиш, ижарага бериш, алмаштириш тўғрисидаги эълонларни жойлаштириш ва тарғиб қилишда фойдаланиладиган ахборот тизимлари, уларнинг афзалликлари ва камчиликлари кўриб чиқилган, мижозни ҳимоя қилишга қодир ахборот тизимини яратиш зарурлигини, яъни, ҳуқуқбузар (ноқонуний брокерлар) ҳамда кўчмас мулкни сотишни амалга оширадиган риэлтор хизматчиларига вафосиз бўлган истеъмолчилардан сақлашни асослайди.

The article discusses the information systems used in the real estate market of Uzbekistan when placing and promoting ads for the sale, lease, exchange of real estate, their advantages and disadvantages, gives their classification, justifies the need to create an information system capable of protecting the client from intruders (brokers without license) during the sale of real estate, as well as the realtor from an unscrupulous consumer of real estate services.

На современном этапе развития цифровой экономики в Республике Узбекистан реализуются комплексные меры по широкому внедрению современных информационных систем практически во все отрасли и сферы народного хозяйства. Рынок недвижимости не исключение. Ведь от эффективного использования информационных систем всеми участниками рынка недвижимости зависит

его рост в целом.

Согласно Закону Республики Узбекистан «Об информатизации» от 11.12.2003 г. №560-II: «Информационная система – организационно упорядоченная совокупность информационных ресурсов, информационных технологий и средств связи, позволяющая осуществлять сбор, хранение, поиск, обработку и пользование информацией».

Ключевые слова: цифровая экономика, информационные системы, социальные сети, электронная доска объявлений, мессенджер, корпоративный веб-сайт, рынок недвижимости, риэлтор.

Согласно тому же закону: «Информационный ресурс – информация, банк данных, база данных в электронной форме в составе информационной системы, в том числе аудио-, видео-, графическая и текстовая информация, размещаемая либо публикуемая в информационных системах с открытым доступом» [1].

Однако де-факто информационным ресурсом может быть не только информация, публикуемая в информационных системах с открытым доступом, но также и информация, доступ к которой ограничен, предоставляемая на платных условиях в виде подписок, регистраций и т.д. Кроме того, существуют информационные системы с частичным ограничением доступа к информационным ресурсам путём ввода премиум-аккаунтов, позволяющим открыть доступ к дополнительным (платным) информационным ресурсам в системе. На практике данные ограничения вводятся собственниками информационных ресурсов или информационных систем. На это следует обратить внимание разработчикам вышеупомянутого закона.

Собственник информационных ресурсов или информационных систем, согласно законодательству, – юридическое или физическое лицо, осуществляющее владение, пользование и распоряжение информационными ресурсами или информационными системами.

На рынке недвижимости использование информационных ресурсов осуществляется путём распространения рекламных объявлений о купле, продаже, аренде, обмене объекта недвижимости, как правило, с приложением фотографий объекта, его технического описания, геолокационных данных с указанием адреса объекта либо же района, где объект расположен, его цены и контактных телефонов в информационных системах, находящихся в сети Интернет. Способ распространения рекламных объявлений зависит от наличия и уровня развития информационных систем в стране, разработки новых или внедрения уже разработанных в виде веб-сайтов или мобильных приложений, которые мы подразделяем на следующие категории:

1. Электронные доски объявлений.
2. Социальные сети.
3. Корпоративные веб-сайты.
4. Мессенджеры.

На сегодняшний день в законодательстве Рес-

публики Узбекистан определения данных категорий отсутствуют. Закрепление определений указанных категорий на законодательном уровне позволит избежать терминологической путаницы при взаимоотношениях участников рынка, разрешении споров при осуществлении научных исследований и т.д.

Электронная доска объявлений – информационная система, представленная веб-сайтом (поисковиком) с базой данных, на котором публикуются информационные ресурсы в виде объявлений от зарегистрированных пользователей, доступные для чтения, в том числе не зарегистрированным посетителям сайта (гостям), в соответствии с критериями рубрик, предлагаемыми собственником (разработчиком) информационной системы.

В Узбекистане к ним можно отнести olx.uz, uzx.uz, sdelka.uz, bisyor.uz, salexy.uz, bozorchal.uz, zor.uz, doski.uz. Изучение электронных досок объявлений Узбекистана, а также специальной литературы и интернет-источников показало, что в настоящее время отсутствует понятие «электронная доска объявлений», применяемое в целях регулирования рынка недвижимости.

Следует выделить следующие позитивные особенности данной категории информационных систем при использовании их на рынке недвижимости.

1. Доступность. Любое лицо может бесплатно оставлять объявления о купле-продаже, аренде или обмене любого товара, а также просматривать выставленные объявления.

2. Удобные поисковые фильтры. Поисковые фильтры данной категории информационных систем позволяют пользователю отсортировать товар в зависимости от его потребительской стоимости (способность товара удовлетворять какую-то определенную потребность человека).

3. Стабильный спрос. Исследования показали, что электронные доски объявлений пользуются наибольшим спросом при реализации объекта недвижимости и поэтому весьма популярны.

По данным сервиса сбора, измерения, анализа и предоставления данных о поведенческих моделях, статистики вовлеченности пользователей веб-сайтов и мобильных приложений Similarweb, информационная система olx.uz находится на четвертом месте по использованию трафика в Респу-

блике Узбекистан, уступая лишь таким гигантам как google.com, yandex.ru и youtube.com. В рейтинге трафика веб-сайта по сравнению с веб-сайтами в его основной категории, информационная система olx.uz входит в топ 3, уступая лишь google.com и yandex.ru. При такой популярности скорость реализации товара, выставяемого в данной системе, значительно возрастает.

Существуют и недостатки использования данной категории информационных систем на рынке недвижимости.

1. Отсутствие эксклюзивности. Имеется большое количество информационных систем данной категории, на которых ежедневно публикуется множество объявлений об объектах недвижимости. При этом на одной доске объявлений определенная характеристика объекта недвижимости может присутствовать, а на других досках объявлений её может не быть. Это создает неудобства для пользователей при выборе наилучшего предложения на рынке.

2. Актуальность опубликованных объявлений. Зачастую объявления пользователей остаются опубликованными даже после осуществления сделки, при этом теряя свою актуальность. Это создает сложности и приводит к бесполезным затратам времени для значительного количества пользователей, осуществляющих поиск объекта недвижимости.

3. Отсутствие единых правил публикации объявлений. У каждой информационной системы данной категории свои собственные правила использования, на изучение которых также уходит определенное, иногда значительное количество времени.

Социальная сеть – это интернет-площадка, сайт, который позволяет зарегистрированным на нем пользователям размещать информацию о себе и осуществлять коммуникации между пользователями, устанавливая социальные связи [2].

Социальные сети отличаются от других веб-сайтов тем, что пользователи сами определяют количество, качество контента и частоту его обновления. Основной целью сайта является коммуникация между пользователями, которые могут объединяться и взаимодействовать в рамках группы [3]. Группы с набором популярности, путём увеличения подписок пользователей, могут перерасти в сообщества и в дальнейшем исполь-

зоваться для размещения и продвижения объявлений.

Преимуществами данной категории информационных систем для использования их на рынке недвижимости являются следующие:

1. Дополнительная возможность привлечения денежных средств. Администраторы сообществ с большим количеством подписчиков могут заключать рекламные контракты, с популярными брендами публикуя рекламу о них на своих страницах.

2. Повышение репутации бизнеса. Любое лицо может использовать данную информационную систему для продвижения и повышения узнаваемости своего бизнеса среди населения.

3. Обратная связь. Возможность оперативной обратной связи и взаимодействия с клиентами.

Существуют и недостатки данной категории информационных систем при их использовании на рынке недвижимости.

1. Существенные временные издержки. Администраторам групп (сообществ) требуется значительное количество времени для привлечения подписчиков. Пользователям, желающим опубликовать объявление, о продаже объекта недвижимости приходится затрачивать время на изучение правил групп (сообществ), в которых объявление будет публиковаться. Пользователям, желающим приобрести объект, придется затратить время на просмотр объявлений в различных группах («сообществах»).

2. Неудобный поисковый фильтр. Поисковый фильтр данных информационных систем ориентирован на поиск по ключевым словам. Информация об объектах недвижимости подается в хаотичном порядке, что при поиске объявлений создает неудобства для пользователей при выборе наилучшего предложения на рынке.

Корпоративный веб-сайт – многостраничная и сложная по структуре информационная система, которая представляет потенциальному клиенту всю необходимую информацию о товарах и услугах компании: основные сведения, новости, каталоги продукции, описания услуг, прайс-листы, обзорные статьи. Такие сайты часто включают в себя специальные закрытые информационные базы для сотрудников и контрагентов [4].

Можно выделить следующие основные пре-

имущества данной категории информационных систем при их использовании на рынке недвижимости:

1. Уникальность. Корпоративные веб-сайты имеют свою уникальную структуру (категории, рубрики) и уникальный дизайн, определяемые самостоятельно собственником веб-сайта.

2. Актуальность информации. Организация, владеющая веб-сайтом данной категории информационных систем, следит за своевременным обновлением предоставляемой на веб-сайте информации в целом, так как от этого напрямую зависит репутация организации.

К недостаткам данной категории информационных систем при использовании их на рынке недвижимости можно отнести следующее.

1. Относительно высокая стоимость разработки. Исследования показали, что разработка информационных систем требует значительного количества денежных средств. К примеру, стоимость разработки одной информационной системы студией web-разработки WebGO варьируется начиная от 10 млн сум., что не каждый начинающий предприниматель может себе позволить.

2. Расходы на содержание информационной системы. Оплата хостинга, домена, оплата услуг технической поддержки (при ее наличии) требуют постоянных затрат денежных средств.

3. Ограниченный круг пользователей. Доступ к использованию данной информационной системы, как правило, ограничен кругом лиц, работающих в организации (собственника данной информационной системы).

Мессенджер – это информационная система для мгновенного обмена текстовыми и мультимедиа сообщениями [5].

Преимущества и недостатки данной категории информационных систем схожи с преимуществами и недостатками социальных сетей. Исследования показали, что на сегодняшний день многие социальные сети обладают встроенными мессенджерами.

Однако основным преимуществом данной категории является *кроссплатформенность*, то есть возможность применения на любом современном компьютере или гаджете.

Результаты исследований показали, что каждая информационная система при размещении и продвижении объявлений о купле-продаже, аренде,

обмене объекта недвижимости имеет свои позитивные качества и недостатки.

При этом авторы настоящего исследования пришли к единому выводу о том, что действующие на сегодняшний день информационные системы не могут обеспечить полноценную безопасность и качественное обслуживание клиентов при заключении договоров купли-продажи, аренды, обмена объектов недвижимости.

Кроме того, ни одна из действующих систем в республике не может надёжно обезопасить и от недобросовестных потребителей риэлторских услуг специалистов рынка недвижимости – профессиональных риэлторов.

Это связано со следующими факторами:

1. Отсутствие единого системного подхода и требований к публикации объявлений о купле-продаже, аренде, обмене объекта недвижимости. Вся информация об объектах недвижимости в действующих информационных системах представляется и размещается хаотично.

2. Отсутствие в действующих информационных системах модулей автоматического отсека так называемых «черных маклеров».

3. Отсутствие единой базы данных объектов недвижимости, выставляемых для продажи, покупки, аренды, обмена. Информация об объектах недвижимости публикуется на разных площадках.

4. Отсутствие единой системы администрирования (контроля) при публикации объявлений в данных системах. Администрирование информационных систем осуществляется самостоятельно создателями данных систем.

Существенным прорывом в этой области могло бы стать создание специальной информационной системы, которая бы предусматривала следующие условия:

1. Наличие единых правил публикации объявлений о купле-продаже, аренде, обмене объектов недвижимости.

2. Ограничение доступа к системе всех желающих, с возможностью подключения к системе только специалистов рынка недвижимости – профессиональных риэлторов, имеющих квалификационный сертификат.

3. Наличие у пользователей системы эксклюзивного договора между риэлторской организацией (риэлтором) и клиентом (собственником объекта недвижимости), предусматривающего

право на публикацию объекта недвижимости в системе.

4. Фиксация факта проведения сделки между собственниками объекта недвижимости и публикация информации о совершенной сделке в системе.

Создание такой информационной системы позитивно скажется на развитии рынка недвижимости в целом, будет способствовать увеличению объема сделок на нём и повышению доверия к профессиональным риэлторам.

Используемая литература:

1. Закон Республики Узбекистан «Об информатизации» от 11.12.2003 г. №560-II.
2. Социальная сеть [Электронный ресурс] // Seopult. URL: https://seopult.ru/library/Социальная_сеть
3. Проблемы и перспективы экономики и управления: материалы V Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, декабрь 2016 г.). – СПб., Издательский дом «Свое издательство», 2016. – iv, 99 с.
4. Корпоративный веб-сайт [Электронный ресурс] // Linkbuilder URL: <https://linkbuilder.su/glossary/veb-sayt>
5. Мессенджер [Электронный ресурс] // Trends.rbc.ru URL: <https://trends.rbc.ru/trends/social/617a68a89a79476935d1f857>

Исследование организационно-экономического механизма повышения эффективности деятельности предприятия Корхона фаолияти самарадорлигини оширишнинг ташкилий- иқтисодий механизмини тадқиқ этиш Research of the organizational and economic mechanism of increasing the efficiency of the enterprise

Азамат МАТЧАНОВ,
соискатель ТГТУ.

Аннотация

В статье исследуются содержание, основные элементы, система и структура организационно-экономического механизма повышения эффективности деятельности предприятия с целью поиска путей эффективного применения данного механизма в современных условиях.

Мақолада саноат корхоналари фаолияти самарадорлигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизмининг мазмунини, асосий элементлари, тизими ва тузилишини кўриб чиқилган бўлиб, унинг асосий мақсади замонавий шароитда ушбу механизмдан самарали фойдаланиш йўллари топишдан иборатдир.

The article examines the content, main elements, system and structure of the organizational and economic mechanism for improving the efficiency of the enterprise in order to find ways to effectively use this mechanism in modern conditions.

В условиях развивающейся рыночной экономики и высокой степени конкурентоспособности предприятий особое внимание следует уделить проблеме повышения эффективности деятельности за счет разработки различных организационно-экономических мероприятий. Это потому, что эти предприятия работают в установленном порядке.

Организационно-экономические механизмы, позволяющие предприятию функционировать в любой отрасли материального производства, можно охарактеризовать как взаимосвязанные и организованные специфическим образом с целью обеспечения роста эффективности предприятия во всех сферах его управления и на всех уровнях управления. Успешность реализации подобного комплекса мероприятий зависит от применяемых

форм и методов хозяйствования [2].

В экономической литературе можно встретить различные точки зрения на определение содержания организационного механизма. Однако общий вывод их исследования заключается в том, что под этим механизмом можно понимать совокупность взаимосвязанных и четко организованных организационных мероприятий, включающих формирование и совершенствование структуры органов управления, организацию и мотивацию труда, правовое регулирование управленческой деятельности, контроль за исполнением и т.д.

Используя экономические компоненты, включая планирование, оценку результатов и стимулирование, экономический механизм, который сам представляет собой систему взаимосвязанных и тесно организованных экономических мер, направ-

Ключевые слова: эффективность, механизм, промышленность, экономика.

лен на повышение эффективности фирмы через их влияние на такие элементы хозяйственного функционирования, как: научно-техническое развитие производства, повышение эффективности использования основных фондов и производственных мощностей, повышение эффективности использования ограниченного количества материальных, трудовых, финансовых ресурсов и др. Эти функциональные подсистемы управления способны обеспечить повышение эффективности работы предприятия.

В результате видно, что оба механизма призваны повысить эффективность деятельности компании и представляют собой целую систему взаимосвязанных и строго регламентированных организационно-экономических мероприятий, успешная реализация которых поддерживается правильными управленческими структурами и приемами. В результате выделяются две значимые функциональные подсистемы, составляющие организационно-экономический механизм повышения эффективности фирмы.

Функциональные подсистемы организационно-экономического механизма повышения эффективности деятельности предприятия¹

Организационная составляющая механизма	Экономическая составляющая механизма
организация в процессе производства труда работников	оценка и анализ эффективности функционирования предприятия
организация информационных потоков	планирование и контроль эффективности
организация освоения новой продукции	контроль эффективности
организация материального обеспечения процесса производства	мотивация и стимулирование персонала по повышению эффективности деятельности предприятия и др.
организация внутрипроизводственных экономических отношений	
организация качества продукции	
организация производственной инфраструктуры	
организация социальных процессов	

Система, которую мы собираемся использовать для повышения эффективности бизнеса, представляет собой сложную формирующуюся экономическую систему, которая нуждается во всестороннем содействии в виде организационного, правового, информационного, методического, технического и иного обеспечения.

При объединении различных компонентов предприятия в единую систему эффект целостности позволяет обнаружить резервы повышения

организационной эффективности. Организационно-экономический механизм повышения эффективности работы промышленного предприятия, несмотря на своеобразную систему и структуру, управляем.

Следует подчеркнуть, что в этом механизме есть две отдельные, связанные и взаимозависимые подсистемы, как и в любой управляемой системе. Предметом управления является все, что обеспечивает процесс управления, а объектом управления – все, что непосредственно связано с производством материальных благ [3].

Система управления эффективностью предприятия устроена следующим образом: информация о хозяйственной деятельности, качественном и количественном составе всех видов ресурсов, а также сведения о нормативно-правовом обеспечении системы управления размещены на входе. Эту информацию получает подсистема управления, которая представлена менеджерами на разных уровнях управления внутри компании. На эффективность использования материальных, трудовых,

финансовых, информационных и интеллектуальных ресурсов или управляемой системы систематически влияет процесс управления. В результате воздействия на объект управления на выходе мы узнаем, насколько успешной была хозяйственная деятельность предприятия в конце периода в разрезе производственной, маркетинговой, сбытовой, финансовой деятельности. Затем эта информация доводится до субъекта управления по каналам информационных потоков.

¹ Составлено автором.

Положение, которое организация занимает на рынке, тесно связано с тем, насколько эффективно она управляет небольшими ресурсами, имеющимися в ее распоряжении.

Таким образом, к основным компонентам управляемой системы можно отнести следующие подсистемы управления эффективностью: управление эффективностью использования экономических ресурсов, т.е. средств и предметов труда; управление эффективностью использования трудовых ресурсов; управление эффективностью использования финансовых ресурсов; управление эффективностью использования информационных ресурсов; управление эффективностью использования интеллектуальных ресурсов и т.п.

Вышеупомянутые элементы управления эффективностью целенаправленно эксплуатируются руководителями различных уровней управления с использованием разнообразных тактик и подходов управленческого воздействия.

Часть задач, связанных с управлением эффективностью предприятия, выполняют генеральные директора, директора по производству, начальники цехов и отделов, главные и ведущие специалисты, руководители и другой административно-управленческий персонал. Эти задачи включают планирование, организацию, регулирование, контроль, учет, координацию и мотивацию. Когда информация достаточно полна и точно отражает состояние управляемой подсистемы в конкретный момент времени, может выполняться несколько функций.

В результате систему управления эффективностью предприятия можно рассматривать и как информационную систему, разработанную с использованием набора качественных и количественных требований к объему, расположению и структуре

информационных потоков. Невозможно обеспечить принятие наилучших и наиболее обоснованных управленческих решений и, как следствие, эффективное управление, если в теме управления эффективностью отсутствует информация, удовлетворяющая требованиям полноты, надежности, системности, комплексности и оперативности.

В действительности такие структуры либо не создаются, либо их обязанности и ответственность распределены между несколькими отделами, и часто не создается никакого органа для надзора и координации деятельности различных подразделений компании в целях повышения эффективности. Процесс управления операционной эффективностью предприятия можно охарактеризовать как совокупность согласованных решений различного масштаба и организационной структуры, предназначенных для выполнения возложенных на него обязанностей, и каждое такое решение должно иметь подходящую базу для информационного обеспечения.

На основании изложенного было продемонстрировано, что организационно-экономический механизм повышения эффективности деятельности предприятия является взаимосвязанным и применяет организационно-экономические мероприятия как составные части единой микроэкономической категории, а самостоятельное существование этих механизмов на практике нецелесообразно.

Мы рассматриваем систему управления эффективностью предприятия как систему, которая благодаря использованию всеобъемлющих принципов, целей и методов управления способна влиять на степень эффективности организации.

Литература:

1. Указ Президента Республики Узбекистан «О Стратегии развития Нового Узбекистана на период 2022-2026 гг.» от 28.01.2022 г. №УП-60.
2. Пестов В.Ю. Организационно-экономический механизм повышения эффективности функционирования промышленного предприятия: диссертация ... кандидата экономических наук. - Воронеж. - 2004. - 201 стр.
3. Хамдамова Г.А. Менеджмент. Электронный учебник. Т.: 2022 год.
4. Hamdamova G.A. The science - the most important resource of economic and social state development. Galaxy international interdisciplinary research journal (GIIRJ). (2022). 10 (5). 495-498. <https://international-journals.co.in/index.php/giirj/article/view/1892>

UDK 334.879

Penetration testing, vulnerability scanning and economic evaluation

Пенетрацион тест, заифликларни сканерлаш ва иқтисодий баҳолаш

Тестирование на проникновение, сканирование уязвимостей и экономическая оценка

Nodirjon IBRAGIMOV,
TUIT Karshi branch IT-Service department associate Professor
i.f.f.d (PHD)
Nargiza ASKAROVA,
TUIT Karshi branch IT department assistant.
Akbarshakh AMIROV,
TUIT Karshi branch IS-11-20 group student
Vahid ABDURAKHMANOV,
TUIT Karshi branch IS-12-20 group student.

Аннотация

Enterprises often adopt vulnerability scanning as an alternative to penetration testing. This notion is wrong. A cyber security conscious organization should incorporate both of these activities into their business processes and ensure that they work together. Missing one of these significantly lowers the security posture for web application security and network security. Penetration testing and vulnerability scanning are also considered separately as compliance requirements (for example, payment card industry data security standard - PCI DSS, ISO 27001 or for HIPAA compliance). Let's take a look at the key differences between penetration testing and vulnerability scanning and their place in the cybersecurity ecosystem.

Корхоналар кўпинча заифликларни сканерлашни кириши тестига муқобил сифатида қабул қиладилар. Бу тушунча нотўғри. Киберхавфсизликдан хабардор бўлган ташилот ушбу иккала фаолиятни ҳам ўз бизнес жараёнларига кириштириши ва улар биргаликда ишлашига ишонч ҳосил қилиши керак. Улардан бирини ўтказиб юбориши веб-иловлар хавфсизлиги ва тармоқ хавфсизлиги учун хавфсизлик ҳолатини сезиларли даражада пасайтиради. Пенетрацион тестлар ва заифликни сканерлаш ҳам мувофиқлик талаблари сифатида алоҳида қабул қилинади (масалан, тўлов картаси саноати маълумотлар хавфсизлиги стандарти - ПСИ ДСС, ИСО 27001 ёки ХИПАА мувофиқлиги учун). Келинг, кириши тести ва заифликни сканерлаш ўртасидаги асосий фарқларни ва уларнинг киберхавфсизлик экотизимидаги ўрнини кўриб чиқайлик.

Предприятия часто используют сканирование уязвимостей в качестве альтернативы тестированию на проникновение. Это представление неверно. Организация, заботящаяся о кибербезопасности, должна включить оба эти действия в свои бизнес-процессы и обеспечить их совместную работу. Отсутствие одного из них значительно снижает уровень безопасности веб-приложений и сетевой безопасности. Тестирование на проникновение и сканирование уязвимостей также рассматриваются отдельно как требования соответствия (например, стандарт безопасности данных индустрии платежных карт – PCI DSS, ISO 27001 или соответствие HIPAA). Давайте рассмотрим основные различия между тестированием на проникновение и сканированием уязвимостей и их место в экосистеме кибербезопасности.

Keywords: Penetration, PCIDSS, HIPAA, Metasploit, Phishing, Bounties, Freelancer.

The Economics of Information Security. The economics of information security has recently become a thriving and fast-moving discipline. As distributed systems are assembled from machines belonging to principals with divergent interests, we find that incentives are becoming as important as technical design in achieving dependability. The new field provides valuable insights not just into “security” topics (such as bugs, spam, phishing, and law enforcement strategy) but into more general areas such as the design of peer-to-peer systems, the optimal balance of effort by programmers and testers, why privacy gets eroded, and the politics of digital rights management.

Over the past six years, people have realized that security failure is caused at least as often by bad incentives as by bad design. Systems are particularly prone to failure when the person guarding them is not the person who suffers when they fail. The growing use of security mechanisms to enable one system user to exert power over another user, rather than simply to exclude people who should not be users at all, introduces many strategic and policy issues. The tools and concepts of game theory and microeconomic theory are becoming just as important as the mathematics of cryptography to the security engineer.

The paper explores the overlap and gap between security practices and market practices. An example:

1. Platform vendors commonly ignore security in the beginning, as they are building their market position; later, once they have captured a lucrative market, they add excessive security in order to lock their customers in tightly

2. The paper charts standard occurrences and outcomes for system security and reliability, and matches these up with game theory and microeconomic theory, to determine and rationalize security failings. Consider this scenario:

3. Consider a medieval city. If the main threat is a siege, and each family is responsible for maintaining and guarding one stretch of the wall, then the city’s security will depend on the efforts of the laziest and most cowardly family. If, however, disputes are settled by single combat between champions, then its security depends on the strength and courage of its most valiant knight. But if wars are a matter of attrition, then it is the sum of all the citizens’ efforts that matters. System reliability is no different; it can depend on the sum of individual efforts, the minimum effort anyone

makes, or the maximum effort anyone makes. Program correctness can depend on minimum effort (the most careless programmer introducing a vulnerability), whereas software validation and vulnerability testing might depend on the sum of everyone’s efforts.

What are the consequences?

In the minimum-effort case, the agent with the lowest benefit-cost ratio dominates. As more agents are added, systems become increasingly reliable in the total-effort case but increasingly unreliable in the weakest-link case. What are the implications? One is that software companies should hire more software testers and fewer (but more competent) programmers.

What is penetration testing? During penetration testing, a trusted expert mimics the activities of a real black hat hacker and, using manual tests, tries to find potential vulnerabilities and misconfigurations, exploit vulnerabilities, and gain access to business assets. Such tests are designed to work in the same way as cyber attacks, but are carefully designed so as not to affect information security. This trusted expert, called a pentester, can be part of an internal security team or hired through an outside company. If a penetration test results in a security breach, a security professional will provide detailed vulnerability assessments and penetration test reports so that the business can remediate the vulnerability that caused the breach.

For many reasons, businesses often choose to outsource penetration testing. First, an external entity has a more objective view of the tested systems. Second, most businesses can’t find security professionals who specialize in pen testing, employ them full-time, and keep them adequately staffed on a regular basis. Third, a business that provides comprehensive security services, including risk assessment and access control services, has more experience and a much larger expert base.

Penetration testers cannot automate their work. They use some security tools such as manual vulnerability assessment and penetration testing tools (such as Metasploit) to perform attacks. They may also use techniques such as social engineering (including phishing) to assess the security posture of company employees.

Penetration tests are sometimes thought of as more in-depth than vulnerability scans, but they actually cover a different scope of vulnerabilities. Pen testing focuses on things that cannot be found automatically, such as business logic vulnerabilities

and new vulnerabilities.

Bounties and penetration testing. Some companies believe that rewards are a good alternative to regular security tests. Bounties encourage freelance ethical hackers to try to break your security controls, so that they are rewarded for such a successful attempt. However, you can't guarantee that talented white-hat hackers will know about your device or choose to stalk it, so the threat is unpredictable.

Awards are not a viable alternative to an entrance test, but they are a valuable addition. A security business should have a public disclosure policy with appropriate rewards. Nevertheless, it is necessary to conduct regular penetration tests.

What is Vulnerability Scanning? Vulnerability scanning is an activity performed by an automated tool with minimal human intervention. By design, vulnerability scanning should be performed on a schedule and automatically as part of the software development lifecycle. Such security scanning is designed to find specific problems, although the scope of the vulnerability scan largely depends on the chosen vulnerability scanning tool.

A vulnerability scanner detects the structure of the scanned asset (some professional tools even detect existing assets) and then tries to run a series of automated tests on each element of this structure. Simple tools use only signature-based scanning, but more advanced tools attempt attacks similar to those used during penetration testing. This kind of vulnerability scanning is often called automated penetration testing.

Professional tools also include vulnerability assessment and vulnerability management functions, and work with early mitigation technologies such as web application firewalls. With such tools, you can decide which vulnerabilities should be addressed first, and you can also track remediation processes. This way, you can be sure that major security risks are quickly and efficiently addressed.

Once an enterprise implements a vulnerability scanning solution, there is no limit to how often such scanning can be performed. The only concern is that such scans can be resource-intensive, and so businesses often choose to perform them outside of business hours for production assets. Professional vulnerability scanning solutions are also designed to be integrated into the software development lifecycle, and so such testing can be performed after each source code change using a continuous integration solution.

On the other hand, penetration testing is time-consuming, expensive, and resource intensive. Therefore, they are usually performed once every few months or at larger intervals.

Summary

Professionals who develop safety standards should pay more attention to the harmonization of rules used in different fields. For example, using the approaches shown in the principles of complementarity. Also human error and organizational do not forget about the elimination of weak points. The implementation of risk management in enterprises helps to increase the level of security

List of references:

1. Шубинский И.Б. Структурная надёжность информационных систем. Методы анализа /Ульяновск: Печатный двор, 2012.
2. BS 31100:2008. Risk management – Code of practice.
3. BS OHSAS 18001:2007. Occupational health and safety management systems. Requirements.
4. CWA 15793:2008. Laboratory biorisk management standard.
5. ISO/IEC 51:1999. Safety aspects – Guidelines for their inclusion in standards.
6. ISO/IEC Guide 73:2009. Risk management – Vocabulary – Guidelines for use in standards.
7. ISO 31000:2009. Risk management – Principles and guidelines.
8. IEC/ISO 31010:2009. Risk management – Risk assessment techniques.
9. ISO 15190:2003. Medical laboratories – Requirements for safety.
10. Reason J. Human error. – New York: Cambridge University Press, 1990. 316 p

Biznes-Эксперт

ИҚТИСОДИЙ ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ОЙЛИК НАШР

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

2022 йил, № 9 (177)-сон.
2008 йил январдан чоп этилмоқда.
Муассис: “Бизнес-Daily Медиа” Ноширлик уйи МЧЖ.

№ 9 (177), 2022 года.
Издается с января 2008 года.
Учредитель: ООО Издательский дом “Бизнес-Daily Медиа”.

Таҳририят:
Бош муҳаррир — А. Ибрагимов.
Мусахҳих — В. Эгамбердиева.
Дизайнер-саҳифаловчи — А. Хатамов.

Редакция:
Главный редактор — А. Ибрагимов.
Корректор — М.Г. Супонова.
Дизайнер-верстальщик — А.Хатамов.

Таҳририят манзили:
100000, Тошкент ш., Амира Темура кўчаси, 6.
Тел.: (+998 71) 259-21-96.
Факс: (+998 71) 259-21-97, 259-22-06.
E-mail: info@biznes-daily.uz

Адрес редакции:
100000, г. Ташкент, ул. Амира Темура, 6.
Тел.: (+998 71) 259-21-96.
Факс: (+998 71) 259-21-97, 259-22-06.
E-mail: info@biznes-daily.uz

Журнал Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 2013 йил 12 апрелда қайта рўйхатга олинган. 0507-сонли гувоҳнома.

Журнал перерегистрирован в Агентстве по печати и информации Республики Узбекистан 12 апреля 2013 года. Регистрационное свидетельство № 0507.

Журналнинг “Matbuot tarqatuvchi” АК
обуна каталогидаги юридик ва жисмоний
шахслар учун индекси — 1169.

Подписной индекс журнала в каталоге
АК “Matbuot tarqatuvchi” для юридических
и физических лиц — 1169.

Бичими 60X84 1/8 (4 б.т.). Адади 500.
Чоп этишга 30.09.2022 йилда рухсат этилди.
“VneshinvestProm» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
23-сонли буюртма. Манзил: Тошкент ш.,
Навоий кўчаси, 30-уй.

Формат 60X84 1/8 (усл. печ. лист 4). Тираж 500.
Подписано в печать 30.09.2022 г.
Отпечатано в типографии
ООО «VneshinvestProm».
Заказ 23. Адрес: г. Ташкент, ул. Навои, 30.

Бир ойда бир марта чиқади. Баҳоси келишилган нархда.
“Biznes-Эксперт” журналидан кўчириб босиш фақат таҳри-
риятнинг ёзма розилиги билан амалга оширилади.

Выходит один раз в месяц. Цена договорная.

Таҳририят фикри муаллифлар фикрига мос келмаслиги
мумкин.

Перепечатка материалов “Biznes-Эксперт” допускается
только с письменного разрешения редакции.

Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов.

Юборилган қўлёзмалар рецензия қилинмайди ва қайтариб
берилмайди.
Мақолалардаги факт ва рақамларнинг ҳаққонийлиги
муаллиф шахсан масъул.

Присланные рукописи не рецензируются и
не возвращаются.
Авторы несут персональную ответственность за
достоверность фактов, содержащихся в публикациях.

Реклама мазмунига реклама берувчи жавобгар.

Ответственность за содержание рекламы несет
рекламодатель.

Бу ерда сизнинг рекламангиз бўлиши мумкин

РАҲБАРЛАР, ИҚТИСОДЧИЛАР, ИШБИЛАРМОНЛАР ВА ЁШ ОЛИМЛАР ДИҚҚАТИГА!

“Biznes-Эксперт” журналига йил давомида обуна бўлиш мумкин.
Нашрга обунани расмийлаштиргач,
Сиз ишончли эксперт ахборотига эга бўласиз.

Журналга “Ўзбекистон почтаси” АЖ, “Matbuot tarqatuvchi” АЖ
ва бошқа обуна агентликлари орқали обуна бўлиш мумкин.

Ундан ташқари Сиз обуна шартномасини тўғридан-тўғри
“Бизнес-Daily Медиа” Ноширлик уйи МЧЖ билан ҳам
расмийлаштирингиз мумкин. Обуна индекси — 1169.

Қўшимча маълумотлар учун телефонлар: (99871) 259-21-96, 259-21-95.